

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА
ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ

УДК:94(575.2)

АРИПОВ ТУРГУНАЛИ ШЕРИЕВИЧ

**КЫРГЫЗСТАНДЫН ЭКИ СУУ АРАСЫНДАГЫ
КӨЗ КАРАНДЫСЫЗДЫК ҮЧҮН КҮРӨШҮ XVIII – XIX КК**

07.00.02. – Ата Мекен тарыхы

Тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын алуу үчүн жазылган диссертация

Илимий жетекчиси:

Кыргыз Республикасынын
УИАнын корреспондент-мүчөсү,
т.и.д., профессор
Ө. Ж. Осмонов

Бишкек– 2016

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	3-11
----------------------	------

БИРИНЧИ БАП

ЭКИ-СУУ АРАСЫНДАГЫ КЫРГЫЗДАРДЫН XVIII – XIX кк. ТАРЫХЫН ИЗИЛДӨӨ, АНЫН БУЛАКТЫК БАЗАСЫ, ИЛИКТӨӨНҮН МЕТОДОЛОГИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ

1.1. Эки-Суу Арасынын калкын изилдөөнүн тарыхнаамасы.....	12-36
1.2. Теманын булактык базасы, изилдөөнүн методологиялык негиздери	36-47

ЭКИНЧИ БАП

ЭКИ-СУУ АРАСЫНДАГЫ КЫРГЫЗДАРДЫН XVIII КЫЛЫМДАГЫ КООМДУК-САЯСИЙ ӨНҮГҮШҮ

2.1. Эки-Суу Арасындагы кыргыздардын Кокон хандыгынын түптөнүү мезгилиндеги коомдук-саясий абалы (XVIII к.башы – 1730-жылдар)....	47-56
2.2. Калмак баскынчыларын кыргыз жергесинен кууп чыгаруу жана экисуулук кыргыздар 1740-1760-жылдарда.....	56-70
2.3. Эки-Суу Арасы Кокон хандыгынын курамында (1770–1840-жж...)	70-76

ҮЧҮНЧҮ БАП

ЭКИ-СУУ АРАСЫНДАГЫ КЫРГЫЗДАР 1840-70-ЖЫЛДАРДА. КОКОН МАМЛЕКЕТТҮЛҮГҮН САКТАП КАЛУУ ҮЧҮН КҮРӨШ

3.1. Кокон хандыгынын 1840-жылдардагы ички саясий абалы жана Эки-Суу Арасындагы кыргыздар.....	76-90
3.2. Экисуулук кыргыздар “Кыпчак кыргыны” учурунда.	91-105
3.3. Экисуулук кыргыздар 1875–1876-жж. элдик кыймыл учурунда. Мамыр Мерген уулу.....	106-124
3.4. Орусия баскынчыларынын Эки-Суу Арасына жасалган “Кышкы экспедициясы” (25.12.1875-5.01.1876)	125-141

КОРУТУНДУ	142-145
------------------------	---------

КОЛДОНУЛГАН БУЛАКТАРДЫН ЖАНА АДАБИЯТТАРДЫН

ТИЗМЕСИ	146-168
----------------------	---------

ТИРКЕМЕЛЕР	169-172
-------------------------	---------

КИРИШҮҮ

Теманын актуалдуулугу. 2012-жылдын 27-январында Кыргыз Республикасынын президенти А. Ш. Атамбаев “Кыргызстан элинин тарыхый жана маданий мурастарын окуп үйрөнүүнү тереңдетүүнүн жана атуулдук мекенчилдикти калыптандыруунун чаралары жөнүндөгү” Жарлыкка кол койгон. Жарлыкта Кыргызстан элинин өз мекени үчүн сыймыктануу сезимин калыптандыруу мамлекеттик бийлик органдарынын иштеринин приоритеттүү багыттарынын бири экендиги белгиленген [240].

Ал эми, 2015-жылдын 30-декабрында КРнын Президенти А. Ш. Атамбаев өзүнүн Жарлыгы менен “2016-жылды тарых жана маданият жылы” [205] деп жарыялады. Жарлыкта тарыхый жана маданий бай мураска ээ болуп туруп, өлкөбүз өз өнүгүүсүндө маданият сыяктуу кудурет-күчтү жетишсиз пайдаланып жаткандыгы, жаңы изилдөөлөр Кыргызстандын тарыхынын жана маданиятынын чала изилденген жерлерин ачыкка чыгарып, аларга бирдиктүү көз карашты калыптандырууга тийиш экендиги белгиленген [4].

Жогорку расмий документтер көрсөтүп жаткандай, Кыргызстандын тарыхнаамасында азыркы күнгө чейин атайын илимий изилдөөгө алынбаган маселелер бар. Алардын катарына XVIII–XIX кылымдардагы Эки-Суу Арасындагы кыргыздардын тарыхы жана азаттык үчүн күрөштөрү да кирет.

В. В. Бартольддун пикири боюнча Борбордук Азиянын байыркы элдеринен деп эсептелген [48, 474-б.] кыргыз элинин тарыхый өнүгүү жолундагы белгилүү чек катары XVI кылымды кароого болот. Анткени, кыргыз элинин дээрлик эки жарым миң жылга созулган эл катары калыптануу процесси негизинен ушул жүз жылдыкта аяктаган. Демек, жалпы кыргыз урууларынын бир саясий бирикмеге (мамлекетке) биригүү өбөлгөсү жаралган.

Бирок, тилекке каршы, мамлекеттик түзүлүш орногон жок. Анын негизги эки себебин көрсөтүүгө болот. *Биринчиси*, көчмөн турмушта жаш-

аган кыргыздарда уруулук мамилелер үстөмдүк кылып, алардын арасында жиктелүүчүлүк аң-сезим күчтүү болгон.

Күчтүү уруулар алсыздарына кол салышып, мал-мүлкүн, кыз-келинин олжолоп кетип турушкан. Сырттан коркунуч туулганда гана бириге калган кыргыз уруулары, мындай окуя өтүп кеткенде өз ара чабышын кайрадан уланткан. Бул адат кыргыз коомунун жалпы биригүүсүнө кедергисин тийгизген.

Экинчиси - сырткы себеп. Кыргыздардын коңшулары, алардын мамлекеттик түзүмдөрү кыргыз урууларынын биригүүсүнө тоскоолдук кылышып, кыргыздарды бөлүп-жаруу саясатын жүргүзүшкөн. Анын капшабында биз карап жаткан доордо кыргыз эли саясий жактан чачыранды бойдон кала берген. Ар бир аймакта кыргыздын белгилүү бир чоң уруусу же бир нече уруу бирикмеси ээлик кылып, алардын уруу башчылары ички жашоого жана тышкы элдер жана мамлекеттер менен өз ара мамиле жүргүзүп турушкан. Кыргыздардын чачыранды абалынан пайдалангысы келген коңшулар, айрыкча калмактар, кыргыз жерлерин басып алууга аракеттенишкен. Кыйын кезең кырдаалдарда кыргыздардын арасынан чыккан акылдуу, эр жүрөк инсандар элин-жерин коргоого, боштондук күрөшкө аттанышкан. Мындай абал кыргыздардын коомдук турмушунун баатырлык доорун чагылдырып турат.

Совет мезгилинде таптык идеологиянын айынан азаттык күрөштөрүнүн каармандарын эскерүүгө, алар жөнүндө тарыхый чындыкты жазууга чек коюлуп келген. Анын кесепетинен өткөндөн калган мурастардын көбү бизге жетпей калды. Кыргыз элинин баатырдыгын даңазалаган, жоокердик доордун окуяларын чагылдырган оозеки чыгармалар, уламыштар, санжыралар көп. Бирок алар тарыхчылардын илимий эмгектеринде кенен-кесири пайдаланылбай келди.

Демек, биз изилдөөгө бел байлаган Эки-Суу Арасын мекендеген кыргыз урууларынын XVIII–XIX кылымдардагы тарыхынын изилдөөнүн актуалдуулугу мына ушул жагдай менен түшүндүрүлөт.

Диссертациялык теманын ири илимий долбоорлор, программалар менен байланышы

Фергана өрөөнүнүн Эки-Суу Арасында жашаган кыргыз урууларынын XVIII–XIX кылымдардагы тарыхый өнүгүүсүнө багышталган диссертациялык теманы тандоо илимий жетекчинин кеңеши менен ишке ашкан, ошондуктан бул диссертациялык изилдөө жеке автордук демилге.

Изилдөөнүн объектиси жана предмети

Изилдөөнүн объектиси – Фергана өрөөнүнүн Эки-Суу Арасында жашаган кыргыз урууларынын тарыхы.

Изилдөөнүн предмети – Экисуулук кыргыздардын XVIII–XIX кылымдардагы саясий абалы, калмак баскынчылыгына каршы күрөштөр, Эки-Суу Арасынын тургундарынын Кокон хандыгындагы саясий окуяларга катышышы, Кудаяр хандын адилетсиз саясатына каршы көтөрүлүш жана Орусиянын 1875-76-жылдары Кыргызстандын түштүк аймактарын каратып алуусуна каршы азаттык күрөштөрү.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери

Изилдөөнүн максаты - Фергана өрөөнүнүн Эки-Суу Арасында жашаган кыргыз урууларынын XVIII–XIX кылымдардагы тарыхын жана азаттык күрөштөрүн комплекстүү изилдөө.

Аталган максатты ишке ашыруу үчүн төмөнкү **милдеттер** коюлду:

1. Эки-Суу Арасындагы кыргыздардын XVIII кылымдагы коомдук-саясий абалына сереп салуу.
2. Алардын ойрот-жунгар баскынчылыгы менен күрөш барактарын ачып берүү.
3. Эки-Суу Арасынын калкынын XVIII кылымдын орто ченинен XIX кылымдын 30-жылдарына чейинки Кокон хандыгыгынын курамындагы саясий абалын анализдөө.
4. Экисуулук кыргыздардын 1840-жылдардагы Кокон хандыгындагы саясий окуяларга катышуусун иликтөө.

5. 1850-жылдардагы “кыпчак кыргыны” учурундагы Эки-Суу Арасынын калкынын абалына саресеп салуу.
6. Экисуулук кыргыздардын Мамыр Мерген уулунун жетекчилиги астында 1873–1874-жж. элдик көтөрүлүшкө катышуусун изилдөө.
7. 1875-жылдын жайында башталган Орусиянын Фергана кыргыздарын каратуу чабуулунда экисуулук кыргыздардын Кокон хандыгынын эгемендигин сактап калууга болгон аракетин ачып берүү.
8. Орус аскерлеринин Эки-Суу Арасына жасалган “Кышкы экспедициясынын” (25.12.1875-5.01.1876) жүрүшүн жана анын кесепеттерин изилдөө.
9. Эки-Суу Арасынын кыргыздарынын аталган мөөнөттөгү тарыхын, ошону менен бирге Фергана кыргыздарынын азаттык күрөштөрүн андан ары изилдөөнү тереңдетүү боюнча бир катар практикалык сунуштар берүү.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы

1. Кыргыз тарыхый илиминде Эки-Суу Арасындагы кыргыздардын XVIII-XIX кк. саясий тарыхы, азаттык күрөштөрүн гана камтыган конкреттүү изилдөө биринчи жолу өз алдынча тема катары диссертациялык мааниде иликтөөгө алынды.

2. Изилдөөнүн натыйжасында калмак баскынчыларына каршы боштондук күрөштү жетектеген, эл башкарган, элин-жерин душмандан коргогон, буга чейин тарыхта эскерилбей келген тарыхый инсандардын өмүр таржымалы, ишмердиги такталып, тарыхнаамага, коомчулукка сунуш кылынды.

3. Кокон хандыгынын курамындагы экисуулук кыргыздардын тарыхый орду конкреттүү тарыхый фактылар менен ачыкталды.

4. Изилдөөгө алынган аймактын Кокон хандыгынын мамлекеттик саясатында олуттуу роль ойногон саясий ишмерлеринин өмүр таржымалы такталды, алардын ишмердүүлүктөрү ачылып берилди.

5. 1875-76-жылдардагы Орусиянын Кыргызстандын түштүгүн каратышынын аяктоо баскычында Эки-Суу Арасы аймагынын элинин азаттыкты,

Кокон хандыгын кыргыз мамлекеттүүлүгү катары сактап калуу аракети тарыхый булактардын негизинде жаңыча каралып, тарых илимине сунушталды.

Коргоого алынып чыгылуучу негизги жоболор

- XVIII-XIX кк. кыргыз элинин тарыхындагы татаал мезгилдерден болуп, анда кыргыздар жоокерчилик менен өмүр сүрүп, бирдиктүү бир мамлекетти түптөй албай, саясий бытырандычылыкта жашашкан. Мындай абалдан Ойрот хандыгы, кытайлар, казактар, Кокон бийликтери кыргыз жерлерин басып алууга аракеттенишип, кол салып турушкан.
- Жунгарлардын басып кирүүсүнүн натыйжасында кыргыздар үч топ менен чегинген. Биринчи тобу Ыссык-Көлдөн, Чүйдөн, Таластан Фергананы, Гиссарды карай качышкан. Экинчи тобу калмактар менен ымала кылып, аларга баш ийип, кызматташып калып калышкан. Үчүнчү тобу Тогуз-Торонун, Чаткалдын жана Алайдын кокту-колотторуна байыр алып, капчыгайлардын оозуна, ашууларга кароол коюп, калмактарга тынымсыз кол салып партизандык согушту уланта беришкен.
- Эки-Суу арасын мекендеген кыргыз уруулары үчүнчү топко кирген. Экисуулуктардын даанышман уруу төбөлдөрү, кайратман баатырлары кошуун курап, калмактар менен жан аябай салгылашкан. Бул кандуу күрөштөрдө түштүк кыргыздарынын далай тарыхый инсандары өзүнүн мекенчилдигин, кыргыз жерин сактоого башын сайып койгон баатырдыгын көрсөтө алышкан.
- Калмактардын жапырыгына карата түзүлгөн тышкы коркунучтун шартында жоокерчилик турмушка карабастан кыргыз уруулары кээде бириге алышкан жана мекенди, элди-жерди коргоо ишине бирге аттанышкан.
- Калмактарга каршы боштондук күрөштөрдө Кокон хандыгы менен кыргыз төбөлдөрүнүн өнөктөштүгү маанилүү саясий ролго ээ болгон.

Муну менен Фергана өрөөнүн жердеген түрдүү калктардын ынтымагы бекемделген. Натыйжада калмак баскынчылары кыргыздардын үстүнөн туруктуу бийлигин орното алган эмес. Кыргыз эли өз эркиндигин сактап калган.

- Жунгар хандыгы жоюлгандан кийин, калмак баскынчыларына, циндик Кытайга каршы бирге чыккан кыргыз, казак, өзбек өнөктөштөрдүн ортосунда, тилекке каршы ырк кеткен. Бул тенденция казак султандарынын, Кокон бийлеринин, циндик төбөлдөрдүн кыргыз жерлерине көз артуусуна алып келген.
- Ошол эле учурда түштүк кыргыз урууларынын төбөлдөрү Кокон хандыгын өздөрүнүн мамлекети катары кабыл алышып, ордо саясатына активдүү катышышкан. Бул Кокон хандыгынын 1842-1876-жылдарды камтыган үчүнчү этабында жогорку деңгээлге жеткен.
- Кокон хандыгынын ички саясатына Эки-Суу Арасындагы кыргыз, кыпчак урууларынын бийлери активдүү катышып, хандыктын саясий турмушуна зор таасир этишкен. Бирок, Мусулманкулдай карөзгөй саясатчынын натыйжасында экисуулук кыргыз-кыпчак мамилесине доо кетип, натыйжада сартия тобуна таянган Кудаярхандын кыпчактарга каршы тукум-куруттук кыргыны уюштурулган.
- Кудаяр хандын элге каршы ырайымсыз саясаты Фергана тургундарын, анын ичинде экисуулуктарды кыжырлантып, 1871-1875-жылдары бир катар көтөрүлүштөрдүн башталышына себепчи болгон. 1873-1876-жылдардагы элдик кыймылдын төрт очогунун негизгилеринин бири болгон Эки-Суу Арасындагы көтөрүлүш, анын башында турган Мамыр Мерген уулунун ишмердиги экисуулук кыргыздардын азаттык күрөшүнүн даңктуу барактары болуп эсептелген.
- Кокон ордосундагы саясий баш-аламандыктан пайдаланган орус колонизаторлору 1875-жылдын августунда Ферганага басып кирген. Алгач Кудаяр ханга каршы чыккан Искак Асан уулу Полот хан башында

турган элдик көтөрүлүш эми азаттык, антиколониялдык мүнөзгө айланган.

- Орусия колонизаторлору көтөрүлүштүн негизги таянычы, азаттыктын негизги күчү экисуулук кыргыз, кыпчак уруулары экенин таасын түшүнгөндүктөн 1875-жылдын декабрь айынын акырында Эки-Суу Арасына “Кышкы экспедиция” деп аталган согуштук талоончул жортуул уюштурулган. Аны орус генералы М. Д. Скобелев жетектеп, болуп көрбөгөндөй ырайымсыздык менен ишке ашырган. Бул тукум-курут жүрүш Эки-Суу Арасынын тарыхындагы эң трагедиялуу окуя катары элдин эсинде сакталып калган.
- Бирок, орус баскынчыларынын мүдөөсү толук максатына жеткен эмес. Эркиндикти сүйгөн кыргыз элинин эрки майтарылбаган. Эгемендүүлүктүн баалуулугун андан кийинки тарых барактары тастыктап турат.
- Кыргызстандын түштүгүндөгү Эки-Суу Арасын жердеген кыргыз урууларынын XVIII-XIX кк. саясий тарыхы, ал өрөөндөн чыккан тарыхый инсандардын тарых-таржымалы, ишмердиги илимий адабияттардын жана түрдүү булактык материалдардын негизинде дагы да иликтөөгө алына берет.

Изилдөөнүн хронологиялык чеги

Изилдөөнүн хронологиялык чектери эки кылымды камтып турат жана 1976-жылдын башында Фергана өрөөнүнүн Орусиянын курамына кириши менен аяктайт. Изилдөөдө кезиккен бардык окуялар жана тарыхый фактологиялык маалыматтар ушул хронологиялык чек менен аныкталган.

Автордук жекече илимий салымы төмөнкүлөр менен аныкталат.

Биринчиден, автор кыргыз тарыхнаамасында биринчилерден болуп эки кылымды камтыган Эки-Суу Арасындагы кыргыз жана башка элдердин тарыхын, алардын азаттык күрөштөрүн комплекстүү саясий изилдөөгө алган.

Экинчиден, XVIII-XVIII кылымдардагы жоокерчилик заманда тышкы душмандарга каршы күрөштө кыргыздардын түндүк жана түштүк өкүлдөрү бир тилек менен баш кошушкандыгын, кыйын-кезең учурда кыргыз эли

регионуна карабай бирге боло ала турганлыгын тарыхый мисалдар менен тастыктай алган.

Үчүнчүдөн, XVIII-XIX кылымдардагы Кокон хандыгынын өнүгүү шартында фергана кыргыздары, анын ичинде экисуулук тургундар хандыкты өз мамлекети катары туюп, анын эркиндиги үчүн күрөшкөн мисалдары менен кыргыз тарыхнаамасына жаңыдан кирип келе жаткан “Кокон хандыгы кыргыз, өзбек жана тажик элдеринин орток мамлекети” деген концепцияны жеткиликтүү тастыктоого аракеттенген.

Төртүнчүдөн, кыргыз урууларынын көчмөн менталитетине ылайык тышкы кооптуу фактор жоголгон учурда кайрадан бытырандылыкка кирип, уруу-урууга бөлүнгөн турмушу тарыхый фактылар менен далилденген.

Бешинчиден, Мамыр Мерген уулу башында турган экисуулук кыргыз, кыпчак урууларынын 1873-75-жылдардагы алгач Кудаяр хандын элге каршы саясатына каршы көтөрүлүшү жана ошол 1875-жылдын акырындагы орус колонизаторлорунун “Эки-Суу аралыгына болгон кандуу жортуулу” далилдүү фактылар менен баяндалган ал маалыматтар кийинки муундарда мекенчилдиктин үрөнүн сээп калтырганын негиздүү тастыктай алган.

Диссертациянын илимий–практикалык мааниси

Диссертациянын материалдарын, илимий жыйынтыктарын Кыргызстандын тарыхын окутууда, инсан таануу багыттарындагы изилдөөлөрдө, жалпы эле Кыргызстандын тарыхын иликтөө иштеринде, атайын курстарды даярдоодо, ЖОЖдордун окуу процессинде пайдаланууга болот. Диссертант сунуш кылган мекенчилдикти арттыруу, мамлекеттикти бекемдөө, эл ынтымагын сактоо, чек ара коопсуздугун камсыздоо, адилет башкаруу жүргүзүү багытындагы материалдар жаш муундарды мекенчилдикке жана улуттар аралык ынтымактыкка тарбиялоодо пайдаланылышы, ошондой эле азыркы мамлекеттик жетекчилер тарабынан өлкөнү башкаруу жана өнүктүрүү ишинде жетекчиликке алынуусу мүмкүн.

Изилдөөнүн илимий жыйынтыктарын апробациялоо. Диссертациянын мазмуну жана илимий жыйынтыктар бир катар эл аралык жана респуб-

ликалык илимий-практикалык конференцияларда, илимий жыйнактарда апробацияланган.

Изилдөөгө алынган илимий проблема боюнча диссертанттын: “Эки-Суу арасындагы кыргын”. – Б., 2011. 219-бет жана “Кыргызстан XVI-XIX кылымдарда. Кыргызстандын түштүгүнөн чыккан улуу инсандардын көз карандысыздык үчүн күрөшү». – 2013. 237 бет. аттуу эки китеби бар.

Диссертациялык иштин негизги жоболору жана жыйынтыктары боюнча эл аралык, республикалык жана регионалдык илимий конференцияларда автордун 12 макаласы жарык көргөн. Алардын басылган орду жана библиографиялык маалыматтамасы КР ЖАКынын азыркы талаптарына жооп берет.

Диссертациянын түзүмү жана көлөмү

Диссертациялык иш киришүүдөн, 3 баптан, 9 параграфтан, корутундудан, практикалык сунуштардан, 273 аталмадан турган колдонулган булактардын жана адабияттардын тизмесинен, 1 тиркемеден турат. Диссертациялык иштин көлөмү тиркемелер менен бирге 173 бет.

БИРИНЧИ БАП

ЭКИ-СУУ АРАСЫНДАГЫ КЫРГЫЗДАРДЫН XVIII – XIX кк. ТАРЫХЫН ИЗИЛДӨӨ, АНЫН БУЛАКТЫК БАЗАСЫ, ИЛИКТӨӨНҮН МЕТОДОЛОГИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ ЖАНА ЫКМАЛАРЫ

1.1. Эки-Суу Арасынын калкын изилдөөнүн тарыхнаамасы

Кыргызстандын тарыхнаамасында Эки-Суу Арасын жердеген кыргыз урууларынын биз карап жаткан доордогу тарыхын атайын иликтеген эмгек кездешпегени менен, кыргыз элинин, түштүк кыргыздарынын коомдук-саясий турмушун, жайгашуу ареалын, көз карандысыздык үчүн күрөштөрүн, Кокон хандыгынын саясий турмушундагы ордун, орус баскынчыларына каршы күрөшүн чагылдырган жалпы тарыхый, этнографиялык мүнөздөгү эмгектер бир топ. Биздин темага тиешеси бар маалыматтарды белгилүү деңгээлде бул эмгектерден ала алабыз.

Мындай тариздеги тарыхый адабияттарды негизинен хронологиялык белгиси боюнча 3 топко бөлүп кароого болот:

1. 1917-жылга Совет дооруна чейинки адабияттар.
2. Совет доорундагы адабияттар.
3. Эгемендик жылдарындагы эмгектер.

А) Совет дооруна чейинки адабияттар

Биринчи топтогу тарыхый адабияттарга алгач кыргыз элинин XVIII-XIX кылымдардагы жашоо турмушун, уруулук түзүлүшүн, коомдук жана саясий абалын, чарбасынын мүнөзүн талдаган чыгыш таануучулук, серептик, этнологиялык маанидеги чыгармалар кирет. Түркстандын, Кыргызстандын жаратылышына, анын ичинде Эки-Суу Арасынын калкына, алар катышкан окуяларга жана руханий дүйнөсүнө жалпы сереп салган мындай чыгармалар публицистикалык, журналисттик жана адабий чыгарма түрүндө көп эле жарык көргөн. Авторлордун басымдуу көпчүлүгү ошол мезгилдин окуяларынын

катышуучулары болгондуктан, алардын изилдөөлөрү фактылык материалдарды кеңири берүү жагынан башкалардан айырмаланып турат.

Отор дооруна чейинки, отор доору мезгилиндеги жалпы орус тилиндеги кеңири адабиятты шарттуу түрдө үчкө бөлсөк туура болот.

Биринчиси, алгачкы кабарлар жана саясаттардын материалдары.

Кыргызстандын түштүк аймактары жөнүндө маалыматтарды М. Поспеловдун жана Т. Бурнашевдин кыскача материалдары [195], А. И. Левшиндин киргиз-кайсактардан айырмаланган чыныгы кыргыздар жөнүндөгү изилдөөсү [141, 142], Р. Данибегашвилинин Кашкардан батышка карай кеткен тоолордогу кыргыздар жөнүндөгү кабарлары [206, 36-37-бб.] жана башкалар кыргыз урууларынын жашаган аймактары, анын ичинде түштүк кыргыз уруулары жөнүндө алгачкы маалыматтарды берген. Бирок, аларда, тилекке каршы анжияндык кыргыздар жөнүндө маалымат дээрлик аз, атүгүл жокко эсе. Айрымдары гана, маселен орус саякатчысы Е. Тимковскийге окшогондору түштүк кыргыз уруулары жөнүндө төмөнкүлөрдү жазат: “Кыргыздар (кэргизы) Чыгыш Түркстандын батышында жашаган көчмөн эл. Алардын кеңирсиген жерлери Анжиян менен Кашкардын ортосунда жайгашкан. Алар өз башкаруучуларын бий деп аташат”. [230, 255-б.]

Бирок, XIX кылымдын биринчи жарымында Орусия менен Кокон хандыгынын байланышы орноп, соода кызыкчылыгына карата эки өлкөнүн өкүлчүлүктөрү алмаша баштаган убакта түштүк кыргыз уруулары боюнча материалдар көбөйө баштаган. Кокон хандыгында расмий максат менен болуп кайткан эң биринчи орус адамы Өзгөчө Сибир корпусунун офицери, котормочу Филипп Назаров болгон. Ал өзүнүн жол дептеринде Кокон хандыгы, Кокон шаары жана хандыктын тургундары жөнүндө кыскача маалымат берген [175, 197-199-бб.]. Андан кийин Сибирь казак-орус аскеринин хорунжийи Николай Ильич Потанин– Ички Азияны кыдырган белгилүү саякатчы Г. Н. Потаниндин атасы ферганалыктар жөнүндө маалымат берген. Ал 1829-жылы Петербургдан мекенине кайтып бара жаткан кокон элчилерин Ташкен шаарына чейин узатып барган. Көргөн жана уккан маалыматтары жөнүндө ал атайын

баяндама жасап, ал кийин 1831-жылы Аскер журналына басылып чыккан [204, 35-36-бб.].

Ф. Назаров менен Н. Потаниндин жазма кабарлары орус коомчулугунун көңүлүн буруп, 50-60-жылдарда падышалык Орусиянын Орто Азияга болгон саясий кызыкчылыгы өөрчүгөн мезгилде жаңы маалыматтар менен толукталып олтурган. 1849-52-жылдары сибирдик эки казак-орус: Милюшин менен Батарышкин Кокон хандыгынын туткунунда болуп кайтышкан. Алардын берген маалыматтары жаш Кудаяр хандын бийлиги мезгилиндеги Кокондогу окуяларды чагылдырган жана бул материалдар Орус Географиялык Коомунун анык мүчөсү А. Макшеев тарабынан жарык көргөн [148, 376-380-бб.].

Ферганалык кыргыздарга тийешелүү кийинки кыска маалымат Венгер Академиясынын мүчөсү, Түркияда жашап жана иштеп, чыгыш тилдерин жакшы өздөштүргөн белгилүү саякатчы теги еврей Арминий Вамбериге (1832-1913) таандык. Анын немисче ысмы Герман Бамбергер. А. Вамбери 1861-жылы Будапештке кайтып, бир аздан соң Рашид Эфенди деген ат менен дервиш кийимин кийип алып, Түркия аркылуу Иранга өтөт да, Тегерандан 1863-жылы Чыгыш тарапка саякатка чыгып, Орто Азиянын Түркмөнстан, Хива, Бухара, Самарканд шаарларын кыдырган. Анын англис тилиндеги саякат китеби 1864-жылы жарык көргөн. Китепте Кокон хандыгында болбосо да, уккан, окуган материалдарынын негизинде ал мамлекет жана анын тургундары, кыргыздар жөнүндө кызыктуу маалыматтарды бере алган [64].

Кокон хандыгы жана анын калкы жөнүндө конкреттүү маалыматтар 1860-жылдары жарык көрө баштаган. Мындай маалымат орус географы, этнографы, публицисти, фольклористи жана ботаниги Г. И. Потанинге (1835-1920) таандык. Анын “Вестник Императорского Русского географического общества” аттуу ошол кездеги популярдуу журналга “Казак Максимовдун Кокондо болушу” аттуу аңгемеси жарык көргөн [203, 65-75-бб.].

ОГК (РГО) Фергана өрөөнүн жана анын калкы жөнүндө түрлүү маалыматтарды жарыкка чыгарып турган. Алардын авторлорунун арасында белгилүү Орусиялык чыгыш таануучу В. В. Вельяминов-Зерновдун (1830–1904)

ролу чоң. Окумуштуу 1851-жылы Петербургдан Оренбург шаарына Батыш-Сибирь генерал-губернатору В. А. Перовскийдин кол алдына жиберилген. Ал бул жерде Орто Азия, анын жаратылышы, экономикасы, калкы жөнүндө көптөгөн материалдар менен таанышып, Ферганада болбосо деле окугандарынын негизинде 1860-жылдан баштап Кокон хандыгы, анын Орусия менен мамилеси, калкы, кыргыздар жөнүндө Алим хандан Кудаяр-ханга чейинки мезгил боюнча баары биригип, кызыктуу 322 аталыштагы илимий-популярдуу эмгектерди жазгандыгы маалым [66].

Орусиялык белгилүү зоолог, Түркстанды изилдеген саякатчы Н. А. Северцовдун (1827–1885) Кокон тарыхына карата башынан өткөн окуясы да кызыктуу. Ал алгач Орусиянын Илимдер Академиясынын чечими менен Воронежден жиберилген экспедициянын катарында 1857–58-жылдыры Сыр-Дайранын төмөнкү агымдарындагы аймакты зоологиялык жана геологиялык изилдөөгө катышкан. Ал жерде кокондук сарбаздарга колго түшүп калып, Коконда 1 ай туткунда болгон. Сыр-Дайра тизиминин ошол кездеги башчысы, генерал Данзастын аракетин менен бошонгон Н.Северцов ошол окуяны макала кылып жарыялаган [159]. Кийин, 1864-жылы генерал М. Д. Черняевди коштоп Чүй жана Сыр-Дарыя аралыгын кыдырган. 1865-67-жылдары Теңир-Тоону изилдеген окумуштуу, 1868-жылы Коженттин аймагы менен таанышкан [211, 92]. 1877-78-жылдары Фергана-Памир илимий экспедициянын башчысы катары бул аймактарда болуп, көптөгөн баалуу материалдарды топтогон. Анын жазган эмгектеринде ферганалык кыргыздар жөнүндө бай маалыматтар учурайт.

Экинчи топко Орусиялык чыгыш таануучулардын эмгектерин киргизүүгө болот. Ал эмгектердин негизгиси, албетте, академик В. В. Бартольддун изилдөөлөрү. Академиктин Кыргызстандагы Сорос кору тарабынан жарыкка чыгарылган “Кыргыз жана Кыргызстандын тарыхы боюнча тандалма эмгектер” (1997) аттуу монографиясында [47, 55-67, 124-132-бб.] жайгаштырылган “Кыргыздар” деген тарыхый очеркинин XVIII-XIX кылымдарды камтыган 7-бабы, калмактарды сүрөттөгөн “Жети-Суу тарыхынын очерки”нин 8-бабы

жана башка материалдары Эки-Суу Арасы жана ал чөлкөмдө жашаган кыргыздар жөнүндө азын-оолак маалыматтарды берет. Белгилүү казак окумуштуусу Чокан Валихановдун эмгектери да баалуу. Анын бир катар изилдөөлөрүндө Кокон хандыгынын ички абалы, түндүк кыргыз урууларынын Кокон хандыгына болгон мамилеси жөнүндөгү пикирлери, кыргыздардын түштүк уруулары жөнүндө берген баалоолору диссертация үчүн маанилүү [59, 316-17-бб.; 60, 315-б.]. Кокон хандыгынын тарыхын чагылдырган тарыхнаамалык эмгектердин катарына “Кокандское ханство по новейшим известиям” аттуу белгисиз автор тарабынан жазылган очеркти кошууга болот. Тарыхый очерктин автору генералдык штабдын подполковниги Шауфуевдин 1867–1868 - жылдары 16 күн Кокондо болуп «О путешествии в Коканд зимою» аттуу жарыяланбаган күндөлүгүнө таянып жазгандыгын билдирет. Көлөмдүү эмгекте Шералы, Мадали, Кудаяр хандардын мезгилиндеги так талашуу үчүн болгон күрөштөр сүрөттөлөт. Маселен автор, 1840–1850-жылдардагы саясий окуяларга баа берип: «Кокон хандыгынын бул мезгилдеги тарыхы ханды алмаштырып, башка династиянын өкүлүн такка отургузуу максатында кыргыздар, кыпчактар тарабынан тынымсыз уюштурулган карама-каршылыктар, кутумдар менен коштолгон», -деп жазат [122, 49-б.]. Тынымсыз жүргөн ички карама-каршылыктар бухаралык эмирдин басып киришине шарт түзгөнүн туура белгилейт.

Кокон дооруна чейинки, анын мезгилиндеги жана андан кийинки доорлордогу кыргыздар жөнүндө баалуу маалыматтарды камтыган тарыхый эмгектердин катарына белгилүү чыгыш таануучу Н. А. Аристовдун эмгегин кошууга болот. Ал Түркстан генерал-губернаторлугунда 1868-жылдан 1882-жылга чейин түрдүү кызматтарда иштеп, бирок, кийин белгилүү чыгыш таануучу болуп калыптанган. Н. А. Аристовдун эмгеги бир кылымдан кийин гана, 2001-жылы басмадан жарык көргөн [23, 396-432, 433-490, 491-551-бб.]. Окумуштуу кыргыз элинин тарыхын ар тараптуу жана кеңири изилдеп, Фергана өрөөнү жөнүндө да тийешелүү маалыматтарды берүү менен анын калкынын, ойрот-жунгар баскынчылыгы менен күрөшүн (10-бап), Кокон ханды-

гындагы жашоосун (11-бап) жана отор мезгилин (12-бап) бир катар маанилүү жана терең материалдарды берүү менен жазып калтырган.

1868-жылы орус-кочкон келишими түзүлгөндөн кийин Кочкон хандыгынын ээлигине чыгыш таануучулар атайын максаттар менен келе башташкан. Кочкон хандыгынын абалы, ички-тышкы саясаты, алык-салык системасы жөнүндө маалымат берген А. Кундун [128, 129], А. Нурекиндин [180], Н. Пантусовдун [193, 194], Н. Ф. Петровскийдин [196], А. П. Хорошкиндин [256, 257, 258, 259], Н. Энгельгарддын [271] чыгармаларында Кочкон хандыгы, анын социалдык-экономикалык абалы, калкы, атүгүл Эки-Суу Арасы жана анын тургундары жөнүндө айрым маалыматтарды табууга болот. Алардын эмгектеринде Кочкон хандыгынын акыркы этабындагы саясий турмушу жана андагы кыргыз төбөлдөрүнүн орду, ордо төңкөрүштөрү, көчмөндөр жана отурукташкандар партиясынын бийлик талашуусу, “Кыпчак кыргыны”, айрым саясий инсандардын тарых-таржымалы жана башка окуялар кеңири сүрөттөлгөн. XIX к. 70-жылдарындагы Кочкон хандыгынын саясий, социалдык-экономикалык турмушун чагылдырган эмгектердин ичинен 1868-жылы Ташкенге, анан Фергана өрөөнүнө келген чыгыштаануучу А. Л. Кундун эмгектери баалуу. Анын изилдөөсүндө Кочкон хандыгынын ички абалы, Кудаяр хандын элге каршы зордук-зомбулугу мүнөздөлүп, айрым элдик толкундоолордун себептери көрсөтүлгөн. Автордун эмгектеринде так талашуу үчүн болгон көчмөндөр менен отурукташкан калктын ортосундагы саясий күрөштөр кеңири чагылдырылган [128, 419-422, 441-бб.].

Аскер чыгыштаануучу жана Түркстанга болгон жортуулдардын катышуучусу А. П. Хорошкин да хандыктын ички турмушундагы окуяларга таасын анализ бере алган жана Кочкондо кутум иштерди уюштургандардын башында Мусулманкулдун турганын белгилеген. Мындан сырткары автор, хандыктагы салыктын түрлөрүнө, аскердик абалына, калктын саны туурасында кызыктуу маалыматтарды келтирет [256, 257, 258, 259].

Кашкар шаарында консулдук кызматта иштеген Н. Ф. Петровский өз эмгегинде хандыктын ичиндеги эки топтун саясий күрөшүнө токтолуп, ага

чейин башка авторлор тарабынан сүрөттөлгөн окуяларды кайрадан жазууга аракет жасаган, Мусулманкул башында турган кыпчактардын орунсуз жоруктарын ашкерелеген [196]. Кокон хандыгындагы алык-салык системасынын түрлөрү Н. Н. Пантусов тарабынан изилденип, көлөмдүү тарыхый очерк өз мезгилинде «Түркстан ведомосттору» гезитине жарык көргөн. Автордун маалыматы боюнча, Кокон хандыгында расмий зекет, танап, харадж салыктарынан башка бир катар расмий эмес салыктардын бар экендигин, өзгөчө Кудаяр хандын мезгилинде салыктын түрлөрүнүн эбегейсиз көбөйгөнүн белгилейт [193].

Кыргызстандын түштүк аймактарынын жери жана калкы тууралуу баалуу материалдар белгилүү саякатчы А. П. Федченконун Фергана өрөөнү, Алай, Памир тоолоруна болгон саякатынын жыйынтыгындагы эмгектеринде жайгаштырылган [246, 29-б.]. А. П. Федченконун Шералынын саясий бейнесине кайрылуусу кызыктуу. 1868–1871-жылдары Кокон хандыгында болгон саякатчы Шералыны эл арасында чечкиндүү эмес, бош адам катары баалап, анын «шавля», «ботко», атка конгонун белгилейт [143, 39-б.].

Ошентип, Орусиянын чыгыштаануучулары Фергана өрөөнүн, анын калкын изилдөөдө көп эмгек жасашкан. Алардын көз караштары саясий багыттары жагынан консервативдик көз караштардан либералдык пикирлерге чейин айырмаланышат. Ошондуктан алардын эмгектеринде негативдүү жана позитивдүү ой-пикирлер болуп, бир катар ача пикирлерди чагылдырып турат. Бирок, алар согуштук жүрүштөрдү сүрөттөгөн көптөгөн орус авторлорунан айырмаланышып, өздөрү кайрылышкан темаларды илимий жактан анализдөөгө умтулушат.

Жергиликтүү тарыхый булактардын негизинде Кокон хандыгынын саясий тарыхын чагылдырган көлөмдүү эмгектин жана кыргыздардын чарбалык турмушун сүрөттөгөн очерктин автору белгилүү чыгыштаанучу В. П. Наливкин [176, 177, 178, №11,13,15,18,21,24,25,29] болуп саналат. В. П. Наливкин 40 жыл Түркстан крайында жашаган, өзбек тилин жакшы өздөштүргөн, өмүрүнүн акыркы жылдарында үй-бүлөсү менен Аксы районунун

борбору Кербен шаарынан 10–15 чакырым алыстыкта турган Наанай кыштагына көчүп келип, мугалим болуп эмгектене баштаган. Жергиликтүү калктын тилин жакшы өздөштүрүшкөн. В. П. Наливкиндин жана анын жубайынын чыгармалары, “Кокон хандыгынын кыскача тарыхы” [176] аттуу эмгеги жана бир нече макалалары [177, 178, №11,13,15,18,21,24,25,29] азыркы күнгө чейин өз баалуулугун жоготпой келет.

В. П. Наливкиндин Кокон тарыхына арналган эмгеги автордун оригиналдуу пикирлери менен да өзгөчөлөнүп турат. Маселен, жаңылыштык болсо да, анын кыргыздарды жалпысынан көчмөн өзбек жамааты менен бирге карап, айрым учурда өзбектердин уруулук конфедерациясынын бири катары бергендиги кызыктуу. Бул көз караш, автордо китептин баш жагында “кыргыз”, “багыш”, “найман”, “могол”, “кырк” жана башка урууларды, атүгүл казактарды да 92 боолуу өзбектер деп салттуу аталып келген көчмөн “өзбектеринин” “илатийа” конфедерациясына киргизгендигинен көрүнүп турат [176, 2,3, 12-15-бб.]. Мүмкүн ал бул пикирди ошол кезде орус чыгыш таануучуларына дайын болуп калган 92 уруудан турган көчмөн өзбектер боюнча тизмелердин орчундуулары болгон "Маджму ат-Таварих"те “кыргыз этносу 13-орунда, ал эми "Тухфат ат-таварих-и хани"де 2-орунда жайгашкандыгына таянып айтып жаткандыр [239]. Жалпысынан алганда отор доорундагы орус тарыхнаамасында В. П. Наливкиндин эмгегинен башка хандыктын тарыхын толугураак чагылдырган башка изилдөө жок.

Кокон хандыгынын ички турмушун чагылдырган баалуу эмгектерге жергиликтүү өкүл Саттар-хан Абдул Гафаровдун эмгегин кошууга болот. Орус тилин жакшы билген, жер-салык комиссиясында котормочу болуп эмгектенген Саттар-хан Абдул-Гафаров эмгегинде хандыктын административдик түзүлүшү, сот системасы, жазалоонун түрлөрү, аскердик иштердин абалын кеңири чагылдырган [6].

Үчүнчү топ аскер тарыхчыларынын эмгектеринен турат. Аларда негизинен саясий окуялар сүрөттөлгөн. Кыргызстандын түштүгүн каратып алуунун жүрүшү жана анын конкреттүү окуялары боюнча орус аскер тарых-

чыларынын кеңири изилдөөлөрү бизге келип жетти. Аларда согуштук салгылашуулардын жүрүшү, шаарлардын каратылышы, сепилдерди камоо жана тике чабуул коюу натуралдык түрдө сүрөттөлүп, чыгармаларда жергиликтүү элдин да, басып келе жаткан орус армиясынын жоокерлеринин да абалы, ойлогон оюу жана максаттары берилген.

Орусиянын Орто Азиядагы соода кызыкчылыгын канааттандыруусу үчүн башталган падышачылыктын Түркстанды каратуу жараяны, анын ичинде Фергана калкын басып кирүү бир катар саясий жана аскерий авторлор тарабынан "цивилизациялык миссия" катары орчундуу максат деп эсептелген. Авторлордун көпчүлүгү "жапайы элдерди цивилизациялоо" миссиясын Англия менен атаандашуу аркылуу ишке ашырууну айтышса [68, 81], Ф. Мартенс сыяктуулар, тескерисинче, Орусия менен Британия кызматташтыкта болушу керек деген [151, 90-91-бб.]. Ошондуктан бул эмгектерде арбын кезиккен саясий ой-пикирлерди жолуктурганда изилдөөчүлөр аларды сын көз менен талдап чыгуусу зарыл.

Орусиянын Орто Азияны басып алуусунун башталышына таасир берген негизги жүйөө англо-орус атаандаштыгы болгон деген пикирдеги окумуштууларга жогоруда айтылган А. И. Макшеевдин, М. А. Терентьевдин, Ф. Ф. Мартенстин эмгектерин киргизсе болот. Ошондой эле пикирде А. Н. Куропаткин да турган [131]. В. В. Григорьев [78, 79], М. И. Венюков [67] сыяктуу окумуштуулар Орусиянын Орто Азияга көңүл буруусунун тарыхый аспектилерин карап, аны илимий жактан негиздөөгө аракет кылышкан. С. Н. Южаков [172], А. П. Субботин [223], М. Грулев [81] сыяктуу изилдөөчүлөр англо-орус атаандаштыгын түрдүү аспектилерин изилдешкен.

Түркстанды, анын ичинде Фергана өрөөнүн, түштүк кыргыз урууларын каратууга арналган эмгектерден К. К. Абазанын [5], А. И. Макшеевдин [148], Л. Ф. Костенконун [125], Д. И. Ивановдун [94], Ф. Лобысевичтин [144], И. Львовдун [146], Д. И. Романовскийдин [207], Н. И. Гродековдун [80], М. А. Терентьевдин [227, 229], Н. Г. Павловдун [191] жана башкалардын чыгармаларын атоого болот. Бул авторлордун эмгектеринин негизги идеясы жогор-

уда айтылган “миссияны” ишке ашыруу үчүн орус куралынын Түркстандагы ишмердигин даңазалоо болгон. Падышалык генералдардын “эрдиктерин” баяндаган мисалдарга толгон мындай эмгектерде фактылык материалдар көп. Аларды сын көз менен кароо ошол кездеги окуялардын чындыгын калыбына келтирүүгө көмөкчү боло алат. Аталган авторлор тигил же бул салгылашуунун жүрүшүн гана сүрөттөп тим болушпастан, ал окуяларды эмне үчүн болуп жаткандыгын түшүндүрүүгө аракеттенген.

Орусиянын Түркстанды, анын ичинде Кыргызстанды каратуусуна түздөн-түз байланышкан эмгектерди жараткан изилдөөчүлөрдөн аскер тарыхчысы, генерал М. А. Терентьевди атап кетсек болот. Ал орус тарыхнаамасынын расмий көз карашты жактоочулардын ичинен эң ириси. Анын тарыхнаамада белгилүү Орусиянын Орто Азияны каратып алуусуна арналган 3 томдук көлөмдүү монографиясы жана ошол темага жакын бир нече китептери бар [227, 228, 229]. Ошол кездеги тарыхый абалды сүрөттөөдө М. А. Терентьев зор эмгек жасаган. Анда Кыргызстандын түштүк аймактарын гана эмес, жалпы эле Орто Азияны каратуунун бай маалыматтары топтолуп, чабуулдардын карталары, согуштук окуялардын пландары, таблицалар берилип, мындай фактылык материал согуштук басып алуунун жүрүшүнүн толук панорамасын көз алдыга тарта алган. Окумуштуу М. Скобелев тарабынан Эки-Суу Арасында жашаган кыргыз–кыпчактарга каршы уюштурулган согуштук экспедициянын талоончулук иштерин, мыкаачылыгын, анын жетекчиси М. Скобелевдин адамдык сапатын башка авторлордон айырмаланып, объективдүү жазган.

Жогоруда аталган авторлор, негизинен аскер публицисттери, орус армиясынын офицерлери жана генералдары болушкан. Ошондуктан алар эмгектеринде Орусиясынын баскынчыл максаттарын, бир катар саясий маселелерди жымсалдатышып, ошол эле учурда орус аскерлеринин жана орус “согуштук куралдуу күчтөрүнүн даңктуу” жолун даңазалашып, орус элинин “болочок, кемеңгер миссиясын” баса көрсөтүүгө аракеттенишкен. Мындай

эмгектердин көбүндө орус армиясынын адилетсиз, жазалоочу мүнөзүн жаап-жашыруу үчүн окуялардын курч көрүнүштөрү атайылап аттап өтүлгөн.

Кыргызстандын Орусия тарабынан каратып алуу жараянына арналган кеңири тарыхый адабияттардын арасында биздин темабызга жакыныраак болгон Түштүк Кыргызстанды басып алуу жараянын, анын ичинде Эки-Суу Арасына уюштурулган М. Скобелевдин “Кышкы экспедициясын” окуяны изи сууй электе жазып калтырган эмгектерди атап өтүүгө болот. Алардын ичинен жогоруда эскертилген М. А. Терентьевдин эмгеги менен катар эле А. Г. Серебренниковдун макалалардын жыйындысынан турган чыгармасы өзгөчө кызыгууну жаратат.

А. Г. Серебренников “1875-76-жылдардагы Кокон жүрүшү” деген эмгегин 1890-жылы басмадан чыгарып, анда ал “Кокон жүрүшүн” 4 этапка бөлүп караган: 1) Кокон хандыгына каршы согуштук чабуулдун башталышынан хандыктын негизги аймактарын каратып алууга чейин; 2.) Наманган бөлүмүн түзүү жана орус аскерлеринин ошол аймактагы согуштук аракеттери; 3) 1875-жылдын 25-декабрынан башталган Эки-Суу Арасындагы кышкы экспедициядан Кокон хандыгынын расмий жоюлушуна чейин жана 4) Фергана облусунун түзүлүшүнөн Алай “согуштук-илимий экспедициясынын” аякташына чейин [214]. Ушул эле окуяларды А. Г. Серебренников макалалардын жыйындыгы катары 1897, 1899-жылдардагы “Военный сборник” журналына да “сандан санга” ыкмасы менен жарыялаган [213, 221-226-бб.]. Автордун бул эмгеги согуштук жүрүштөрдүн командирлеринин ар күнкү билдирүүлөрүнүн, жогорку аскер башчыларынын расмий буйруктарынын, ошол кездеги басма сөз материалдарынын, отчеттордун жана согуштук жүрүшкө катышкан орус аскер адамдарынын айтып бергендерине негизделип жазылгандыктан, өзүнүн бай материалдарды камтыгандыгы, Орусиянын ошол кездеги Аскер догмаларынын идеясындагы чыгарма болгондугу менен айырмаланып турат.

Түркстанды Орусияга каратуунун себептерин, жүрүшүн жана жыйынтыктарын, Орусия өкмөтүнүн Түркстандагы саясатын мезгилдүү басма сөзгө

жарыяланган түрдүү эмгектер чагылдырган. Салт боюнча мезгилдүү басма сөз материалдары негизинен тарыхый булак болуп эсептелишет, бирок, ири журналдарга, мезгилдүү жыйнактарга жарыяланган көлөмдүү изилдөөлөр толук кандуу илимий эмгек катары аталууга укуктуу. Алар "Русский вестникте", "Исторический вестникте", "Вестник Европыда", "Военный сборникте", Орусиянын Географиялык коомунун (РГО) "Известияларында", "Запискаларында", "Вестниктеринде" басылган көптөгөн изилдөөлөр. Аталган мезгилдүү басылмалардын баарына сереп салуу мүмкүн эмес. Кай бирлерине көңүл бөлөлү.

XIX кылымдын 70-жылдарындагы согуштук аракеттер ошол кездеги орус мезгилдүү басма сөз беттеринде ар түрдүү багытта жана мазмунда чагылдырылган. Андай эмгектердин арасында кыскача маалыматтардан баштап, жалпы отчетторго, билдирүүлөргө, жол эскермелерине, макалаларга жана очерктерге чейин бар эле.

Журналдардын ичинен Кыргызстанды басып алуу процессинин конкреттүү жүрүшүн чагылдырууда "Военный сборник" журналы эң орчундуу маанини ээлеп турат. "Военный сборниктин", айрыкча 1875-78 жана 1897-, 1899-жылдардагы сандарында орус колонизаторлорунун Кокон хандыгын, түштүк кыргыз урууларын басып алышынын жүрүшү, 1873-76-жылдардагы элдик кыймыл жана анын жол башчысы Полот хан жөнүндөгү материалдар берилген.

Орус Географиялык коомунун "Известиялары", "Вестниктери" жана "Запискалары" да изилденип жаткан тема боюнча бай маалыматтарды топтогон. Маселен, В. В. Вельяминов-Зерновдун [65, 107-132-бб.] макалаларында Фергана, Алай чөлкөмдөрүндө болгон саясий-стратегиялык саякаттарынын, согуштук жүрүштөрүнүн мезгилиндеги жыйналган материалдары чагылган.

Аталган окумуштуу-саякатчылардын эмгектеринен баарынын мүнөздүү жалпы белгиси — Орусиянын басып алуу саясатына керектүү зарыл маалыматтарды топтоо менен катар эле, алардын ошол саясатты толук колдогондугун байкоо кыйын эмес. Ошондуктан бул изилдөөлөрдүн илимий

мазмунун белгилеп гана койбостон, колониялык саясатка сугарылган эмгектер экендигин да таасын түшүнүү зарыл.

Кыргызстандын Орусияга каратылышы жөнүндөгү саясий окуяларды түздөн-түз баяндабаса да, XIX кылымдын биринчи жарымындагы Орто Азиядагы жана Чыгыш Түркстандагы саясий абалды чагылдырган бир катар изилдөөлөр, эмгектер чыгарма үчүн баалуу тарыхнаамалык негиз болду.

Негизинен отор доорунда биз изилдеген маселеге тиешелүү түз жана кыйыр маалыматтарды камтыган адабияттар бир топ. Алардын илимий баалуулугу – жазылган эмгектердин авторлору өздөрү жазган окуяларды өз көздөрү менен көргөн, окуялардын катышуучулары болсо, ошол эле учурда көп авторлордун жергиликтүү элдин тилин билбегендиги, эмгектерин улуу империялык позициядан жазгандыгы, ал эмгектердин баалуулугун белгилүү деңгээлде төмөндөткөн. Бирок, бул жагдайларга карабастан, революцияга чейинки мезгилде окуялардын изин суутпай жазылган, баалуу тарыхый-фактылык материал жыйналган.

Жыйынтыктап айтканда, отор доорундагы авторлор расмий көз карашты чагылдырып, белгилүү бир социалдык буйрукту аткарганына карабастан, алардын эмгектеринде конкреттүү тарыхый фактылар, статистикалык маалыматтар келтирилген. Авторлордун дээрлик көпчүлүгү окуянын түздөн-түз катышуучулары болушкан. Демек, бул доордогу эмгектердин тарыхнаамалык мааниси жогору экендигин белгилеп кетүү керек.

Бирок, жаңы доордун авторлорунун изилдөөлөрү азыркы тарыхнааманын методологиялык принциптерине жооп бербесе да, алардын эмгектеринде Орусиянын чыгышка умтулуусундагы саясий-стратегиялык себептер негизинен туура белгиленген. Түркстандын Орусия падышачылыгы тарабынан каратылышы басып алуу жолу менен ишке ашырылгандыгын бай фактылар менен далилдөөгө аракеттенишкен. Муну олуттуу тарыхнаамалык жетишкендик деп баалоого болот.

Б) Совет доорундагы адабияттар.

Каралып жаткан тема боюнча совет доорунун тарыхнаамасы окумуштуу Т. Кененсариев тарабынан үч этапка бөлүнгөн [116, 13-б.]. Т. Кененсариев бул бөлүштүрүүнү тарыхнаамачы Ж. Жакыпбековдун тарыхнаамалык монографияга негизделингендигин белгилеп кетет [89, 5-б.]. Бул бөлүштүрүүнү туура деп кабыл алуу менен аны биздин изилдөөбүзгө колдонууга болот. Алар төмөнкүлөр: 1) 1917-жылдан 30-жылдардын ортосуна чейин; 2) 30-жылдардан 50-жылдардын аягына чейин; 3) 50-жылдардан 80-жылдардын аягына чейин. Ал эми эгемендик доордогу тарыхнаама өзүнчө этап катары каралашы абзел.

1920-жылдардан башталган *биринчи этапта* Орусиянын Түркстанды каратып алышы алгач М. Н. Покровскийдин падышачылыктын тышкы саясатына арналган изилдөөлөрүндө чагылдырылган [201]. Анын эмгектеринде негизинен Орусиянын талоончул басып алуулары баса көрсөтүлүп [40, 36-б.], чет-жакаларды колонияларга айландыруу туура эле бааланган. 30-жылдарда жана андан кийин маселени олуттуу изилдегендердин бири А. Л. Попов болгон [202]. Биздин темага байланышкан теманы изилдегендерге П. Г. Галзону [75, 76] кошууга болот. Анын падышачылыктын колониялык саясатына арналып жазылган китептеринде Түркстанды Орусиянын басып алышын, падышачылыктын колониялык саясатынын маңызын бир топ ачып бергенге аракеттенгендигин байкай алабыз. Ал 1929-жылы 1875-76-жылдардагы Орус империясына каршы элдик кыймылды “революция” катары баалап, анысы аша чапкандык болсо да, Фергана тургундарынын орус колониализмине каршы күрөшүнүн маңызына туура баа берген [75, 107-108-бб.].

Каралып жаткан маселени изилдөөнү андан ары уланткандар С. Павлов менен М. Рабинович болгон. Алар Түштүк Кыргызстандын Орусияга каратылышын, 1873-76-жылдардагы элдик кыймылды туура баалап, өзгөчө Искак Асан уулу Полот ханды чыныгы эл уулу катары санаган [192, 47-56-бб.]. Бул авторлордун пикири азыркы тарыхнааманын көз караштарына үндөшүп кетет.

Советтик тарыхнааманын *экинчи этабын* болгон 30-жылдардан 50-жылдардын аягына чейинки мезгилде каралып жаткан маселенин тегерегиндеги пикирлер акырындык менен өзгөрө баштаган. 40-жж. Кыргыз тарыхнаамасынын көрүнүктүү өкүлдөрү Б. Ж. Жамгырчиновдун, А. Н. Бернштамдын, жана С. М. Абрамзондун эмгектериндеги бир топ алгылыктуу илимий пикирлерди айтпай кетүүгө болбойт. Алар Кыргызстандын Орусияга каратылышын концептуалдуу изилдөөгө киришишпесе да, маселеге тиешеси бар кай бир конкреттүү суроолорду туура чечишкен. Мисалы, А. Н. Бернштам 1873-76-жылдардагы элдик кыймылды, Курманжан датка жана анын балдарынын 1876-жылдын жаз-жайларындагы генерал М. Д. Скобелевдин жазалоочу отрядына каршы аракеттерин прогрессивдүү деп баалаган [53, 112-б.; 52, 81-б.; 54, 24-25-бб.].

Ал эми Б. Жамгырчинов Кыргызстандын түштүгүнө азыраак көңүл бурса да, Ормондун мезгилин тереңирээк изилдеп, анын жеке инсандык касиетин жогору баалап, кыргыз элинин өз алдынча мамлекеттик бирикме түзүүгө умтулгандыгын белгилеген [84, 111-130-бб.]. А. Хасанов алгачкы эмгектеринде Орусия Кыргызстанды басып алган деген пикирди колдогон [46, 89-б.].

С. М. Абрамзон орус букаралыгына өтүүгө аракеттенген кай бир манаптардын өз кызыкчылыгын гана көздөгөндүгүн, ал эми басымдуу эл массасы ага каршы болгондугун, Курманжан датка, Мадалы эшен сыяктуу инсандардын боштондукка аракеттенүүсү прогрессивдүү кадамдар экендигин жазган [9, 22-25-бб.]. 40-жылдардын аягында жарык көргөн коңшу өлкөлөрдүн тарыхчыларынын айрым фундаменталдуу эмгектеринде 1873-1876-жылдардагы окуяларды улуттук-боштондук мүнөздөгү күрөштөр деген пикирлер болгондугу маалым [96, 97, 273].

Советтик мезгилде СССРдин борбордук илимий мекемелеринин окумуштууларынын жана ошол эле мезгилде Советтик Кыргызстандын улуу муундагы тарыхчыларынын чыгармалары эриш-аркак бир эле доордо жарык

көрүп жатты. Бирок, баштооч идеологиядагы олуттуу монографияларды борбордук советтик тарыхчылар жазышкан.

Тарыхнааманын *үчүнчү этабы* болгон 50-жылдардан 80-жылдардын аягына чейинки мезгилде Кыргызстандын тарыхчылары 50-жылдарда башталган коммунисттик идеологиянын тарых илиминин үстүнөн болгон зордукчул-таңуулоочу таасиринин алдында калышты. 50-жылдардын аягынан баштап Кыргызстандын Орусияга “кошулуу” деген термини “басып алуу”, “каратуу” деген терминдердин ордуна көбүрөөк колдонула баштады. Бул мезгилде тарыхчылар Орусиянын Түркстанды каратуусунун прогрессивдүү жактарына басым көрсөтүшүп, ал пикирди алдыңкы орунга коюшкан [46, 89-б.].

1953-жылдын 12-16-майындагы илимий конференция кыргыз тарыхнаамасын ошол мезгилдин шартындагы расмий идеологиянын духунда өнүгүүгө багыттаган. Конференциянын маанилүү жыйынтыгы — 1873-74-жылдардагы Фергана өрөөнү жана Кыргызстандын түштүгүндөгү элеттиктердин антикокондук көтөрүлүштөрүн прогрессивдүү боштондук кыймылдар болгон деп көрсөткөнү менен ошол эле кыймылдын уландысы катары өнүккөн Полот хандын 1875-76-жылдардагы көтөрүлүшүн реакциялуу, феодалдык-улутчулдук кыймыл деп аныктаган [235, 137-142-бб.].

Кийинки жылдары биз карап жаткан проблеманын булактык базасы кеңейип, тарыхнаамалык багыттары тагыраак айкындалып, аны илимий изилдөө жалпысынан андан ары өнүгө бергени менен советтик-тоталитардык идеологиянын капшабында жашоого туура келген. Кыргызстандын жаңы доордогу тарыхын изилдөөгө киришишкен Б. Жамгырчинов, А. Хасанов, К. Үсөнбаев сыяктуу көрүнүктүү окумуштуулар жигердүү эмгектене беришкен. Ушул жылдары жарык көргөн изилдөөлөр [22, 51] менен катар Б. Жамгырчинов 1959-жылы фундаменталдуу эмгегин басмадан чыгарган [85]. Анын артынан К. Үсөнбаевдин, А. Хасановдун баалуу изилдөөлөрү жарык көргөн [243, 252]. Бул эмгектерде кеңири архивдик жана басмадан чыккан түрдүү булактардын негизинде падышачылыктын колониялык саясаты даана көрсөтүлүп, Орусиянын курамына кирүү менен шартталган прогрессивдүү жыл-

ыштар, жалпы эле чет-жакалардагы социалдык-экономикалык, саясий, руханий өнүгүү, XIX кылымдын акырында жана XX кылымдын башында Орусиядагы революциялык кыймылдын орус эмес элдерге тийгизген “таасири” ачылып берилген.

Бирок, 1950-жылдарда башталган саясаттын тарых илимине кийлигишүү тенденциясы улам катуулап, 60-жылдардын башында тоталитардык система тарых илимине түздөн-түз үстөмдүк кыла баштаган. 1956, 1963, 1968, 1986-жылдардагы Кыргызстандын тарыхынын академиялык басылмаларында “кыргыз элинин Орусиянын курамына ыктыярдуу кириши” жөнүндөгү маселе уламдан улам бийликтегилердин жолдомолоруна ылайыкталып, атүгүл, 1986-жылы акыркы жолу жарыкка чыккан академиялык басылмага — Кыргызстандын тарыхына “Кыргызстандын Орусиянын курамына ыктыярдуу кириши жана анын прогрессивдүү натыйжалары (1855-1917)”, деген атайын бап (глава) киргизилген.

1960-жылдардагы изилдөөлөрдүн ичинен көрүнүктүү академиялык тарыхчы Н. А. Халфин бөлүнүп турат. Анан 1960-жылдары жарык көргөн монографиялары [249, 250] Орусиянын Орто Азияны каратып алуусун кеңири масштабда изилдеген.

Бул жерде совет мезгилинде кыргыз элинин XVIII-XVIII к. башындагы тарыхы жакшы изилдөөгө алынбагандыгын айта кетүү зарыл. Бул мүчүлүштүк азыркы күндөгү кыргыз тарыхнаамасында да сакталып келет. Советтик тарыхчылардын басымдуу бөлүгү советтик доордун, Коммунисттик партиянын тарыхын изилдөө менен алектенишкен. Кокон хандыгынын мезгилиндеги, отор доорундагы кыргыз тарыхы таптык өңүттөн бир жактуу изилденип келген. Баскынчылардан элин-жерин коргогон баатырлардын, уруу башчыларынын, реалдуу тарыхый инсандардын тарых-таржымалына көңүл бурулган эмес. Алар, советтик түшүнүктө эзүүчү таптын өкүлдөрү катары каралып, реакциялык күчтөр катары баа берилген. Бирок, калыстык үчүн советтик тарыхчылар тарабынан кыргыз элинин тарыхы боюнча өтө көп, баа жеткис тарыхый-фактылык материалдар жыйналгандыгын белгилөө абзел.

Кыргыз тарыхнаамасынын Кокон тарыхына карата мамилесин да бул жерде айта кетүү орундуу. Кокон хандыгынын мезгилиндеги кыргыздардын тарыхынын тигил же бул маселелерине советтик окумуштуу тарыхчылардан А. Хасанов [252, 253], К. Усенбаев [242], В. Плоскихтер [198, 199, 200] кайрылышкан. Улуу муундагы бул аалымдардын эмгектери көптөгөн фактологиялык маалыматтар менен коштолгон жакшы ачылыштарды жараткан. Ошондой болсо да кыргыз тарыхнаамасынын аталган өкүлдөрү негедир Кокон хандыгынын тарыхына өзбек тарыхчылары сыяктуу үңүлүп кирбегендей көрүнөт. Бул жагдай XVIII-XIX кылымдардагы Кокон мамлекетин кыргыз коомчулугуна анчейин гана сырт көрүнүш катары кабыл алуудан келип чыкканбы деген ойду пайда кылат. Эмгектерде Эки-суу Арасындагы кыргыздардын тарыхына, алардын Кокон хандыгынын саясий турмушундагы ордуна көңүл бурулбаган. Коммунисттик таптык методологияга ылайык, “тарыхты эл массасы гана жаратат” деген түшүнүк болгондуктан, тарыхта белгилүү орду бар кыргыз төбөлдөрүнүн тарых-таржымалы атайын изилдөө объектиси боло алган эмес.

Советтик тарыхнаамада Кокон хандыгынын мезгилиндеги кыргыздардын тарыхы, коомдук-социалдык абалы феодалдык, реакциячыл мамлекеттин (Кокон хандыгынын) үстөмдүгү, анын эзүүсү алдында калган эл катары каралып келген. Ал эми ушул эле мезгилде түндүк кыргыз уруу башчыларынын белгилүү деңгээлде өз алдынчалыгын сактап калгандыгына, түштүк кыргыздарынын, алардын уруу төбөлдөрүнүн хандыктын түптөлүшүндө чоң роль ойногондугу, андыктан алар Кокон хандыгын өздөрүнүн мамлекети катары кабыл алып, анын саясий турмушуна активдүү катышкандыктары жөнүндөгү маселелерге “атайылап” көңүл бурулган эмес.

Бул жагдайда өзбек тарыхчылары үзүрлүү эмгектенишкен. Анткени, Өзбекстандан жарык көргөн расмий академиялык изилдөөлөрдө [90, 255] жана окуу китептеринде [102], анын артынан Өзбекстандык булактарга таянган эл аралык интернет материалдарында [1] да Кокон хандыгы “Өзбек хандыгы, мамлекеттүүлүгү” деп азыркы мезгилге чейин аталып келет. Орус

тилиндеги интернеттик Википедия эркин энциклопедиясында “Кокон хандыгы Бухара эмираты жана Хива хандыгы сыяктуу эле өзбектердин үч хандыгынын бирөөсү” деген аныктама бар[123]. Ошондуктан, Өзбекстан тарыхчылары Кокон хандыгын улуттук мамлекет катары таанып келгендиктен, ал мезгилди терең изилдөөгө алышкандыгы байкалып турат.

Маселен, Кокон хандыгынын XIX кылымдын 40-70-жылдарындагы саясий, социалдык-экономикалык маселелери окумуштуу Р. Н. Набиевдин [174] көлөмдүү монографиялык эмгегинде чагылдырылат. Башка советтик авторлордон айырмаланып, Р. Н. Набиевдин эмгеги революцияга чейинки доордогу араб, перс тилиндеги Кокон тарыхнаамасынын өкүлдөрүнүн кол жазмаларына таянып, автор өз алдына койгон маселелерин ийгиликтүү чечүүгө жетишкен. Кудаяр хандын мезгилиндеги кыпчактардын козголоңуна токтолгон автор, тарыхта белгилүү болгон «кыпчак кыргынынын» келип чыгышынын негизги себептеринин бири, кыпчактардын пайдасына кайрадан бөлүштүрүлгөн жер фондусу болгондугун белгилейт [174, 44-б.]. Окумуштуу Р. Н. Набиевдин эмгегин советтик кокон тарыхнаамасындагы идеологиялык көрсөтмөлөргө карабастан, тарыхый окуяларды доордун талабына жараша бурмалабастан, тарыхый чындыкты туура чагылдырууга аракет жасаган, жемиштүү эмгектердин бири катары баалого болот.

Өзбек тарыхчысы Х. Бабабеков Кокон тарыхы жана жалпы эле Орто Азиянын Орусия тарабынан басылып алынышы боюнча бир катар маанилүү изилдөөлөрдү жасап келет. Анын 1990-жылы чыккан Кокон хандыгындагы элдик кыймылдар [43], ал чыгармадагы негизги идеяга карата анын омоктуу пикиринин кыргыз мезгилдүү басма сөзгө жарыяланышы [41] күбө. Кокон тарыхына казак тарыхчысы Т. Бейсембиев да советтик тарыхнааманын алкагында абдан дыкат мамиле кылган [49]. Ал Кокон тарыхнаамасы боюнча чоң адис катары калыптанып, жигердүү эмгеги эгемендик доордо жарык көргөн.

Советтик тарыхнааманын биздин темага байланышкан маселелеринин чагылышын жыйынтыктап келгенде анда белгилүү тарыхый инсандардын тарых-таржымалы, ишмердүүлүктөрү дээрлик изилденбегендигин, Кыргыз-

стандын түштүгүнүн Орусияга каратылышынын куралдуу, баскынчылык мүнөзү одоно бурмаланып, идеологиялык көрсөтмөгө негизделген “ыктыярдуулук” концепциясына “ылайыкташтырылып” бир жактуу берилгендигин айтууга болот. Ошого карабастан каралып жаткан маселелер боюнча советтик изилдөөчүлөр тарабынан көптөгөн ар түрдүү тилдеги булактык материалдар, архивдик документтер аныкталып, илимий талдоо аркылуу илимий айлампага киргизилип, басмадан жарык көргөн. Натыйжада өтө бай, баалуу тарыхый-фактылык материалдар жыйналган.

“Эгемендик жылдарындагы эмгектер”

Кыргызстандын көз карандысыздыкты алышы жана улуттук аң-сезимдин кескин жогорулашы, тарых илиминин идеологиялык чектөөлөрдөн арылышы өлкөнүн окумуштууларынын алдына өткөн тарыхыбызды объективдүү изилдөө, кыргыз элинин тарыхын чагылдырууда жалпы адамзаттык баалуулуктарга таянган жаңы ыкмаларды колдонуу менен өткөн тарыхыбыздын актай барактарын толтуруу милдетин койгон.

Өткөн жыйырма беш жыл аралыгында бул багытта бир топ алгылыктуу иштер жасалды. Маселен, Кыргызстандын тарыхы боюнча Дж.С. Бактыгулов менен Ж. К. Момбекованын [45], Т. К. Чоротегин менен К. С. Молдокасымовдун [264], А. Асанканов менен Ө. Ж.Осмоновдун [24], В. Воропаева, Д. Джунушалиев жана В. Плоскихтин [71], ошондой эле Ө. Ж. Осмоновдун жеке авторлугундагы [282] мектептер, атайын жана жогорку окуу жайлары үчүн окуу китептери жарык көрдү. Окуу куралы катары бир катар хрестоматиялар даярдалды [260, 261].

Жаңы маалыматтар менен коштолгон жана бир катар заманбап методологиялык принциптер менен жазылган монографиялар жарык көрдү. Маселен алардын катарына чыгыш таануучу Ө. Караевдин [101], К. Үсөнбаевдин [241], Т.Кененсариевдин [2, 3, 115, 116, 117], Д.Сапаралиевдин [208, 209], Ж. Алымбаевдин [17], Т. Өмүрбековдун [186, 187], Т. Өмүрзакованын [189, 190] жана башкалардын монографияларын кошууга болот.

Санжыралык маалыматтар кенен жайгаштырылган “Кыргыздар” аттуу көп томдуу жыйнактын Кыргыз эл жазуучусу, коомдук ишмер К.Жусуповдун жетекчилиги астында 4 жолу кайрадан бастырылып жарык көрүшү XVIII-XIX Фергана өрөөнүнү тарыхын, анын ичинде Эки-Суу Арасындагы кыргыз уруулары, алардын калмак баскынчылыгы менен күрөшүн, Кокон доорундагы тарыхын жана Орусиянын бул аймактарды каратып алуусунун тарыхый-фактологиялык маалыматтарын кенен ачып берет [132, 133, 136, 137]. Кыргыз урууларынын жайгашышы, саны жана башка этно-маданий маалыматтарын камтыган С. Аттокуровдун чыгармалары биздин диссертациянын изилдөө милдеттерине төп келет [36, 37, 38].

Азыркы кыргыз тарыхнаамасынын бирден-бир жаңычылдыгы, “Кокон хандыгы – бул көп улуттуу өлкө, өзбек этносу менен кошо эле кыргыз, тажик элдеринин да мамлекеттүүлүгү, кыргыз элинин мамлекеттүүлүгүнүн бир көрүнүшү” болгон деген көз карашты тарых илимине расмий алып чыккан изилдөөлөрдүн пайда болгондугунда. Ал көз караш окуу китептерине, окуу программаларына да кире баштады. Бул багытта тарыхчылар Т. Кененсариевдин [2, 3, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118], К. Молдокасымовдун [162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171], Т. Өмүрбековдун [186, 187, 188], Т. Чоротегиндин [263, 264, 265, 266], Б. Абытовдун [10], Ж. Алымбаевдин [17, 18, 19], Т. Өмүрзакованын [189, 190] жана башкалардын эмгектерин белгилөөгө болот.

Постсоветтик доордо Кокон тарыхнаамасына олуттуу салым кошуп көптөгөн макалаларды, илимий монографияларды жараткан окумуштуулардын катарына Т. К. Бейсембиевди кошууга болот. Автордун 1989-жылы жарык көргөн «Тарихи-и- Шахрухи» как исторический источник» аттуу илимий изилдөөсү уланып, эми ал Кокон хандыгы боюнча XVIII-XIX кылымдарда жазылган 40ка жакын жергиликтүү эмгектерге комплекстүү анализ жүргүзгөн көп жылдык эмгегин жаратты. Китепте Кокон хандыгы, Бухара эмирлиги, Чыгыш Түркстан боюнча 10600 беттен турган арабографикалык изил-

денбеген, которулбаган Кокон хроникалык кол жазмаларын илимий айлампага киргизген [50].

Эгемендүүлүк мезгилдеги кыргыз тарыхнаамасында Кокон хандыгынын тарыхы, Кыргызстандын Россия империясына каратылышы маселерин изилдеп, жаңы илимий концепцияны сунуштаган окумуштуулардын катарына Т. Кененсариевди кошууга болот. Автор Кокон хандыгындагы кыргыздардын ролу, белгилүү тарыхый инсандар, XIX кылымдын 50-70-жылдарындагы саясий абалга карата бир катар илимий эмгектерди жараткан. Окумуштуу Т. Кененсариев «Кыргыздар жана Кокон хандыгы» аттуу эмгегинде XVIII-XIX кк. Фергана өрөөнүндөгү этносаясий кырдаалга токтолуп, хандыктын түптөлүшү, саясий өнүгүүсү, кыргыз уруу башчыларынын хандыктын турмушундагы ордун жана ролун жаңыча көз караш менен изилдөөгө далалат жасаган. Окумуштуу Кокон хандыгы моно улуттуу эмес, көп улуттуу мамлекет, ал өзбектер, кыргыздар жана тажиктер тарабынан негизделген мамлекеттүүлүк деп тастыктап, Кокон хандыгын мамлекеттик түзүлүштүн «ферганалык варианты» катары кароону сунуштап келет [111, 112, 113]. Т. Кененсариев Кокон доорундагы Курманжан датка, Полот хан, Алымкул лашкер башы сыяктуу улуу инсандардын ишмердигин отор доорундагы тарыхый булактардын негизинде изилдөө жүргүзүп, алардын тарыхтагы ролун айкын көрсөтө алган.

XIX кылымдагы инсандардын маселесин өз алдынча изилдөөгө алган авторлордун бири Т. Өмүрбеков [186] болуп саналат. Автор улуу инсандар Ормон хан, Боромбай, Алымбек датка, Курманжан датка, Алымкул аталык ж. б. коомдук-саясий жана мамлекеттик көп кырдуу ишмердиктерин ар тараптан изилдөөгө алат. Нүзүп миңбашынын мезгилине кайрылган автор, Шералы хан көтөрүлүп, ордодо Анжиян, Алайлык кыргыз бийлеринин, билермандарынын таасири күч алган соң, аркалык кыргыздардын арасында оңтойлуу саясий кырдаал түзүлгөнүн автор туура белгилеп өткөн [186, 285-б.].

Ал эми Б. Абытов [10], Т. Өмүрзаковалар [189, 190] болсо Курманжан датка, Алымбек даткалардын коомдук-саясий ишмердиктерин архивдик, этнографиялык материалдардын негизинде кеңири чагылдырып, алардын Кокон хандыгынын жана Россия империясынын мезгилиндеги феноменин жаңы багытта чагылдырууга жетише алган.

Окумуштуу Ж. Алымбаев өзүнүн тарыхнаамалык монографиясында XVIII-XIX кылымдардагы кыргыз тарыхынын олуттуу баскычтарына карата тарыхнаамалык кеңири анализ берген [17]. Тарыхнаамалык сереп жасап жатып, автор изилденип жаткан доордун орчундуу маселелерине, айрыкча азаттык күрөштөргө карата автордук пикирин да сунуштаган. Ж. Алымбаевдин инсантаануу багытындагы Нүзүп бийдин өмүрү жана ишмердигине байланышкан изилдөөсү Кокон тарыхы боюнча жакшы анализ берүү менен, хандык бийликти «легитимдештрүү» маселесин алгачкы жолу тарыхнаамага сунуштаган [18, 19].

Кыргыздардын XVIII-XIX кк. тарыхын изилдеген окумуштуулардын катарына белгилүү тарыхчы Д. Сапаралиевдин эмгегин [208, 209] кошууга болот. Автор XVIII кылымдын экинчи жарымынан XIX кылымдын биринчи жарымына чейинки Фергана өрөөнүндөгү кыргыздардын коңшулаш калктар менен болгон тарыхый байланыштарын архивдик тарыхый булактардын негизинде изилдөөгө алган. Аталган доордогу Фергана кыргыздарынын Чыгыш Түркстан, Жунгар хандыгы Кокон хандыктарындагы саясий окуяларга катышышы, Акбото, Тайлак баатыр, Нүзүп бий сыяктуу инсандардын ролун чагылдырган. Тарыхый булактарга таянган автор Шералы, Нүзүпкө байланышкан 1842-1844-жылдардагы окуяларга өзүнүн так илимий баасын берүүгө аракет жасаган [209].

Кокон хандыгынын саясий турмушундагы кыргыздардын ролу, белгилүү инсандардын ишмердиктери окумуштуу К. Молдокасымовдун бир катар изилдөөлөрүндө чагылдырылат [163, 164, 165, 168, 170, 171]. Кокон хандыгынын саясий өнүгүүсүнө талдоо жүргүзгөн автор Кокон хандыгын Фергана өрөөнүндөгү «орток хандык» катары кароо сунушу окумуштуулар

тарабынан колдоо табууда. Шералы хандын аялы Жаркынайымдын ордодугу ордун өзгөчө белгилөө менен автор, «хандыкты башкарууга жакын аралашып, ханга акыл кошуп, уулу Кудаяр ханга кеңеш берип турган кыргыздын чыгаан кызы катары сүрөттөйт» [163, 84-б.].

Эгемендик мезгилиндеги тарыхнааманы жыйынтыктап жатып, төмөнкүнү белгилөөгө болот. Чынында Фергана өрөөнү, Кокон хандыгы жана анда жашаган тургундар, өзгөчө Эки-Суу Арасы чөлкөмүнүн тарыхы боюнча тикелей болбосо да, башка маселелер менен кошо изилденген маалыматтары бир топ эле бай. Бирок, ошол эле учурда, Кыргыз тарыхнаамасында ушул проблемаларды тереңирээк чечүүнү талап кылган бир катар маанилүү маселелер бар. Алардын *биринчиси*, Түштүк Кыргызстандын айрым аймактарынын (Көгарт өрөөнү, Эки-Суу арасы, ичкилик уруулары туруктаган аймактар) саясий тарыхын, жалпы Кыргызстандын, региондун тарыхы менен мезгилдик жана мейкиндик биримдикте, хронологиялык ирээттүүлүктө изилдөө, ал аймактардан чыккан тарыхтын көмүскөсүндө калып кеткен тарыхый инсандардын өмүр-таржымалын, саясий ишмердүүлүгүн ар тараптуу кеңири изилдөөгө алуу маселелери. Аتكени буга чейин, тарыхый аймактар этнографиялык багытта гана изилденип келген.

Экинчиси, буга чейин тарыхчылардын илимий эмгектеринде пайдаланылбай келген санжыраларды, уламыштарды, оозеки маалыматтарды, окуяны өз көзү менен көргөн катышуучулардын эскерүүлөрүн тыкыр илимий талдоо аркылуу илимий изилдөө иштеринде кеңири пайдалануу маселеси.

1.2. Теманын булактык базасы, изилдөөнүн методологиялык негиздери

Теманын булактык базасын негизинен үч чоң топко бөлүүгө болот. Алар: 1) архивдик булактар; 2) жарык көргөн булактар; 3) жергиликтүү булактар. Теманы изилдөө негизинен аталган үч булактык топтун экинчи жана үчүнчү тобунун негизинде жүргүзүлдү. Анткени, белгилүү шартка байланыштуу биз Москва, Санкт-Петербург, Ташкент шаарларында жайгашкан архивдик жайларга бара алган жокпус.

Темабызга байланыштуу материалдардын жарыкка чыккандары жана биз өзүбүздүн аракетинен менен илимий айлампага киргизилген жергиликтүү материалдар (жергиликтүү жарык көргөн архивдик булактар, оозеки санжыралык тариздеги булактар, сурамжылоо жана башка) жетиштүү деп эсептелип, негизинен ушул багыттагы материалдар диссертациянын негизин түздү. Ошондуктан төмөндөгү булакнаамалык серепте негизинен эки булактык топко сереп салабыз.

Теманы чагылдырган жарык көргөн булактар. Бул топко бир кездерде архивдик кампаларда жатып, кийин басмада жарык көргөн материалдардан баштап, булакнаамалык мүнөздөгү XVIII-XIX кылымдарда топтолгон, даярдалган, жарык көргөн түрдүү жазуу булактары кирет. Демек, серепти ириде жарыкка чыккан материалдар боюнча баштаганыбыз жөн. 1973-ж. белгилүү чыгыш таануучу В. А. Ромодиндин жооптуу редакторлугу алдында кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы боюнча маалыматтарды камтыган XVIII-XIX кк. таандык араб, перс, түрк тилдүү тарыхый жана географиялык эмгектердин жыйнак катары басылып чыгышы кыргыз тарых илиминин чоң жетишкендиги болгон [157]. Бул жыйнакта биздин темага тиешелүү да баалуу маалыматтар бар. Алсак, Анжиян-Аксы кыргыздарында мусулманчылыктын тарашы, кыргыздардын этникалык түзүмү: оң канат, сол канат жана ичкилик кыргыз уруулары тууралуу маалыматтар жыйнакта камтылган.

Кыргызстандын өткөн кылымдын 50-70-жылдарындагы саясый абалы жөнүндө бир катар маалыматтарды Түркстандын улам жаңы чөлкөмдөрүн каратуу үчүн, тынымсыз уюштурулуп турган түрдүү изилдөөлөрдүн жыйынтыктары катары атайын мезгилдүү басылма эсептелинген "Материалдар" берет. Аларда кыргыздардын ички-тышкы абалы, турмуш-тиричилиги, уруулары жөнүндө баалуу маалыматтар топтолгон.

Бул жагдайда И. А. Бардашевдин, Н. Маевдин, Н. А. Северцовдун, Г. С. Загряжскийдин макалалары баалуу [153, 154, 155, 156]. Түрдүү жыйнактарда, мезгилдүү басма сөздө чыккан булактардын авторлорунан төмөнкүлөрдү баса көрсөтүү абзел. Алар: Дарыгер Ф. К. Зибберштейн, Ч. Ч. Валиханов, М. И. Венюков, А. Голубев, К. П. Кауфман, Л. Костенко, А. Кун, А. Н. Куропаткин, П. П. Семенов, А. Северцов, А. П. Федченко, М. Михайлов жана башкалар. Бул авторлордун бир тобу, маселен М. Михайловдун китебинен башкасы [161], тарыхнаамалык серепте айтылган. Бирок, алардын берген маалыматтарынын басымдуу көпчүлүгү булакнаамалык мааниге да ээ.

Авторлордун көз караштары көптөгөн обзордук, булакнаамалык изилдөөлөрдө айтылат [140, 145]. Бул материалдарда падышачылыктын басып алуучулук саясатын тикеден-тике жактаган расмий көз караштардан тартып, Орусия өкмөтүнүн Түркстандагы саясатын аз да болсо сынга алган демократиялык пикирлер да берилген [58, 59, 61, 62, 63, 77, 107, 126, 128, 129, 130, 150, 172, 212].

Теңир-Тоого келишкен П. П. Семеновдун (1856-57-жылдар), А. Северцовдун (1865-66-жылдар) илимий гана эмес, саясый, чалгынчылык дагы максаттары болгондугу [211, 212, т.2., 142-б.]; түндүк кыргыз урууларынын Орусия букарачылыгын таануусу бир кылка жүрбөстөн, көптөгөн татаал маселелердин айкашында ишке ашкандыгы [211] алардын жол китепчелеринде, эскермелеринде чагылдырылат.

Ушундай тариздеги булактардын арасында биз изилдеп жаткан теманын окуяларын байланышкан бир катар маалыматтарды камтыган басылмаларды атап кетсек, алардын катарында Л. Алексеевдин [16, 796-805-бб.],

аскер топографы И. Ф. Бларамбергдин [56], белгилүү орус сүрөтчүсү жана саякатчысы В. В. Верещагиндин [70], Кокон хандыгын каратып алууда катышкан орус офицери, артиллерист М. Михайловдун [161], Кокон хандыгына чабуул коюуда командалык кылган В. Н. Троцкийдин [234] жана башкаларды жол баяндамалары, эскермелери кирет. Бул булактарда биз изилдеп жаткан темага байланыштуу материалдар арбын. Тарыхнаамалык бөлүмдө белгиленген полковник А. Г. Серебренников топтогон Түркстан крайын каратуу боюнча материалдардын жыйнагы [210] булак катары да абдан баалуу.

Кыргызстандын XVIII–XIX кк. тарыхы боюнча булактар негизинен орус тилиндеги тарыхый булактар болуп саналат. XIX к. Кыргызстандын тарыхы боюнча маанилүү тарыхый булактардын бирине «Түркстан жыйнагы» кошууга болот. Бул жыйнак колониялык доордо жаралган маанилүү булактардын бири болуп саналат. Биринчи Түркстан генерал-губернатору К. П. Кауфмандын (1818–1882) буйругу тапшырмасы менен 1868-жылдан тартып В. И. Межов Орто Азиянын тарыхын чагылдырган көп томдуу түзүүгө киришкен. Бул жыйнактын негизги тарыхый булактары болуп, XIX к. экинчи жарымынан тарта жарык көрө баштаган газета-журналдар жана атайын басылмалар болгон. Алардын катарына, 1845-ж. түзүлгөн Орус географиялык коомунун басылмалары «Записки РГО», «Вестник РГО», «Известие РГО» кирген. Ал эми газеталардан болсо, «Голос», «Биржевые ведомости», «Туркестанские ведомости», «Русский инвалид», журналдардан «Военный сборник», «Вестник Европы», «Русский Вестник», «Исторический Вестник» ж.б болгон.

И. Межовдун 20 жылдык эмгектенүүсүнүн натыйжасында, 1888-жылы 416 томду даярдоого жетишкен. Бул жыйнак коомчулукта “Межовдун жыйнагы” же болбосо «Түркстан жыйнагы» (толук аталышы «Туркестанский сборник”. Собрание сочинений о Туркестанском крае вообще и сопредельных с ним стран Средней Азии) деген ат менен жарык көрө баштаган [236, 237, 238]. «Түркстан жыйнагы» генерал-губернаторлор К. П. Кауфман, М. Г. Чер-

няев, Н. О. Розенбах, Н. И. Гродеков, П. И. Мищенко, жана А. Б. Самсоновдун кызмат кылган мезгилинде жыйналып жарык көргөн. Бирок, Н. О. Розенбахтын (1884-1888) тушунда каражаттын жоктугунан «Түркстан жыйнагын» чыгаруу иши убактылуу токтотулган.

«Түркстан жыйнагынын» үстүнөн иштөө 1907-жылдан кайрадан улантыла баштаган. Жыйнак боюнча түзүлгөн «Систематикалык көрсөтмө» белгилегендей, бул ишке алгачкы мезгилде Орто Азияны терең билишкен окумуштуу-чыгыштаануучулар А. А. Диваев, Н. Ю. Бонч-Осмоловский, А. А. Семенов, библиограф И. И. Гейерлер активдүү катышышкан. Натыйжада, 1907–1909-жылдары 127 том жарык көргөн. 1910–1916-жылдардан баштап бул иштин үстүндө А. А. Семенов иштеп, ал 48 томду даярдаган. Ошентип, көп жылдык эмгектин натыйжасында, 591 томдон турган Орто Азия тарыхы боюнча баа жеткис, теңдеши жок, уникалдуу тарыхый эмгек жаралган. Советтик мезгилде “Түркстан жыйнагы” боюнча систематикалык көрсөтмө жарык көргөн [152]. Бирок, Түркстан крайындагы XX к. башындагы саясий окуялардан улам «Түркстан жыйнагын» топтоо, басмага даярдоо иши токтотулган. Бул эмгек бардык эле окурмандарга дайын эмес. Анткени «Түркстан жыйнагы» бүгүнкү күндө Ташкент шаарындагы Өзбекстан Мамлекеттик А. Навои атындагы китепкананын сейрек кездешүүчү бөлүмүндө бир гана экземпляр түрүндө сакталып келүүдө.

«Түркстан жыйнагын» Кыргызстандын тарыхы боюнча ири көлөмдөгү тарыхый маалыматтарды өз ичине камтыган баалуу тарыхый булак катары кароо керек. Анткени, бул жыйнакта Кыргызстандын жана кыргыздардын байыркы, орто жана жаңы доордогу социалдык-экономикалык, коомдук-саясий, руханий-маданий, диний жана табигый ресурстарын чагылдырган, табигый-географиялык, тарыхый-этнографиялык, археологиялык, нумизматикалык, географиялык, жана статистикалык ж.б көптөгөн материалдар топтолгон. Алардын ичинде биз изилдеп жаткан Эки-Суу Арасы боюнча да материалдар арбын.

Албетте, биз жогоруда белгилегендей «Түркстан жыйнагына» негизинен орус тилинде жарык көргөн газета-журналдарга жарыяланган эмгектер топтолгон. Авторлордун дээрлик көпчүлүгү расмий курсту гана жакташып, империялык заказды аткарышкан. Падышачылык Россияда бул мезгилде цензура күчөп, массалык маалымат беттерине жарыяланган макалалар катуу көз-өмөлгө алынган.

Бирок, «Түркстан жыйнагында» империялык талаптарга багытталган эмгектер чогулганына карабастан, ал эмгектер маанилүү тарыхнаамалык булак болуп саналат. Биринчиден, жыйнактагы эмгектин авторлору тигил же бул окуянын түздөн-түз катышуучусу, реалдуу, болгон окуялардын күбөсү. Экинчиден, ар бир эмгекте маанилүү тарыхый-этнографиялык, статистикалык, картографиялык ж.б. информациялар кеңири чагылдырылган. Каралып жаткан доордогу тарыхый булактардын катарына Ташкен шаарында 1870-жылдан баштап жарык көрө баштаган **“Түркстан ведомосту”** гезитин кошууга болот. Гезит аскер министрлигинин көрсөтмөсү менен генерал-губернатордун басма органы катары уюштурулган.

1869-1892-жылдары гезиттин алгачкы редактору этнограф, географ, белгилүү чыгыштаанучу Н.А. Маев болсо, 1901-1907-жылдары профессор Н.Г. Малицкий редакторлук кылган. Жалпысынан 1870-жылдан 1917-жылга чейинки аралыкта 6406 номери жарык көрүп, Түркстандын экономикасы, географиясы, тарыхы боюнча кызыктуу материалдар жарыяланып турган. Гезит беттерине Түркстан крайындагы болуп жаткан күнүмдүк окуялардан тартып, бул аймакта жашаган элдердин саясий, социалдык-экономикалык, маданий турмушун чагылдырган ар түрдүү маанайдагы материалдар жарыяланган. Гезитке Түркстан генерал-губернаторлугунун канцеляриясы тарабынан көзөмөл жүргүзүлүп, өкмөттүн саясатына шайкеш келген макалалар гана жарык көргөн. Ошондуктан, гезит бетинде тарыхый, этнографиялык, фольклордук багыттагы макалалар басымдуу болгон.

Демек, колониялык доорго таандык болгон көп томдуу “Түркстан жыйнагы” жана “Түркстан ведомосту” гезити XVIII кылымдан–XX кылым-

дын башына чейинки доордогу Орто Азия хандыктарынын тарыхын, жалпы эле түрк элдеринин саясий-экономикалык, социалдык, маданий турмушун чагылдырган маанилүү тарыхый булактар болуп саналат. Эки басылмада тең расмий көз караштагы чакан билдирүүлөрдөн тарта көлөмдүү публицистикалык макалалар жарыяланган. Авторлордун көпчүлүгү “социалдык көрсөтмөлөрдү” аткаргандыгына карабастан, алардын эмгектеринде конкреттүү тарыхый фактылар, тарыхый окуяларга катышкан инсандар, жер-суу аттары, тарыхый даталар ж.б. чыныгы көрүнүштөр сүрөттөлгөн.

Маселени изилдөөдө колдонулган булактардын дагы бир орчундуусу — *жергиликтүү* тарыхый булактар болду. Нарративдик мүнөздөгү араб ариби менен жазылган жергиликтүү авторлордун чыгармаларынан баштап, азыркы кездеги изилдөөчүлөрдүн мезгилдүү басма сөз бетине чыккан материалдары булактардын бул тобуна кирди. Мындай булактардын орус тилинде жарык көргөндөрү пайдаланылды.

Алардын арасынан Мухаммад Хакимхан төрөнүн Нарын дарыясынын оң тарабы, Эки-Суу-Арасы боюнча бир катар, анын ичинде Нүзүп бий тууралуу да маалыматтарды камтыган "Мунтахаб ат-таварих" (Тандалган тарых) аттуу чыгармасын [262, 12-13-бб.], *Мирза Алим Рахим Ташкендинин “Ансаб-ас салатин ва таварих-ал хавакин”* (“Султандардын генеологиясы жана хандардын тарыхы”) деген эмгегин [174, 11-12-бб.], Шералы хандын доорунан 1880-жылдарга чейинки хандыктагы саясий окуялар сүрөттөгөн *Гариб Маргилани молдонун “Тасниф-и Гариб”* аттуу түркий-чагатай тилинде жазылган эмгегин [174, 15-б.], Кокон хандыгынын тарыхы, өзгөчө Россия империясынын каратып алган доорун, хандыктагы кыргыздардын ролун сүрөттөгөн *Алим Махдум молдонун “Тарихи-и Түркстан”* эмгегин [44, 42-43-бб.] кошууга болот. Кокон тарыхнаамасына ири салым кошкондордун бири - *Нияз Мухаммед Хукандинин “Тарихи- и Шахрухи”* аттуу чыгармасы [179]. Эмгек хандыктын саясий, социалдык-экономикалык, маданий турмушун баштап аяк сүрөттөгөн.

Акыркы кездеги маанилүү тарыхый булактардын катарына кыргыздардын Кокон хандыгынын саясий турмушун чагылдырган “Кокон тарыхнаамасынын” көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири, теги кыргыз *Зиябидин Максымдын “Фергана хандарынын тарыхы”* аттуу эмгегин кошууга болот. Зиябидин Максымдын эмгеги эгемендик доордо которулуп, басмадан жарык көргөн [91].

3. Максымдын кыргыз тарыхчысы экендиги К. Молдокасымовдун макаласында [162], Т. Кененсариев менен Э. Авазовдун китебинин “Зиябидин Максым” аттуу бөлүмүндө [119, 165-б.] далилденген. Аталган эмгекте Шералы хандын доорунан баштап, Полот хандын көтөрүлүшү, Кудаяр хандын өлүмүнө чейинки окуялар сүрөттөлөт. Шералы хандын мезгилинде бийликке келген кыргыздарга нааразылык көрсөтө баштаган кыпчактардын согуштук аракеттери баяндалат.

Жергиликтүү булактардын катарына кыргыз элинин ичинен чыккан айым аалым адамдардын чыгармаларын да киргизүүгө болот. Маселен, кыргыздардын тунгуч тарыхчыларынын бири Б. Солтоноевдин эмгеги бир жагынан тарыхнаамалык чыгармага кирсе да, анын ичиндеги санжыралык тариздеги маалыматтар биздин темага булак катары да маанигее ээ. Анын “Кызыл кыргыз тарыхы” аттуу чыгармасы [217] биз үчүн баалуу.

Ал эми “Кыргыздар” аттуу кыргыз элинин тарыхынын эң байыркы мезгилден ушул мезгилге чейин, ошондой эле XIX кылымдын экинчи жарымы жана XX кылымдын башы чениндеги басып өткөн жолунун түрдүү кырдаалдарын чагылдырган 14 томдуу жыйнагы өтө маанилүү булактардын топтому [137]. Анда биз изилдеп жаткан доор менен чөлкөмгө, тагыраак айтканда Эки-Суу-Арасы аймагы жана анын тургундары боюнча да материалдар арбын. Бир топ пикирлер жана маалыматтар илимий-популярдуу мүнөздөгү жана тарыхый-адабий чыгармалардан да алынгандыгын айтпай кетүүгө болбос. Мындай чыгармаларга кыргыз элинин тарыхый инсандары Курманжан, Шабдан, Алымбек, Алымкул, Абдылдабек, Искак-Полот хан, Мамыр Мерген уулу жана башкалар жөнүндөгү мезгилдүү басма сөз беттериндеги очерк, баяндар кирди. Тарыхый-адабий же бейне чыгармалардан Т. Касым-

бековдун [103, 14, 105, 106]. С. Атокуровдун [38, 39], К. Молдокасымовдун [168] эмгектери, адабий китептер [100, 220, 221, 226, 268] колдонулду. Аталган илимий-популярдуу басылмалар кай бир пикирлерди, фактыларды тактоодо, божомолдорду тастыктоодо жардам берди.

Биз изилдөөгө бел байлаган XVI-XIX кк. түштүк Кыргызстандын Эки-Суу Арасындагы этносаясий кырдаал жана кыргыздардын көз карандысыздык үчүн күрөштөрү маселеси бир катар жаңы булактарды талап кылаары белгилүү. Ошондуктан, биз, мурунку тарыхнаамада көңүлгө алынбай келген санжыралык материалдарды, айрыкча жаңы табылган жергиликтүү санжыралык материалдар менен кол жазмаларды комплекттүү пайдаланууга аракеттендик. Биз илимий изилдөө ишибизде түрдүү интернет сайттардагы маалыматтарга да таяндык.

Ошону менен бирге булактык маалымат иретинде, атадан балага айтылып калган Молдо Арип, Базарбаев Сейтаалы, Базарбаев Айтаалы, Асанбеков Абдымомун, Калдаров Кудайберди, Атамов Кочкорбай, Асанбеков Абдыкайым, Парпибаев Дөкөн, Жоробаев Эсен, Разакулов Жолдошбай, Мамасадыков Дүйшалы, Арип уулу Шер ажы сыяктуу жергиликтүү санжырачылардын айткандарын илимий иликтөөгө алуу аркылуу кеңири пайдаландык [25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35].

Изилдөөнүн методологиялык негиздерин тарыхыйлык жана системалык-структуралык принциптер түзөт.

Кыргызстандын XIX кылымдагы саясий өнүгүшүн изилдөөдө историзм принциби өзгөчө керек. Себеби, тигил же бул көрүнүштүн ”мурун кандай болгондугун, анын кантип өнүккөндүгүн жана кандай абалга жеткендигин” историзм принциби аркылуу аңдоо кыргыз элинин XIX кылымдын башындагы коомдук абалын, 50-70-жылдардагы саясий өнүгүүсүнүн жана андан кийинки Орусиянын Кыргызстандагы колониялык саясатынын маанисин терендеп иликтөөгө, жалпы эле изилденип жаткан мезгилдин бүткүл дүйнөлүк тарыхый прогресске кандай айкалышкандыгын баамдоого болот.

Ар бир автор тигил же бул маселени абсолюттук түрдө объективдүү жазууга тийиш деген ойдон алыспыз. “Абсолюттук чындык болбойт, чындыктын баары салыштырмалуу”. Демек, Кыргызстандын XIX кылымдын 50-70-жылдарындагы саясий өнүгүүсүн, анын Орусия империясы тарабынан каратылышын изилдөөдө биз колубуздан келишинче салыштырмалуу чындыкка жакыndoого аракеттендик, жаңы доордогу жана советтик тарыхнаамадагы көз караштарды четке кагып койбостон, алардын азыркы тарыхнааманын пикирлерине жооп берген жагдайларын колдодук жана колдондук.

Ошол эле учурда негизги жыйынтыктарды, концептуалдуу ойлорду айтууда субъективдүүлүктөн алыстоого, калыс болууга жүз бурдук.

Тарыхыйлык принциби Эки-Суу Арасы аталган аймактын тургундагы болгон кыргыз урууларынын XVII-XIX кылымдардагы тарыхый жолун изилдөөдө себеп-натыйжа чынжыры менен аныкталды. Анткени, XVII кылымда уруу-уруу болуп жашаган кыргыздар чыгыштан басып кирген Ойрот-Жунгар калмактары менен элинин жана жеринин азаттыгы үчүн жан аябай күрөшүп, көз каранды эместикти сактап калышкан. Ал эми XVIII кылымдын башында Кокон хандыгынын курамына кирген. Кокон хандыгы болсо кыргыздардын да мамлекеттүүлүгү катары каралып келет. Кийинки кылымдарда экисуулук кыргыздар так ошол орток хандыкты сактап калууга аракет кылган. Айрыкча бул тенденция 1875-жылы жай айында башталган Орусиянын аскеринин Кокон хандыгын жоюуга карата жапырыгынын учурунда көрүнгөн. Ал кезде фергана кыргыздары жана башка этностор “адилеттүү кокон ханы” үчүн, Искак Полот хан үчүн, Кокон мамлекетин сактап калуу үчүн орус баскынчылары менен күрөшүп жаткан эле.

1875-жылдын 25-декабрынан 1976-жылдын 5-январына чейинки өткөн “Эки-Суу Арасындагы кыргын” ошол көрөштүн эң кайгылуу күндөрү болгон. Бирок, тарых логикасы ушундай экен, көтөрүлүш жеңилип, экисуулуктар да Кыргызстандын түштүгүн туруктаган башка кыргыз боордоштору менен бирге Орусиянын колониясы болуу тагдырына туш келген. Мына

ушундай татаал кырдаалдын жана өзгөчөлүктөр кыргыз тарыхынын окуяларын “тарыхыйлык” принцибинде тутумдаштырып турат.

Диалектикалык биримдик принциби болсо экисуунун тарыхы “кыймылсыз, ошол абалда катып калган” көрүнүш эмес, дайыма кыймылда болуп, өнүгүп жана эволюцияланып турган турган тарыхый процесс экендигинен көрүнөт. Анткени, ал аймактын тарыхы Кыргызстандын башка аймактары, андан да кеңири бүтүндөй Түркстандын Орусиянын колониялык тутумуна кириш менен түшүндүрүлөт. Демек, бул диалектикалык биримдикти көрсөтүп турат.

Системалык-структуралык принцип Эки-Суу Арасынын XVII-XIX кылымдардагы тарыхынын бүтүндөй жаңы доордогу системада жашап тургандыгын түшүндүрөт. Анткени, бул аталган аймак өз алдынча, башкалар менен байланышпаган аймак катары каралбайт. Анын аталган үч кылымдагы тарыхы башка коңшу аймактар менен тагдырлаш болгон жана түндүктөн акырындык менен басып келе жаткан Орусиянын колониясы болуу келечегине объективдүү жеткен. Демек, ушундай концептуалдык изилдөө системалык-структуралык принципти туура колдонуну талап кылды.

XIX кылымдагы Орусиянын, Орто Азиянын жана Кыргызстандын тарыхый өнүгүүсү мезгилдин татаал, көп кырдуу саясий окуяларынын жүрүшү менен түшүндүрүлөт. Ошондуктан бул жараянды толук баамдоо үчүн, изилдөө процессинде актуалдаштыруу, салыштырмалуу, тарыхый-генетикалык, доорлорго бөлүштүрүү *ыкмалары* кеңири колдонулду. Актуалдаштыруу ыкмасы деп жалпысынан актуалдуу болуп эсептелген теманын ичиндеги башкалардан актуалдуураак болгон кай бир окуялардын жана фактылардын айланасында изилдөө процессин уюштурууну айтабыз. Мындай ыкма изилденип жаткан маселенин ичиндеги көптөгөн окуялардын ургаалдууларын иргеп, аларды тереңирээк иликтөөнүн негизинде илимдин бөксөлөрүн толтуруу менен кыргыз тарыхнаамасынын өнүгүшүнө белгилүү салым киргизүүгө шарт түздү.

Салыштырмалуу ыкма Кыргызстандын, Кокон хандыгынын жана Орусиянын ошол мезгилдеги коомдук өнүгүүсүндөгү көрүнүштөрдү, ал түгүл Кыргызстандын түндүгүн, түштүгүн жана кыргыз урууларынын саясий абалын, кай бир бий—манаптардын саясий аракеттерин салыштыруу менен керектүү тарыхый мыйзам ченемдүүлүктөрдү далилдөөгө көмөк көрсөттү. Тарыхый-генетикалык ыкма кай бир саясий фактыларды мүнөздөөдө (айталы Искактын Полот хан атында хан көтөрүлүшү) анын түпкү себеби кайсыл мыйзам ченемдүүлүктөн келип чыккандыгын аныктоого мүмкүндүк берди. Доорлорго бөлүштүрүү ыкмасы келки саясий окуяларды анын урунттуу бурулуштарынын негизинде мезгилдерге жана баскычтарга бөлүштүрүү менен Кыргызстандын Орусияга каратылышын, 1873—76-жылдардагы элдик кыймылдын мүнөзүн тереңирээк түшүнүүгө жардам берди.

Доорлорго бөлүштүрүү ыкмасы болсо биздин темага абдан пайдалуу ыкма болду. Ал ыкма тигил же бул процесстин кантип башталганын, анын өнүгүшүн жана жыйынтыктарын конкреттүү белгилөөдө баалуу жардамдарын тийгизди. Маселен, тарыхнаамалык серепти даярдоодо, Фергана өрөөнүнү саясий өнүгүүсүн, Эки-Суу-Арасы чөлкөмүнүн өнүгүү процессин чагылдырууда жана башка тарыхый окуялардын хронологиялык тизимин аныктоодо пайдаланылды.

Тарыхый окуялар коомдо өз ара диалектикалык байланышта тураары белгилүү. Демек, максаты, мүнөзү жагынан тигил же бул тарыхый окуя тектеш маселеде кайсыл бир деңгээлде бир беткей окшоштуктарды көрсөтүшү толук ыктымал. Ошондуктан Эки-Суу-Арасынын тарыхын иликтөөдө бул процессти башка аймактардагы окшоштуктар менен салыштыруу аркылуу, анын мыйзам ченемин тактоого болот. Демек, диссертациялагы ар бир мерчемдүү маселелерди изилдөө *салыштырмалуу ыкма* аркылуу аткарылды. Бул биздин диссертациянын илимий максатына жетүүдө жакшы жардам бере алды.

Ар кандай окуяларды, мисалы, диссертациянын ичинде кезиккен тигил же бул окуялар жөнүндө баяндоодо, аны анализдөө жана фактологиялык

материалдардын негизинде *анализ-синтез ыкмасы* өз жемишин көрсөтө алды. Эмпирикалык фактылар илимий жактан анализделип, тарыхый окуялардын концептуалдуу өнүгүшүн баамдоого жардам берди.

ЭКИНЧИ БАП

ЭКИ-СУУ АРАСЫНДАГЫ КЫРГЫЗДАРДЫН XVIII КЫЛЫМДАГЫ КООМДУК САЯСИЙ ӨНҮГҮШҮ

2.1. Эки-Суу арасындагы кыргыздардын Кокон хандыгынын түптөнүү мезгилиндеги коомдук-саясий абалы (XVIII к.башы – 1730-жылдар)

Өткөн кылымдын орто ченинде Түркстан крайынын картасын түзүп жүргөн Россиянын саякатчылары «Бул табышмактуу өлкөгө караганда дүйнө жүзү ай жөнүндө көбүрөөк билет» деп тамашалашкан [8, 3-б.]. Бул айтылган сөздөр азыркы күндө да мекенибиздин айрым региондору үчүн актуалдуу. Алардын бири, Эки-Суу Арасы - Нарын дарыясы менен Кара-Дарыянын аралыгы жана анда жайгашкан кыргыз урууларынын тарыхы.

Кыргыздын тунгуч тарыхчысы Белек Солтоноев Адигине, Тагай, Мунгуш жана Наалы эжеден тараган оң канат кыргыз уруулары алгач Анжиян-Алай аймагында жашап турганы, Тагай менен Адигиненин ортосунда Ордо оюунунан чыр чыгып, Тагай Адигинеге таарынып, өз уруулары менен арка тарапка көчүп келе бергени, Тагайдан тараган уруулар Анжияндын түндүк жагын, Намангандын атрабын, Эки-Суу Арасын, Кетмен-Төбө өрөөнүн жайлап тургандыгы жөнүндөгү санжыралык маалыматты келтирет [218, 100-102-бб.]. Азыркы күндө да аталган аймактарды, негизинен Эки-Суу Арасын кыргыздын оң канатына кирген жедигер, саяк, багыш ж.б. уруулар жердешет.

Муну орус окумуштуусу Н. Ситняковскийдин XIX к. аягында: “Кыргыздар тоо койнуна жашынышып, эч качан хандын бийлигин тааныган эмес, кырдаалга карата хандык тактыга доо арткан кимдир бирөөнү колдоп туруш-

кан. Ал эми, Фергана өрөөнүн жердеген “оң канаттагы” кыргыз уруулары (адигине, мунгуш, жедигер ж.б.) Фергана өрөөнү орустар тарабынан басып алынганга чейин өз алдынча болуп келишкен” [209, 139-б.] деп жазганы далилдеп турат. Бирок, мындай өз алдынчалыкты “толук көз карандысыздык” деп кабыл алууга мүмкүн эмес, анткени тарыхый фактылар көрсөткөндөй экисуулуктар Кокон хандыгы түптөлгөндөн кийин Кокон өлкөсүнүн тургундары, жарандары катары жашап, алардын башкаруучулары мамлекеттик жашоого активдүү аралашуусу менен өз алдынчалыгын салыштырмалуу сактаган деп түшүнүү керек.

Өзбекстандын расмий тарыхында XVIII кылымдын баш ченинде Фергана өрөөнүнүн борбордук бөлүгүндө көчмөн уруулар биримдиги түзүлүп, өзбектердин миң уруусунун бийи аталган, өзүн Бабурдун урпагы катары эсептеген Шахрух бий Маргаландын тегерегиндеги аймакта өз алдынча ээлик түзгөндүгү белгилүү [98, 227-б.]. Бирок, ал кезде Фергана Бухарадан салыштырмалуу өз алдынча чөлкөм катары эсептелип, анын түштүк-батыш бөлүгүндөгү тургундар Кожентти бийлеп турган кыргыз бийи Акботонун бийлигин таанып, ал эми Фергананын борборунан чыгыш жакка карай созулган чөлкөмдөгү эл кожолордун теократиялык бийлигинин таасиринде болгон. Сопулардын лигасына баш ийген кожолордун борбору Чадакта (Наманган вилайетинде) жайгашкан [114, 349-350, 403-404-бб.].

Кокон санжырасы боюнча 1709-жылы көчмөн феодалдардын жардамы менен Шахрух деген инсан Фергана өрөөнүнүн борбордук бөлүгү эсептелген Маргалаң чөлкөмүнө бий болуп жарыяланат. Өзбекстандын расмий тарыхы Кокон хандыгынын түптөлүшүн Жунгар хандыгынан келе жаткан тышкы коркунуч Бухара жана Хива хандыктарына жаралган коопсуздуктун күчөшүнө байланыштырат. Натыйжада ферганалыктар Жунгарлардан коргонуу үчүн “Коргон Төбө” курултайын өткөрүп, Шахрухту кол башчылыкка көтөрүшкөн, деп жазат [98, 227-б.]. Англиялык чыгыш таануучу Лэн Пуль Стенлинин пикири боюнча “Таргава деген жерде жергиликтүү бир оокаттуу тургун той кылып, ал жерде өз алдынча саясий ээлик түзүү чечими жаралат.

Тойго катышкандардын ичинен Ашыр бийдин уулу Шахрукту кол башчы кылып шайлашып, ал бир аздан соң хан деп жарыяланган. Жаңы мамлекеттин борбору Коргон-Төбө болуп калды” деген маалыматты келтирет [222, 513-б.]. Коргон-Төбө кээде “Эски-Коргон” деген аталыш менен да белгилүү.

Бирок, Шахрухтун жаңы ээликти сактап калууга аскердик күчү дээрлик жок болгондугу изилдөөлөрдө маалым. Анткени, Шахрухка караганда ошол кезде Кожент шаарын бийлеп турган Акбото бий саясий жана согуштук жактан алда канча күчтүү башкаруучу болгондугу тарыхый булактарда ырас-талып келет [115, 157]. Фергана өрөөнүнүн борбордук бөлүгүндө жаңы Ордону Шахрух бий өзүнүн саясий абалын бекемдөө, аймактагы таасирдүү башкаруучу Кожент өкүмдары кыргыздын саруу уруусунун кыркуул уругунун насили Акбото бийдин колдоосуна ээ болуу максатында, ага кызын берип, кудалашып, туугандашкан. Көчмөндөрдүн салтында күчтүү бийлөөчү гана башка бир атаандашынын кызын аялдыкка алуусу шарт экендиги ырас. Мындан биз Шахрухтун бийликке келишине Акбото бийдин чоң жардамы тийгендигин көрөбүз.

Акбото бийдин кызын Шахрух бийдин уулу Абдурахим алган. Ошентип, эки башкаруучу кайчы куда болушкан [185, 325-б.; 209, 93-б.].

Албетте, бул нике саясий максатты көздөгөн. Ал, кыргыз–кокон биримдигин бекемдөөгө мүмкүндүк берген. Аларды мындай саясатты тутунууга чыгыштан келген коркунуч – калмак жапырыгы да аргасыз кылган. Мындай алакалар Кокондун алгачкы башкаруучуларынын аймактагы саясий абалын даана көрсөтүп турат. Ушул жагынан алып караганда Шахрух бийдин Кокон хандыгынын бирден-бир негиздөөчүсү деп саналышы күмөндүүлүктү туудурат. Анткени, ал мезгилде Кожентти бийлеген Акбото бийдин Кокон ээлигинин түптөнүүсүндөгү тарыхый ролу чоң болгон. В. Наливкин анын улутун “кыргыз” деп жазат [176, 57, 71-бб.]. Айрым изилдөөлөрдө ал ичкилик кыргыздарынын тейит уруусуна таандык кылынат. Жүз уруусунун бийи катары таанылган бул башкаруучу кыргыздардын сол канатындагы саруу уруусунун кырк уул уругунан [36, 150-б.] чыгып, кийин көчмөн өзбектердин жүз уруу-

сунун бийи болууга жетишкендиктен аны булактар Акбото бий жүз (Акбото бий юз) деп атап келет.

Тарыхый изилдөөлөрдө белгиленгендей алгачкы мезгилде Кокон ордосунун таасири аймакта өтө чектелүү болуп, ага Кокон, Исфара, Маргалаңдын чет жактары гана карап турган. Абдурахим бийдин (1721-1734-жж.) бийлик кылып турган мезгилинде Эски-Коргондун ордуна Кокон ордосу түптөлгөн [115, 17-б.].

1709/10-жылдары Фергана өрөөнүндө түптөлгөн Кокон ордосунун өнүгүшүнө өрөөндүн географиялык абалы да ыңгайлуу шарттарды жараткан. Фергана өрөөнү Бухара, Самарканддан алыс болуп, андагы саясий окуялардын Ферганага анчейин таасирин тийгизе албаган, айланасы табигый чептер – тоолор менен курчалып, көп учурда душмандын аймакка кирип келүүсүнө бөгөт койгон. Бирок калмак жапырыгы Борбордук Азиянын башка аймактары сыяктуу эле бул аймакка да көп азап-тозокту алып келген. Акыркы фактор аймакта жашаган бардык этностордун тышкы душманга каршы биригүү зарылдыгын жаратып, мамлекет түзүү жараянын тездеткен.

Элеттиктердин 1709-жылы Кокон ээлигин түптөгөндүгү кийин Кокон хандыгынын өсүп чыгышына шарт түзсө, өкүнүчтүүсү мына ушул зарылдыктын алкагында кыргыз уруулары да биригип, өз мамлекетин түзө албагандыгы. Ушул кырдаалда казак уруулары да биригүү аракетин баштагандыгы белгилүү. 1710-жылы Жунгар баскынчылык согушунан коргонуу, мекенди баскынчылардан бошотуу Казактардын үч жүзүн бириктирүү курултайы болуп өткөн. Демилгечи Тауке-хан болот. Ошол курултайда Абул-кайыр кан болуп шайланган, кол башылыкка Бөгенбай батыр дайындалат. Казак тарыхында бул «Каракум курултайы» деген ат менен калды [120, 21, 49, 50, 70, 76, 112-бб.].

Ал эми кыргыздарда абал кандай эле?

Түндүк Кыргызстан Жунгар баскынчылыгы алдында калып, андагы элдин чоң бөлүгү түштүккө жер которуп көчүп, Түштүк Кыргызстанда Эки Суу Арасында Жунгарлардан коргонуу, Түндүк Кыргызстанды Жун-

гарлардан бошотуу курултайы өткөн. Курултайда Кокондон “Коргон Төбө” биримдиги катышып, кыргыз, түрк, сарт элдеринин өз алдынча уруу хандыктары жоюлуп, Калмак баскынчылыгына каршы баардык уруулардын бийлери тең ата мамиледеги Курама биримдиги түзүлгөн [270, 40-б.].

Бул курултай “Курама курултайы” аталып, 1709-жылы бул биримдик Бухардан бөлүнүп, Кокон хандыгын түптөө үчүн элеттиктердин саясий аракети, 1709-жылы түзүлгөн “Коргон-Төбө” биримдигин колдоп чыккан. Кокон хандыгын негиздөөчү деп аталып калган Шахрух бийге жардам көрсөткөн Акбото бий Курама биримдигин мүчөсү болгондуктан Курама биримдиги Акбото бий аркылуу “Коргон-Төбө” биримдиги түптөгөн Кокон ээлиги аттуу жаңы саясий түзүмгө таасир этип тургандыгын баамдоого болот. Курултай өткөн жер Курама атын алып, ал массив бүгүнкү күнү экиге бөлүнүп, көбүрөөк бөлүгү Өзбекстанга, ал эми калганы Кыргызстандын Ноокен районуна карап калды. Жогор жакта эскерилген “Коргон Төбө”, “Кара Кум” жана “Курама” курултайлары бир эле убакытта уюштурулуп, Жунгар хандыгына каршы саясий биримдик катары тыгыз байланышта болгон деп ойлойбуз.

1709-1710-жылдары Кокон ээлиги жаңыдан түзүлгөндө ал жерде Жедигер мааласы (Ядгар махаллясы) болгон экен. Санжырадагы “жети уруу жедигер-дин” бир уруусунун негиз салуучусу Кулчагачтын баласы Току (Мистака) бий 1709-жылы Кокон ордосунун негизделиши менен Хивадан көчүп келип, Кокондо кызмат өтөп, ага бий наамы ыйгарылып, өмүрүнүн акырына чейин Кокондо жашап өткөн [33]. Ал Коконго келгенде кыргыз урууларын бир даарын отурукташтырып, Кокон шаарынын түптөлүүсүнө белгилүү салымын кошкондугун божомолдоого болот. XIX-кылымда жедигер айылы (Ядгар махалляси) Маргалан кварталына караган.

Кокон ордосунун түзүлүшүнүн түрк тилдүү көчмөн элдерге, анын ичинде кыргыз эли үчүн да стратегиялык мааниси чоң болгон. Калмак баскынчыларына каршы күрөштө Борбор Азия элдеринин согуштук күчүн бириктирүү ишинде Кокон ордосу белгилүү роль ойногон. Чындыгында ошол

доор Чыгыштан калмак баскынчылары тынымсыз кол салып турган коогалаңдуу заман эле.

1723-жылы Жунгар хандыгынын башкаруучусу коңтаажы Цеван-Рабтан (1697-1727-жж.) Кыргызстанга басып кирип, Ысык-Көл өрөөнүнүн чыгыш тарабын ээлеп алган. Кийинки жылдары ойрот-калмактардын жайыттары Чүй өрөөнүнө чейин жайылган. 1725-жылы калмак колу каракалпактарды талкалаган [87]. Цеван Рабтандын башкарган жылдарында калмактар казак жерлерине да тынымсыз кол салып, согуштук жортуулдарды уюштуруп турушкан. Андай жортуулдардын негизгилери 1711-1712, 1714, 1717, 1723, 1725-жж. болгон. Кыргыздар ар дайым казактарды колдоп, алардын тарабында калмактар менен согушуп келген.

1727-жылы Жунгар хандыгынын тактысына Цеван-Рабтандын баласы Галдан-Церен (1727-1745-жж.) отурган. Анын тактыга келиши менен кыргыз, казак жайыттарына калмактардын жаңы ири баскынчылык жортуулдары башталган. Ошол жылдары калмак баскынчылары Кетмен-Төбөдөгү кыргыз урууларынын жайыттарына да кол салып турушкан [138, 193-б.]. 1718-1722-жж. жунгар феодалдарынын Казакстанга жана Түндүк Кыргызстанга жасаган жортуулдары өзгөчө ырайымсыз жырткычтык мүнөздө болгон. Бул окуя кыргыз-казак элинде “Улуу каргаша” деген аталыш менен сакталып калган. “Казак кайың сааганда, кыргыз Ысар, Көлөпкө киргенде” деген ылакап кеп ушул кезге таандык. Бул окуяны казак окумуштуусу Ч. Ч. Валиханов мындайча сүрөттөгөн: “Ар тараптан түрү суук, ырайымсыз калмактар тарабынан куугунтукка алынган казактар, кыргыздар үрккөн сайгактардын тобу сыяктуу, жолго өздөрүнүн буюм-тайымдарын, балдарын, карыларын, үй оокаттарын, арык-торук малдарын таштап, түштүккө качып, орто жүз Самарканддын, кичүү жүз Хива менен Бухаранын жанына токтоп, ал эми үрөйү учуп корккон буруттар (кыргыздар) Болордун кол жеткис капчыгайларына жана Гиссардын арка-белине чейин жетип токтошкон” [62, 112-б.].

XVIII кылымдын 30-жылдарында кокондуктар Ферганага басып кирип келген ойрот-калмактарга татыктуу каршылык көрсөтө алышпаган. Мисалы, 1734-жылы калмактар Кокон чебин курчоого алганда, жаңыдан Кокон тактысына отурган Абдыкерим бий, агасы Абдурахим бийдин баласы Баба бекти калмактарга барымтага берип, алардын бийлигин убактылуу таанууга аргасыз болгон. Калмактар, кокондуктардан алман алуу укугунан сырткары, Кокон мамлекетинин аймагында ээн-эркин соода жүргүзүү укугуна ээ болушкан. Ошол эле жылы калмактардын Ташкен шаарын алганы белгилүү [23, 415-б.; 208, 38-б.].

Калмак жапырыгы Фергана өрөөнүндөгү элдердин тышкы душманга каршы биригишине белгилүү деңгээлде тышкы фактор болгон. Калмак баскынчыларына каршы жүргөн боштондук күрөшүндө кыргыздардын негизги өнөктөшү кокондуктар жана кыпчактар болушкан. Белгилөөчү жагдай, ферганалык кыргыздардын аскердик күчүн түндүк Кыргызстандан көчүп келген кыргыз урууларынын аскер күчү да толуктап турган. Белек Солтоноев маалымдагандай, калмак жапырыгынын айынан Кетмен-Төбө өрөөнүнө кыргыздын бугу уруусунун бир бөлүгү, Талкан бий башында турган солто кыргыздарынын бир тобу Намангандын айланасына, сарбагыш жана сол канат кыргыздарынын саруу уруусу Асакеден алыс эмес аймактарда убактылуу туруп калышкан. Абалдын өтө оор болгонуна карабастан, түндүк кыргыз уруулары жоокер курап, машыгып, түштүк кыргыздары менен биригип, калмак баскынчыларына каршылык көрсөтүп турушкан. Талкан бий, анын уулу, кезегинде калмактын коңтаажысынын атактуу балбанын өлтүрө сайган Байболот аттуу балбан уулу мында көз жуумп, алардын сөөгү Намангандын Айдың Көл деген жерине коюлган. Калмактар каптап киргенде “... Сол кыргызынан Кожожаш, Сайак жаки багыш уругунан Табылды деген эки жигит баштаган бир далай азаматтар Кетмен-Төбөдө калмактар менен согушуп жүрүп кырылган” [218, 427-б.], деп жазат Б.Солтоноев.

Кандуу алааматта өз эли менен түштүккө көчө качкан Тынай бий Гиссарга жетпей Анжияндын атырабына токтогон. Баласы Атаке баатыр

мына ошол аймакта бой жетип, баралына келген. Ошол эле аймакта, тынай эли менен танапташ Таластан келген саруу уруусу жайгашкан. Алардын уруу башчысы Олжоке бий болгон. Анын уулу Бердике Атаке экөө бирге өсүшкөн. Алар согуш ишине машыгышып, калмактар басып алган өз жерлерин баскынчылардан бошотууну алдыларына максат кылып коюшкан. Атаке менен Бердикени Тынай бийдин согуш жоокери Эр Солтоной машыктырган. Атаке баатыр дайыма найза сайып, шалк этме шилтеп машыкса, Бердике жайдак атка минип, кылыч чаап, ай балта согуп, чаап бара жаткан аттын боорунан өтүп, кайра ордуна минип, душманды алагды кылууга машыккан. Атаке менен Бердике жандарына жигит курап, аларды кошо машыктырып, кыргыз жерлерин калмактардан бошотууга катуу камынышкан. Алардын бул аракеттерин Тынай бий, анжиян кыргыздары да кызуу колдоого алышкан. Кыргыз баатырлары активдүү аракеттерге өтүү үчүн ыңгайлуу учурду күтүшкөн.

1732-жылы Кетмен-Төбөгө Нарын дарыясынын оң жээгине (азыркы Токтогул, Шопок айылдарына) Эренцен нойон баштаган ири кол менен басып кирген [23, 427-б.]. Кетментөбөлүктөргө жардамга саяк, кыпчак, тейит, саруу жана башка уруулардан коошундар келет. Ошондой эле саяктардын уруу башчысы Миңдибай бийдин чакыруу өтүнүчү менен жедигер элинин башкаруучусу Рай бий, Кокон ордосунун бийи Абдукарим бий биргеликте, үч миң аскер менен саяктарга жардамга келишкен.

Жардамга келген жалпы колду санжыраларда Бишкек баатыр жетектеп, бул күрөшкө Жайыл, Базыл, Атаке, Бердике баатырлар да катышкан деген маалымат бар [88, 63-64-бб.].

1736-1738-жж. аралыгында Галдан-Церендин аскерлери үч ирет жортуул уюштурушуп, Тоолуу Бадахшанга чейин кирип барышкан. Бирок, кыргыздарды биротоло багындыра алышкан эмес. Акыркы жортуулдан кайтып келаткан калмак колу Каратегинде кыргыздардын тузагына түшүп, бүт кырылган деген маалымат бар [37, 32-б.].

Бул мезгилде Коконду Абдыкерим бий башкарып турган (1734-1747-жж.). Анын баскынчыларга “каршылык көрсөтүүгө чамасы келбегендиктен”, агасы Абдурахим бийдин баласы Баба бийди душманга “ак үйлүү” кылып, барымтага берген [179, 233-б.]. Ушул эле аралыкта калмактар анжиян кыргыздарына кол салышып, алар да барымта берүүгө мажбур болушкан. Көңүл бурчу жагдай, бул мезгилде, тагыраак айтканда калмак ханы Галдан Церендин (1727-1745-жж.) башкаруу мезгилинде Анжиян шаарынын башчысы Черикчи аттуу кыргыз болгондугун Ч. Валиханов белгилеген [63, 17-б.].

Жунгар империясынын баскынчылыгы Орто Азия элдерин биригүүгө түрткөн. Калмак коркунучуна каршылык көрсөтүү максатында кокон-кыргыз согуштук өнөктөштүгү түзүлгөн. Кокон бийи Абдыкерим, Оро-Төбө акими Фазыл бий жүз, Фергана кыргыздары жана кыпчактар биргеликте, алгач калмактардын 30 миң, андан кийин Сары Манжи башкарган 12 миң аскерин талкалап, баскынчыларды Фергана өрөөнүнөн кууп чыгышкан. Айыгышкан күрөш айрыкча Аксы тарапта болгон [115, 17-б.]. Баскынчылардын үстүнөн болгон бул жеңиштерге Эки-Суу Арасындагы кыргыз уруулары да олуттуу салым кошкон.

Жазма булактарга караганда, калмактарды Ферганадан сүрүп чыгаруу Талас, Нарын, Ысык-Көл аймактарын алардан бошоткондон да татаал болгон. Бирде кыргыздар сүрүлсө, бирде калмактар чегинген кармаш 15 жылга жакын созулган. Жунгар–калмак баскынчыларынын бүлүндүрүүчү тынымсыз чабуулдары Орто Азия элдеринин биригүүсүн тездеткен фактор болгон. Ошол эле кылымдын 40-жылдарынын башында кокондуктар кыргыздар менен согуштук өнөктөштүк түзүп, калмак баскынчыларына катуу каршылык көрсөтүшүп, бир катар оор соккуларды урушкан. Мында албетте, кыргыздардын, анын ичинде Эки-Суу Арасындагы кыргыздардын аскер күчүнүн олуттуу ордун белгилөө абзел. Мисалы, 1741-1742-жылдары Жунгар ханы Галдан–Церен Кокон башкаруучусу Абдыкерим бийге “эмне үчүн алар калмак көпөстөрүн кысымга алып жаткандыктарын түшүндүрүп берүүнү” жана калмак хандыгына “баш ийүүнү” талап кылып, 10 миң аскер

жөнөткөн. Мынча көп аскерди көргөн кокондуктар калмактарга баш ийип берүүгө даярданып калышкан, бирок, кыргыз-кыпчак колу жардамга келгенден кийин, баскынчыларга каршы согуш башталган. Бул салгылашууда калмактар чоң жоготууга учурап, согуш талаасын таштап, качууга аргасыз болушкан. Мына ушул жеңиштен кийин, Орто Азия элдеринин антижунгардык боштондук күрөшү кенен кулач жайып, бардык аймактарда ортоазиялыктар калмактарга ойрондолуучу сокку ура башташкан. Алсак, 1742-1744-жылдары Самарканга жортуулга барган Сары-Манжы жетектеген 12 миң калмак колу жергиликтүүлөр тарабынан талкаланган. Ошол эле аралыкта Теңир-Тоолук кыргыздар калмактарга кыйраткыч сокку урушкан.

2.2. Калмак баскынчыларын кыргыз жергесинен кууп чыгаруу жана экисуулук кыргыздар 1740-1760-жылдарда

Фергана өрөөнүндө калмак баскынчыларына каршы кыргыз-кокон союзунун чечкиндүү жана масштабдуу күрөшү 1745-жылдан баштап ургалдуу жүрө баштаган. Бул аралыкта калмактардан Ташкен жана Түркстан шаарлары бошотулган. Калмактардын Ферганадагы жоготуулары өтө сезилээрлик болгондуктан, Галдан-Церен казак башкаруучусу Барак султанга тынчтык келишимин түзүү маселеси менен да кайрылгандыгы белгилүү. Адегенде Орто Азия калкынын калмактарга каршы биргелешкен боштондук күрөшүнүн уюштуруучусу Кокон башкаруучусу Абдыкерим бий болгон. Бул боштондук күрөш биримдигине Орто Азиядагы көчмөн жана отурукташкан элдердин – кыргыз, казак, каракалпак, өзбек ж.б. баары кирген.

Орто Азия элдеринин биргелешкен аскер күчүнүн бир нече кыйраткыч соккуларынан кийин, Жунгар хандыгы Орто Азиядагы таасиринен ажыраган. Бирок, жунгар ханы Галдан Церен мындай абал менен макул болгусу келген эмес. Орто Азияны кайра каратуу үчүн согуштук жортуулга катуу кам көрө баштаган. Жортуул үчүн куралып жаткан колго Галдан-Церен Кытай чек

арасында турган калмак аскерлеринен эң мыктыларын алууга буйрук берген. Ошондой эле аскер берүүнү талап кылып казак султандары Аблай менен Баракка жана каракалпактарга кайрылган, бирок, алар калмактарга аскер берүүдөн баш тартышкан. Бул окуя, аталган элдер бул мезгилде Жунгар хандыгына баш ийбей калгандыгын көрсөткөн. Ошентсе да, Жунгар ханы 40 миң аскер жыйноого жетишкен жана бул аскер 1745-жылдын жай айларында Себтен жана Хотола ноендордун жетекчилиги астында Фергана өрөөнүнө басып кирген. Калмак колунун төөлөргө жүктөлгөн 20 замбиреги болгон [208, 44-б.].

Жортуул адегенде калмактар үчүн ийгиликтүү башталган. Алар, 10 миң калкы бар Касан шаарын басып алышып, Кокон башкаруучусунун баласын туткундап, Кокон ордосун курчоого алышкан. Баскынчылар шаар калкын багындыруу максатында шаарды камсыздаган сууну бууп салууга даярданып жаткан учурда, Оро-Төбө башкаруучусу 20 жаштагы Фазыл бий ваннабий ибн Садык бий жүз [157, 232-б.] жана Эки-Суу Аралыгындагы кыргыздарынын колу кокондуктарга жардамга келишип, жунгарларды талкалашкан. Бул кандуу салгылашта ойрот-калмактарды 40 миң колунун 20 миңи талкаланган, калгандары чегинип, аттарынан ажырап, жөө-жалаң Жунгарияга кайтышкан. Жунгар баскынчыларынын колунун артка кайтышынын дагы бир себеби – Жунгар ханы Галдан-Церендин өлүмү жөнүндөгү кабар болгон.

Санжыралык тариздеги булактарда жана кай бир изилдөөлөрдө Галдан-Галдан-Церендин өлүмү Жунгар хандыгындагы борбордук бийликтин начарлашына алып келген. Өлкөдө мураскорлордун бийлик талашуусу жүрүп, ырайымсыз кандуу кармашка айланган. Бул окуялар Жунгар хандыгынын экономикалык, аскердик абалын начарлаткан. Мындай кырдаал Орто Азия элдеринин калмак баскынчыларына каршы боштондук күрөшүнүн активдешине өбөлгө жараткан. Атаке, Бердике баатырлар жоокерлери менен Тогуз-Торо аркылуу Таласка өтүшүп, андан, Чүй–Кеминге, андан Торуайгыр ашуусу аркылуу Ысык-Көлгө түшүп, кан кечкен кармашта кыргыз жерлерин душмандан бошотушкан. Бул боштондук күрөштө Атаке баатыр менен

Бердике баатырдан башка, Жайылбаатыр, Кошой баатыр, Сабыр баатыр, Бишкек баатыр, Итим баатырлар душман менен бел чечпей согушуп, кыргыз жерлерин душмандан бошотууга чоң салымдарын кошушкан [134, 204-227-бб.]. Жунгар тактысына Галдан-Церендин уулу Цебен Доржи Намжил Ажан хан деген наам менен отурган. Бул мезгилде Жунгар хандыгынын ички жана эл аралык абалы өтө оор болгон. Ошондуктан, Ажан хан хандыктын абалын бекемдөө максатында адегенде, коңшу элдер менен мамилени бекемдөөнү дипломатиялык жол менен баштаган. Ушул максатта, ал, Кокон башкаруучусу Абдыкерим бийге жарашууну сунуш кылып, элчи жөнөткөн.

Элчи калмактарга туткунга түшкөн кокондуктардын 10 белгилүү адамын ала барган. Алардын арасында Абдыкерим бийдин туугандары да болгон. Кокон бийи Абдулкарим согушпай эле калмактарга багынууну чечет. Калмактар жери эң асыл Аму, Сыр-Дарыяларынын ортосундагы түздүктү биротоло ээликтөөгө умтула баштайт. Бирок, кыргыздар аларга чечкиндүүлүк менен каршы чыккан.

Ажан хан Фергана өрөөнүн колдон чыгаргысы келбей, 1748-жылы 9 миң жоокерден турган колду ноен Сан Белекке башкартып, Ферганага аттандырган. Бирок бул жортуул ийгиликсиз аяктаган. Кийинки жылы 33 миң жоо Ферганага басып кирген. Калмактар Ферганадагы аларга каршы турчу негизги күч катары кыргыздарды эсептешкен. Ошондуктан, 33 миң жоокердин 30 миңи кыргыздарга каршы жөнөтүлгөн. Бул жолку калмактардын кара таандай колун талкалап, өз жеринин эркиндигин сактап калууда Эки-Суу арасындагы кыргыздар да чоң роль ойношкон.

Абдыкерим бий 1747-жылдын кышында каза болгон. Кокон ордосунда мураскерлердин ортосунда бийлик талашуу күрөшү, Ордо кутуму башталган. Бул окуялар кырдаалды кескин өзгөрткөн. Натыйжада Кокон бийлиги жөндөмсүз абалда калып, санжыра булактарында, ошол өткөөл учурда кокон-кыргыз биримдигин Чоң Мамбет башкаргандыгы айтылат [26, 222, 487-б.]. Жергиликтүү феодалдар анын жалгыз уулу Абдурахманды хан көтөрүшкөн. Бирок ал жаштык кылып, бийликти алып кете алган эмес [49, 93-б.]. Ордодо

нааразычылык күчөп, ага нааразы саясий топ пайда болуп, алардын аракеттеринин натыйжасында Абдыкерим бийдин агасы Абдурахим бийдин кичүү уулу Эрдене хан тактысын ээлеген. Эрдене Абдурахмандан айырмаланып, өтө тың, бийликти мыкчый кармаганды жакшы көргөн адам болгон. Ал хан көтөрүлөөрү менен Оро-Төбөгө эки жолу жортуул уюштуруп да жиберген. Бирок, Абдурахманды колдогон топ, анын бийликти алдырып жиберишине макул болушкан эмес, алардын кутумдугу менен эки бир туугандын: Абдыкерим бий менен Абдурахим бийдин балдары - Абдурахман менен Эрдененин ортосунда бийлик талашуу күрөшү жүрүп, ал күрөш Абдурахмандын өлүмү менен аяктаган. Абдурахмандын үй-бүлөсү Шахрисябзга качып кетип жан сактаган. Анын үч уулу болгон: туну Нарбото жана токолдон төрөлгөн Шахрух жана Ажы деген инилери [115, 18-б.].

Кокон ордосундагы так талашуу Фергананын тургундарынын калмактарга каршы биргелешкен боштондук күрөшүндө кокондуктардын ролун бир кыйла төмөндөткөн. Бирок, ал азаттык күрөшүн токтото алган эмес. Эми антижунгардык күрөштө негизги сокку уруучу күч кыргыздар болуп калган. Аны, тарыхый булактардагы маалыматтар, тарыхый фактылар да далилдеп, кыргыздардын ичкилик, оң, сол канааттарынын мындай кыйын кезеңде биригишкенин айгинилеп турат. Себеби бир эле убакта, бирдей уюшкандыкта Ферганада, Чыгыш Түркстанда калмактарга каршы күрөш жүргөн [185, 80-б.]. Ошентип, биздин пикирибизче “Кыргыз-батыш биримдиги” түзүлгөн деген пикирдебиз. Бул биримдиктин коошундары топ-топко бөлүнүп, коргоно чабуул жасап, бирде жениш, бирде чоң жоготуулар менен коштолуп, Эки-Суу Арасы бирде ыйга, бирде сыйга бөлөнүп турган.

Белгилөөчү жагдай, Эрденин бийликке келиши, ошол учурдагы тактыны мурастоо салтын бузган. Салт боюнча хан тактысын такты мураскорлорунун улуусу ээлеш керек эле. Эрденин жунгарларда Абдыкерим бий 1734-жылы барымтага берип жиберген Баба бек деген бир тууган агасы болгон. Ферганадагы көчмөн кыргыздар, өнөктөшү Кокон ордосунда тактыны мурастоо мыйзамынын бузулганын көрүшүп, ага макул болбой, тактыны

мурастоо мыйзамын (салтын) калыбына келтирүү максатында, барымтада жүргөн Бабабекти тактыга отургузуу аракетин жасай башташкан. Ошол мезгилде, жогоруда белгилегендей, Жунгар хандыгынын ордосундагы саясий абал бир кыйла оордошуп кеткен.

Татал саясий абалга туш болгон ургалык зайсандардын бири Найман Зарга калмак ханына кызмат кылып жүргөн (буруттардын) кыргыздардын башчысы Ользо (Олжо болушу мүмкүн – Т.А.) Цагунов менен сүйлөшүп, Ферганага (Коконго) качууга макулдашышкан. Бул кыргыздар калмактардын күч алып турган мезгилинде Жунгар хандыгынын ордосу Урганын атырабына көчүрүлүп барган кыргыздар болгон. Алардын арасында енисейлик кыргыздар да болушкан. Аларды кыргыз-калмактар деп аташкан[208, 45-б.]. Алардын да Урганын айланасындагы жашоо-турмушу оордоп, адам чыдагыс абалга жеткен. Алар да Ажан ханга нааразы болуп турушкан. Натыйжада, бир нече Ургалык зайсандар менен кошо кыргыздар 1749-жылдын башында Ургадан Ферганага качып чыгышкан. Кокондогу окуялардан кабардар болуп турган алар, өздөрү менен кошо барымтадагы Бабабекти ала келишкен. Качкындардын артынан уюшулган куугун ийгиликсиз болгон.

Ургадан Бабабекти алып келген кыргыздар, Фергана, Эки-Суу кыргыздары менен биригип, Бабабекти Кокон тактысына отургузушкан. Ошентип, Кокондогу хан тактысын мурастоо салтындагы кокондуктар тарабынан бузулган мыйзамдуулук кыргыздар тарабынан кайра калыбына келтирилген.

Кокон ордосунун ички абалынан кабардар болгон калмак ханы Ажан хан 1748-жылы Коконго жөнөткөн ноен Сан Белек (Суң Кален) башында турган 10 миң калмак жоокерин Фергана жиберген. Кыргыздар бул ири кошун менен салгылашып, аны жеңип, Ферганадан кууп чыгышат. Калмактар менен кагылышуу Суң Календин аскерин жеңүү менен аяктаган эмес. Калмактар кыргыздардан жеңилген сайын кытай жана улуу кыпчак талаалары тарапка ооп кетип, бир нече жыл жарааттарын айыктырып, чач-ылгандарын чогултушуп, анан кайрадан Фергана, Чүйгө чабуул коюп турушкан.

Бул окуядан бир жыл илгери Кашкарга жортуул жасаган калмак башчысы Зайсан Доржинин 10 миң колунун 7 миңи да кыргыздар тарабынан жок кылынган эле. Мына ушул окуялардан кийин, Ажан хан кашкарлыктарга жана кокондуктарга активдүү жардам берип жаткан экисуулук кыргыздарды орто-азиялыктардын антижунгардык боштондук күрөшүндөгү негизги күч катары карай баштаган. Аны калмактардын кийинки жылдардагы жортуулдарынын багыттары да тастыктап турат.

1749-жылдын жазында Жунгар ханы Орто Азияга кеңири масштабдагы көп кол менен жортуул уюштурган. Мына ошол жортуулга чыккан 33 миң калмак колунун 30 миңи кыргыздарга каршы жөнөтүлгөн. Бул колдун башында Ажан хандын бир тууганы Лама Доржи, Сан Белек жана Кандак Доржи турган. Эки-үч айга созулган калмактардын кыргыздарга каршы бул баскынчылык жортуулу алардын жеңилиши менен аяктаган. Кыргыздар калмактардын 10 миң колун талкалап, калгандарын чегинүүгө мажбур кылган.

Ошол эле учурда ноен Даваци баштаган калмактардын 3 миң колу кокондуктарга каршы жөнөтүлгөн. Бул жортуулдун натыйжасы белгисиз. Бирок, бир топ изилдөөчүлөр орус жазма булактарындагы маалыматтарга таянып, бул калмак жортуулунун да ийгиликсиз болгондугун белгилешет [208, 50-51-бб.]. Калмактардын кокондуктарга каршы аз гана колду (3 миң) жөнөткөндүгүнүн себебин эки нерсе менен түшүндүрүүгө болот. Биринчиси, Кокон башкаруучусу Абдыкерим бий 1747-жылы өлгөндөн кийин, ордодо бийлик талашуу кутуму башталып, анын натыйжасында кокондуктардын калмак баскынчыларына каршылык көрсөтүү күчүнүн начарлашы, экинчиси, Молдо Нияз ырастагандай, Жунгар ханы Кокон ордосундагы кутумду өз кызыкчылыгында пайдаланып, барымтада жүргөн Бабабектин убадасын алып, аны бийликке алып келип, ал аркылуу Коконду кайра баш ийдирүү аракети болгон. Мында да көп аскер күчү талап кылынмак эмес. Тарыхый булактар маалымдагандай, 1749-жылы Бабабек Кокон тактысын ээлеп, бир жылча отургандыгы белгилүү [157, 233-б.]. Бирок, изилдөөчү Д. Сапаралиев

Бабабекти Кокон тактысына жунгарлар алып келгендиги жөнүндөгү Молдо Нияздын ырастоосун четке кагып, аталган мураскердин тактыны ээлөө укугунун Кокондогу кутумчулар тарабынан мыйзамсыз бузулушу кыргыздар тарабынан калыбына келтирилгендигин көрсөтөт [208, 53-б.]. Биз окумуштуу Д. Сапаралиевдин пикирине кошулуу менен, аны оозеки жана жазма тарыхый булактар да тастыктап тураарын белгилемекчибиз.

Ошол учурда Жунгар хандыгынын ордосундагы абал да туруктуу болгон эмес. Ажан ханды бийликтен кулатууга аракеттенген күчтөр пайда болгон. Алардын арасында хандын бир тууган эжеси Олонбаир (Ламбаир) да болгон. Бирок, алардын ханды ууландырып өлтүрүүгө жасаган аракеттери ишке ашпай калган. “Бул иш” боюнча Ажан хан 300 адамды өлүм жазасына тартып, кутумчулардын көпчүлүгүн борбордон башка жактарга көчүрүп жиберген. Башкача айтканда, саясий сүргүнгө айдаган. Олонбайыр Чыгыш Түркстандын Аксу шаарына сүргүндөлгөн. Бул окуяларга калмактар тарабынан Урганын атырабына мурдараак көчүрүлүп барган кыргыздар да аралашышы мүмкүн. Анткени, хандыктын борборунан башка жактарга сүргүндөлгөндөрдүн арасында кыргыздар да болгон. Ошондой эле элибизде Олонбайыр кыз жөнүндө уламыш жана “Он сан жаткан калмакты Олонбайыр кыз бузду” деген макал сакталып калган [209, 26-б.].

Жунгар хандыгындагы бийлик талашуунун натыйжасында 1749-жылы Ажан хан тактыдан кулатылган, тактыга анын бир тууганы Лама Доржи отурган. Анын энеси кыргыз болгон. Бирок муну менен ордодогу кутумдар токтогон эмес, тескерисинче, бийлик талашуу күч алган. Эми жаңы ханга каршы чыккандар, анын энеси кыргыз болгондуктан, “дини башканын баласы хан тактысын ээлөөгө укугу жок” деп чыгышкан. Кыска аралыкта Жунгар тактысында бир нече хан алмашкан. Хан тактысы үчүн жүргөн ички феодалдык кандуу күрөш күч алган. Бул окуялар Жунгар хандыгынын абалын өтө начарлаткан, ошондуктан, бул мезгилде калмак башкаруучулары Кокон ордосундагы окуяларга аралаша алган да, таасир эте да алган эмес.

Кыргыздардын колдоосу менен Бабабектин бийликке келиши, кыргыз төбөлдөрүнүн Кокондун ички саясий турмушуна, бийликти мурастоо маселесине ачык кийлигишгендишинин Кокон тарыхындагы алгачкы фактысы болгон. Кийинки мезгилдерде, өзгөчө Кокон тарыхынын 1842-1876-жылдарды камтыган үчүнчү этабында [115, 11-б.] түштүк кыргыздардын бийлери хандыктын ички саясий турмушуна активдүү аралашып, хан тактысына кайсы мураскерди алып келүү маселесин оңой эле чечип турушкан. Анткени, түштүк кыргыз урууларынын төбөлдөрү Кокон хандыгын өздөрүнүн мамлекети катары карашкан. Ошондуктан, профессор Т. Кененсариевдин Кокон хандыгын кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн бир формасы катары кароо жөнүндөгү илимий сунушу негиздүү [113].

Бабабек тактыда бир жылга жетпеген мезгил гана отурган. Бийликтин даамын татып калган Эрдене жергиликтүү феодалдардын жардамы менен тактыны кайра ээлеген. Бабабек Кокондон анча алыс эмес Беш-Арык деген жерде өлтүрүлүп, Эрдене кайрадан хан жарыяланган [157, 233-б.]. Хандыктын ички – тышкы абалы оор болгондуктан, Эрдене бийлик жүргүзүүнүн алгачкы он жылдыгында, өзүнүн тышкы саясатында кыргыз төбөлдөрү менен жакшы мамиледе болуу саясатын уланткан.

Анткени, кыргыздар бул мезгилде Фергана, Жети-Суудагы антижунгардык боштондук күрөшүндөгү негизги саясий, аскерий күчкө айланышкан эле.

Эрдене бий бийлик кылган 1748/50 – 1770- жылдар Кокондун кубаттуу мамлекетке айлануу мезгили болгон. 1740-жылдары пайда болгон кыргыз-кокон согуштук өнөктөштүгүн Эрдене бий менен түштүк кыргыздарынын таасирдүү башкаруучулары Кубат бий кушчу, Эки-Суу Арасындагы кыргыздардын башкаруучусу Чоң-Мамбет бий улантышып, анын натыйжасында калмак баскынчылары Фергана чөлкөмүнөн биротоло кууп чыгарылган. Талкаланып, чегинип бараткан калмак баскынчыларынын артынан сая түшкөн кыргыз колу, эми, Кыргызстандын түндүгүн: Талас, Чүй, Нарын, Ысык-Көл аймактарын 1751-1754-жылдар ичинде жунгарлардан бошоткон.

Бул боштондук күрөштө кыргыз колун башкарган баатыр бийлер: солтодон - Эр Солтоной, Ныша, сарбагыштан – Атаке, Жайыл, саяктан – Садыр, Качыке, саруу кыргызынан – Бердике ж.б. болгон. Ошентип, калмак жапырыгы мезгилинде түштүккө, Ферганага жер которууга мажбур болгон түндүк кыргыз уруулары, кайрадан өз ата журтуна көчүп келишкен. Элдик санжырада 50 миң түтүндөн ашуун эл Анжиян, Наманган, Аксы, Ала-Бука, Эки-Суу Арасынан кайра ата конуштарына көчкөндүгү айтылат. Конушу бир, мал жайса жайыты бир, көз жумса коюлчу мазары бир болуп калган түндүк кыргыз урууларынын, анын ичинде 500 түтүн жедигер уруусу да көчкөндүгү булактардан маалым. Жедигердин жети уруусунан чогулган 500 түтүнгө Кудакенин небереси Бердикенин баласы Сагынбек бий көтөрүлүп, Сары-Өзөн-Чүйгө отурукташкан [33].

Ара-торо согушсуз жай турмушта кыргыз уруулары малчылык, аңчылык, дыйканчылык менен турмушун уланта беришкен. Кыз алышып, кыз беришип, учугун улаган. Алсак, Аксыкенттеги Жети-Белди жердеген, дыйканчылыкта алдына киши салбаган Бексултан дегендин Зуура аттуу кызын Кетмен-Төбөдө жашаган атактуу Качканак мүнүшкөр алган. Кетмен-Төбө өрөөнүндөгү эл жакшылары, көпчүлүк бий, болуштар мына ошолордун урпактары. Ошол Качканак мүнүшкөрдүн кайнагасы, белгилүү бий - Чоң Мамбет баатыр ошол кезде Эки-Суу Арасындагы кыргыз урууларын бийлеп тургандыгы тастыкталган [231, 10-20-бб.]. 1756-жылы Чыгыш Түркстандын түндүк бөлүгүн Кытай-манжур армиясы басып алат. Жунгар хандыгына жортуул жасап, аны 1758-жылы биротоло талкалайт. Калмактарды кытайлар болуп көрбөгөндөй мыкаачылык менен кыргандыгы белгилүү. Бул кыргыздан калмактардын калкынын 20%ы гана аман калган. Алгач каршылык көрсөткөн менен кара таандай каптап, кирип келген кытай аскерине калмактар туруштук бере албай, туш тарапка качышат. Кечээ эле ойрот-калмактардын баскынчылык жортуулун башынан кечирген Акбаш хандын инилери Бурханеддин менен Жахангер кожо уйгурларды жетектеп, Цин Кытайынан

талкаланып, толук кырылып кетүүдөн жан сактап, качып келген ойрот-калмактарга жардам кылышат [95].

Андан бир аз жыл эле мурда чыгыш түркстандыктар калмактар менен болгон күрөштө Фергана кыргыздарынын башчысы кушчу уруусунун бийи Калча бийдин баласы Кубат мырзаны жардамга чакырышкан болучу. Чыгыш Түркстанды байыркы доорлордон бери мекендеген кыргыздардын ичинде кутчулар (кушчулар) негизги уруу болгон. Кубат бий Кызыл-Ой деген жерде жашаган. Анын Абайылда менен Берик деген уулдары болгон. Кутчулар санжыра боюнча кыргыз урууларынын “сол” канатына кирет. Куу уулдун (Кабыл) Жайыл деген баласынан тарайт. Андан Каратал менен Каранай. Эки-Суу Арасын туруктаган кушчулардын негизги кыштоолору азыркы Жалал-Абад облусунун Ноокен районунун Сакалды кыштагынын аймагы болуп эсептелет. Кушчулар негизинен Караталдан тарагандар. Алар: Меңдуулат (миңдөөлөт), Сакалды, Көзү жаман жана башкалар. Меңдуулат тобунан Кубат бий, Нарбото, Байдөөлөт жана башкалар. Ошондой эле кушчулардын ичинде Шалка, Карды, Бирке, Жолболду жана башка топтор бар.

Санжырачы Үсөйүн ажы кушчулар жөнүндө төмөнкү маалыматтарды берет: “Үч Турфандын түндүк жагында Кутчулук деген кең район бар, ал жерде кутчу уруусу жашап, хандык сүрүп турган. Кийинчерээк алар Какшаалга (Ак-Чийге) өтүшкөн. Анан алар ар түрдүү тарыхый себептер менен Анжиян аркылуу жүрүп, Таласка барып туруп калышат. Кутчулардан чыккан Сатым бийдин баласы Алдаярбек Кашкардан чыгып, көп жерлерди кыдырып жүрүп, акырында Анжиян жакка барып, ошол аймакка Кошкулак, Эсенбек, Кагазды, Бирке сыяктуу кутчунун аттуу-баштууларын көчүрүп келип орундаштырган экен” [245, 104-б.]. Мындан көрүнүп тургандай, бүгүнкү күндө Ноокен районунун аймагында жашаган кутчулардын ата-бабалары Кашкар (КЭР) тараптан бир замандарда (калмак доорунда келиши мүмкүн – Т.А.) келип калган. Алардын бир бөлүгү андан ары кетишип, азыркы Талас өрөөнүн жердеп калышкан [127, 19-20-бб.]. Кубат бий кыргыз тарыхындагы олуттуу инсан. Ал “Тарих и Рахимханиде” “кыргыздардын падышасы” деп аталган.

Тарыхый булактарга таянсак, Оро-Төбө окуясынын учурунда чагымчылардын айынан өнөктөшү Кокон башкаруучусу Эрдене бий менен араздашып калган Кубат бий өз жоокерлерин алып баса берет да, чыгыш түркстандыктардын чакыруусуна жооп кылып, ал жакка барып, калмактарга каршы боштондук күрөшүнө активдүү колдоо көрсөткөн. Чыгыш Түркстанда калмактарга каршы салгылашууларды Кубат бий аскербашчылык мыкты сапаттарын көрсөткөн. Ошондуктан, ал, “Баатыр бий” деген сыймыктуу наамга татыган. Бул окуялар 1754-жылы болгон. 1755-1757-жылдары сиңирген эмгеги үчүн Кубат бий Кашкардын акими болуп дайындалып, шаарды башкарып турган. Бирок, ал жерде өзүнө каршы кутумдар башталганда Кашкарды таштап, элин ээрчитип, өз мекенине баса берген. 1763-жылы Кубат бий кокондуктар тарабынан киши колдуу болуп өлгөн. Кубат бийдин өлүмү Фергана кыргыздары, анын ичинде Эки-Суу Арасындагы кыргыз уруулары үчүн чоң жоготуу болгон. Бул кырдаалды, Кубат бийдин карындашы Ак Суусар кошогуна: “... Алардан болуп каргаша, Хан Кубатбек падыша..., Кубат бий өлбөй кут өлдү, Кушчу(кутчу) – мундуз журт өлдү ...” [209, 44-47-бб.] деп даана берген.

Сузак районунун белгилүү санжырачысы М. Иманбаевдин айткандары боюнча Кубат мырза Калча бий уулу “киши колдуу” болуп өлгөндө 28 гана жашта экен. Анын сөөгү Алай өрөөнүндөгү Кичи-Дара деген жерде коюлган. Бул пикирди тастыктоо иретинде профессор А. Хасанов өзүнүн изилдөөлөрүнүн биринде “Кубат ханды” кокондуктар Кожент шаарында асып өлтүргөндүгү жөнүндө маалымат берген элдик ырды мисалга келтирген [254, 43-б.]. Кубат бийдин өлүмүнөн кийин, анын атасы жана башка туугандары Талас өрөөнүндө жашаган туугандарына көчүп кетишкен [181, 23-б.]. Санжыраларда Чыгыш Түркстандын (КЭР) Кызыл-Ой деген жеринде Кубат бийдин мунарасы [233, 6-б.; 245, 129, 132-бб.] сакталган.

Чоң Мамбеттин доорунда 1759-жылы Эрдене бий өнөктөштүк күчтүн башында Кытайдан качып кирип келген жунгар-ойроттордон, аларды куугунтуктап кирип келген тогуз миндей кытай аскерлерин Фергананын ичине өткөрбөө үчүн душманга каршы жортуулга аттанат. Кыргыз бийи Чоң Мамбет

башында туруп, балдары Канай, Алтай, ошондой эле кыргыз баатырлары Нияз, Базыл, Шажыгай, Сыдык, Омор, Байсеит, Тилекмат, Ала-Букадан багыштар, Аксы менен Чаткалдан саруулар, мундуздар, Кетмен-Төбө, Базар-Коргондон саяк уруусу, Көк-Арттагы багыш, басыздын кылыч тамга, керки тамга уруктары, Ферганадан жоокесек, кыдырша, тейит, кытай, нойгут, кыпчак уруулары, Ажы бий башында турган Алай өрөөнүндөгү кыргыз уруулары жана кокондуктар ошол кандуу кармашка жапырт аттанат.

Жетимиш алты жылдык калмактар менен болгон согушта чоң тажрыйба жыйналгандыктан, бул боштондук согуш өтө жогору деңгээлде уюштурулуп, өнөктөштүк биргелешкен күч уюшкандыкта чоң жеңишке жетишип, Борбор Азия элинин тарыхында өчпөс болуп жазылып калды. Ошондогу кытайлар менен болгон катаал согуш санжырада төмөнкүдөй баяндалат: “Курамадан аттанып чыккан жоокерлерди азык-түлүк артылган унаалар (ат, төө ж.б.) коштоп баратты. Аскерлер таңкы багымдат намазынан, башкача айтканда, күн чыга элек, эми эле жарык кире баштаганда, «таң супа» салган кезде жолго чыгышат. Түшкө чейин тыным албай жол жүрүшүп, түшкү намазга токтошкон кезде аттарын да бир аз тыныктырып, откоруп, сугарып, дорболордогу буудайдан берип тойгузуп алып, анан күн, батышка ооп, бир аз салкын тарта баштаган кезде кайрадан жолго аттанышкан.

Ал кезде согуштук жүрүштөргө бараткан жоокерлерге аял затын кошушкан эмес, тамак-ашты эркек, негизинен сарт, же тажик ашпозчулар бышырышкан. Бирок, бийге өзүнчө ашпозчу кызмат кылган. Ошентсе да бий көбүнчө аскерлер жеген эле тамак менен тамактанган. Жоокерчилик замандын салты ошондой болгон [, 25, 30].

Бул кагылышууда кытай колу 7000 жоокерин жоготуп, көп жоготууга учурап, чегинишкен. Ал эми, жергиликтүү элдерден, анын ичинде кыргыздардан канча адам кырылганы белгисиз. Тарыхый булактарда кыргыз-өзбек биримдиги баскынчылардын мизин кайтаруу үчүн 100 миң аскер койгондугу маалымдалат [209, 42-б.]. Сузактагы “Калмак кыргын” деп аталган жердеги бир нече күндүк согушта калмактарды биротоло талкалап, артка куушкан. Ал

жерде өлгөн калмактардын денелери сайдын ташындай жайнап калгандыктан Калмак кыргын аталып калган. Андагы кыргында кыргыздар да оор жоготууга учурап, Шажыгай, Канай, Болот сыяктуу эрлеринен ажыраган. Бирок, ошондогу чоң жеңиште калмактарды Фергана тарапка кайра келгис кылышкан.

Ошентип, 1759-жылдын күз айларында кытай жазалоочулары Кашкардагы көтөрүлүшчүлөрдү куугунтуктап, Фергананын чыгыш тоо этектерине чейин кирип келишкенде, кыргыздардын жана кокондуктардын биргелешкен күчү кытай баскынчыларынын көпчүлүгүн кырып, ошону менен Цинь империясынын Орто Азияга карата согуштук экспансиясын биротоло токтотуп калган [82, 165-166-бб.].

1758-59-жылдардагы бул окуялар кыргыздардын калмактар менен болгон согуштарынын акыркысы болгон. Ошентип, Жунгар хандыгы урап, андан кийин Кыргызстандан түндүк аймактарынан көчүп келген уруулар массалык түрдө Фергана өрөөнүн таштап ата конуштарына кете баштаган [121, 44-б.]. Ал эми Фергана, Анжияндын атырабын илгертен жайлап келген кыргыз уруулары өз конуштарында калган. Жедигер эли Эки-Суу Арасынан жер которуп көчпөй, жашоосун уланта берген. Саяктар аягы Ала-Бука, Кетмен-Төбө, башы Тогуз-Торо, Соң-Көлдү ээлеген. Богорстон тукуму башы Кегети, аягы Кара-Кыштак, түндүгү Балкашка чейин жайлаган. Сол канат кыргыздары Үч-Кошой, Суусамыр, Олуя-Ата, Чымкент, Талас, Чаткал, Аксыны жайлаган. Кылжыр тукуму – башы Ат-Башы, Нарын, Кулжа, аягы Кемин, Токмокко чейин ээлеген [100, 72-б.].

Бардык кыргыз уруулары кол курап өздөрүнүн өкүлдөрүн түндүк Кыргызстанга жөнөтүшү, кийинки коркунуч түндүк батыштан болоорун алдына алып билишкенинен кабарлап турат. Анткени, орус падышалыгы конуштан-конушка изин басып, енисей кыргыздарын кырып, куугунтукка алган.

Анжиянда жана Наманганда турган жедигер, багыштардын бөлүктөрү, Фергана өрөөнүндө турган тейит, жоокесек, кыдырша, кыпчак, Енисейден келген тубай, коңурат, каңды, кенегес, мангыт, туман, оторчу, орду, катаган

ж.б.у.с. уруулардын Жунгар хандыгы урагандан кийин, бир бөлүгү түштүктө калып, калгандарынын түндүк Кыргызстанда пайда болуусу, ошондой эле кыргыздын сол канатына кирген уруулардын өкүлдөрүнүн Көк-Арт, Базар-Коргон, Аксыда отурукташып калышы кыргыздардын батыш биримдигинин Кыргызстанды сактап калуу, коргонуу үчүн кабыл алышкан чечимине байланыштуу болгондугун божомолдоого болот.

“Уу ичсең, урууң менен ич. Жалгыз жүрүп жол тапканча, көп менен жүрүп адаш”, “Башчыңар бир, баатырыңар миң болсун” деп, түндүктөгү кыргыз биримдигине Маматкул бий, Черикчи бий башчы дайындалып, коштоп улуу көчтү узатышкан [23, 430-б.; 28]. Алгач согуш кыргыздардын батыш биримдигинин колу менен калмак-кыргыздардын ортосунда болгон. Түндүккө көчүп келишип, калмак-кыргыздар жашаган айылдарды курчоого алышып, калмактар менен алакалаш болгон үй-бүлөлөрдөн тазалануу иш-чаралары да жүргүзүлгөн.

Ал эми түштүктө, Алай аймагында Кытайдын таасири күчөп, 1759-жылы чыгыш Түркстандагы кожолорду куугунтуктап кирип келген Цин аскерине каршы Кокон биримдигин колдобой койгондугу үчүн Эрдене-бий 1760-жылы Ош, Өзгөнгө жортуул жасап, карапайым элдерди жазалаган. Адыгине уруусунун Ажы бийи Коконго каршы турган, бирок ал аракети ийгиликсиз аяктаган.

Ошентип, бир жагы Кокон бийлеринин, экинчи жагынан цинь бийликтеринин аракети менен кыргыздардын биримдигин бөлүп жаруу башталган. Учурунда Чыгыш Түркстандагы кыргыздарды ойротторго каршы колдонгон Кытай бийлиги Кубат бий өткөндөн кийин, Ажы бийге көңүл буруп, кыргыз-кокон саясий өнөктөштүгүн ыдыратуу максаты менен Алай-Ош кыргыздарын тартууга аракеттенген. Ага жооп катары Эрдене-бий Өзгөн, Ошту басып алып, 1762-жылы Ажы-бий туткундалган [23, 429-б.; 184, 326-б.; 149, 402-522-бб.; 224, 914-б.]. Ошону менен бирге Эрдене бий да Кытайды таанууга мажбур болгон [42, 24-б.].

Кытай элчиси ошол учурда түндүк кыргыздарына жортуулдарды уюштуруп жаткан орто жүздүн ханы Абдулмаметке жана Султан Аблайдан жардам сурап, Түркстан, Ферганага жортуулга чыгаарын кабарлаган. Бул кабар фергана кыргыздарынын ич ара араздашуусун, кыргыздар менен кокондуктардын каршылаштыгын убактылуу токтоткон. Фергананын калкы кайрадан бир муштумга түйүлүп, кытайга каршы турушу көзгө көрүнгөндө Ч. Валиханов жазгандай Кытайды Ташкен, Сайрам, Сузак жана Түркстанга чейин бийлигин таратуу оюнан баш тарттырган [42, 24-б.; 61, 316-б.].

Ал кездерде түндүктө болсо орус букаралыгын кабыл алышкан казактар Орусияга таяна баштаган болучу [87]. Анын көрүнүшү катары 1760-жылдары Орто жүз казак султандарынын кыргыздарга жасаган жортуулдарын айтса болот. 1764-жылы буга жооп кылып, түндүк кыргыз уруулары Кичүү жүзгө, Иле дарыясынын өрөөнүндө үч жолу кол салып, салгылашкан [184, 82-б.]. Мындай казак-кыргыз чабышы Борбордук Азия элдеринин Жунгар баскынына каршы мурунтан куралган салттуу жамааташтыгын солгундатып, эми кээ бир кыргыз урууларынын бийлери өз алдынча Кытай бийлиги мамиле түзүүгө аркакеттене баштоосуна алып келген. Бир ором шайы, 1-6-даражага чейинки темир, күмүш, алтындан жасалган ордендерди тагынгандыгына корстон болгон мындай бийлердин жоругу Кытайдын чегаралардагы кыргыз урууларына карата “бөлүп сал да бийлей бер” тактикасын колдоно баштагандыгынан кабар берет.

2.3. Эки-Суу Арасы Кокон хандыгынын курамында (1770–1840-жылдар)

Фергана өрөөнүнөн 50 миң түтүн ашуун кыргыздардын жер которуп көчүп кетиши, экинчи жагынан казактар менен кыргыздардын чабышып, алсыроосу Кокондо сартия тобунун башын көтөрткөн. Дайыма илатия тарапта болуп келген Бабурдун тукумдары сартияга ыктап мамиле жасап калган. Ал эми түндүктө 1775-жылы Абылай Таластан баштап, Кара-Балта, Сокулукка чейин жетип, элди талап-тоногон. Өзгөчө чечүүчү салгылаш Чу

дарыясынын жээгиндеги Кыз-Тууган менен Ак-Суу дарыясы кошулган жерде болгон. Бул кандуу согушта Жайыл баатыр жана анын уулдары Эсен, Үсөн, Теке өлгөн. Абылай Чүй, Кемин, Ысык-Көл, Кочкордон өтүп Соң-Көлгө чейинки кыргыздарды талкалаган. Бишкек баатыр, Жайыл баатырдын күйөө баласы сарыбагыш Атаке баатыр чоң каармандыктарды көрсөтүшкөн [184, 83-б.]. Бирок, Абылай айтылуу жортуулда эркиндикти сүйгөн кыргыз элин багынта алган эмес. Учурунда калмактарга каршы турган кыргыз батыш биримдиги бул учурда казактардын жортуулуна да каршы туруп, эчен эрдиктерди көрсөтүшкөн. Мында тарыхый учурлар батыш биримдигинин басыз уруусунун кылыч-тамга уругунун баатыры Карабай уулу Сарытай баатырдын казак орто жүзүнүн Теке баатырын жортуулда жеңип, анын башын алган. Сарытай баатыр Атаке бийге күйөө бала болгон [220, 97-б.].

Ушундай учурда Кетмен-Төбөгө Кокон башкаруучусу Нарбото бийдин аскер башчысы Канкожо кол салгандыгы, бирок бул жортуул ийгиликсиз аяктагандыгын мырза каландар Исфаганинин «Тарих-и Омар-хани» эмгегинде эскерилген [157, 227-б.]. Мында Кетмен-Төбөгө Нарын дарыясынын оң жээгине Узун-Акматка жортуул жасалган. Ал эми Эки-Суу Арасына Нарын дарыясынын сол жээгине Кокон хандары батынып согуш ача албаган. Кыргыз элинин башына кайрадан коогалаңдуу мезгил келет. Түндүктөн казактар, түштүктөн Кокон хандыгы баш көтөрүп, кол салып, кечээги союздаштардан ырк кетет. Кыргыздар өздөрү түптөлүшүнө чоң салым кошкон Кокон хандыгына болгон таасирин ошол жылдары бир топ жоготот. Кокондо 1760-жылдан тартып 1800-жылга чейин бийликти негизинен миндердин саясый тобу өз колуна алган жана бара-бара «сартияга» кошулуу жолуна түшкөн [115].

XIX кылымдын башында Фергана өрөөнү биротоло Кокон хандыгына бириккен эле. Тактыны ээлеген Нарботонун уулу Алим бийдин биринчи жолу өзүн "хан" деп жарыялашы, анын эл аралык мамилелерде Кокон хандыгын толук символикалары бар мамлекет катары таанытууга болгон аракети эле. Биринчи эле кадамды зулум Алим хан такка атаандаш болууга

мүмкүн деп эсептеген өз туугандарын жок кылуудан баштаган. Алгачкылардан болуп атасынын иниси Ажы бийдин башын алдырткан. Анын үч уулунун экөөсү: Улугбек, Шералы Аксы-Чаткалга качышкан.

Бекоглу энеси менен Ферганада калган. Кийинчерээк Улугбек ураган тамдын алдында калып көз жумгандан кийин, Шералы Таласка барып, 1842-жылга чейин таякеси Ажыбай датканыныкында (Асперди) жашаган. Ажы бийдин артынан Алим хандын алысыраак тууганы Бекбото, андан кийин Канибадамдын жаңы коюлган акими Рүстөм бек мууздалган. Ордодо өзүнүн жеке бийлигин кан менен бекемдеген Алим хан өлкөнүн, калктын тынч өнүгүүсүнө, экономиканын чыңалышына кам көрбөстөн, түз эле тышкы басып алуучулук саясатка жүз бурган.

Ошол жылдары Чусттун башкаруучусу Бузурук кожо көтөрүлүш чыгарып, 1803-жылы Ташкент акими Жунус кожо Ферганага басып кирет. Жүздөр Кожентти кайра тартып алышат. Кожент башкаруучулары менен болгон 1798-жылдан 1805-жылга чейин созулган жети жылдык согушта Алим хан жеңип чыккан да, ошондон баштап бүтүндөй Фергана өрөөнү жана Кожент чөлкөмү Кокон амирлигин таанып калган.

Алим хандын ички саясатынын дагы бир орчундуусу-согуштук реформа болгон. Жергиликтүү шаар кыштак калкынан жана традициялуу көчмөндөрдөн куралган армиянын ордуна тоолук тажиктерден (галчалардан) куралган 10 миңге жакын атчан регулярдуу армия түзгөн. Аларды мылтык, замбирек менен куралдандырган. Алим хандын Кокон хандыгын кеңейтүүгө кылган аракеттери да бир топ орундалган. 1806-жылы Оро-Төбөнү, 1809-жылы Ташкентти басып алган. Бирок, Сыр-Дарыянын түштүк агымына жортуулга даярданып жатканда козголоңчулардын колунан каза тапкан [115, 20-б.]. Тарыхчы В. Плоских Алим ханды анын бир тууган иниси Омор хан кутумчулар менен бирге уктап жаткан учурда мууздап салгандыгын жазат [74].

1800-жылы Кокон хандыгы чөлкөмдүк жактан негизинен түптөлгөн. Түштүк кыргыздары ордосу жок эл болбойт дешип, «менин ордом, менин хандыгым, менин мамлекетим» деген түшүнүк менен хандыкты кабыл

алышкан. Алим хандын көзү өткөндөн кийин анын ордуна уулу Өмөр хан аталып, тактыга чыгат. Алим хандан айырмаланган Өмөр хан жоокерлик жашоо мүнөзүн күтүнбөстөн, бейпил турмушта жашоо кечирүүнү артык көрүп, алтындалган таажы кийип, жумшак мамылуу хан тактысында отуруп, жайбаракат эл башкарып, илимге өзгөчө маани берген. Ал ар кай шаарларда мечит-медресе салдырып, кайракы жерлерге арыктарды каздырып, элдин тынчтыкта жашоосуна астейдил кам көрөт.

Ошентип, Өмөр хан ишти кылыч менен эмес акыл менен жүргүзгөн, коңшулар менен достошкон, душманды азайткан, мамлекетти бекемдеген.

Өмөр хан учурунан баштап эле Эки Суу аралыгын Нарбото жогорку манап бийлеп келген. 1825-жылы октябрь айында Кашкардан Жангирди куугунтуктаган Кытайдын беш жүз аскери Чатыр-Көл аркылуу Нарындын жээгине түшүп, андагы Атантайдын айылын тоногон. Чебылды бий эки миң кол чогултуп кытай аскерин кууп жетип, тар булуңдан тозуп, бирин калтырбай кырган. Жооп катарында Атантай, Тайлак баатырлар кол башында Жаангирди колдоого алып кошулуп, кожолор арасында Атантай, Тайлактын салмагы зор болгон [23, 457-б.].

Ошол 1825-жылы Жангирдин жетекчилиги астында Цин өкмөтүнө каршы көтөрүлүш Кашкарда, Яркен, Янги-Гисар, Хотанда Цин империясынын гарнизондорун жок кылышкан. Бирок 1826-жылы Кытайдын армиясы менен беттешип жеңилип калып, Жангир Алайга качып келген. Ошол убакта Меди-Юсуф (Жаангирдин бир тууганы) Кокондо, Ташкенде, Тянь-Шанда жана Каратегинде күч курай баштайт. Аны Кокон ханы колдогон [73, 257-б.]. Ошол куралган кол менен 1829-жылы Мадали хан башында туруп, Кашкарга жортуулга чыгышып [269, 15-б.], аларга кошулган Нарбото жогорку даражалуу манап он миң мусулмандарды көчүрмө жасап, жеңиш менен олжолуу кайтып келген.

Нарбото жогорку манап Кашкардан көчүрмө жасап алып келген мусулмандарды алгач азыркы Бүргөндү аймагындагы Чарбак деген айылга, Курама (азыркы Ношкен айылынын бир айылы, негизги бөлүгү Өзбекстанга

карап калды) Көгөйгө отурукташтырган. Ошол күндөн тартып өз таасири алдындагы аймактарда кайракы жерлерге суу чыгарып, элге дыйканчылык менен тирикчилигин өткөрүүгө шарт түзгөн. Ылайдан тамдарды салдырып, кыргыздарды тоого көчүрбөй туруктуу отурукташтырган. Базар-Коргон аймагында кайракы жерлерге суу чыгаргандан кийин, кыргыздарды отурукташтырып, Бүргөндүдөгү Чарбактан барып-келип иштеп жаткан мусулмандарды Тентек-Сайды жээктеп Кызыл-Үңкүргө чейин отурукташтырган. Булардын ичинде уйгурлар көпчүлүгүн түзгөн.

Азыркы Арстанбаптагы мусулмандар мына ошол Нарбото жогорку манап Кашкардан алып келген мусулмандардын урпактары. «Чарвахлык» деп аталышы Арстанбапта чарбак аттуу айылдын пайда болушу да ошондон, өзбек калкы менен түпкү байланышы жок. Булардын теги көбүнүкү кашкарлык. Ошондой эле Бүргөндү, Ношкен айылындагы арабдар, Кетмен-Төбөдөгү кашгарлар булар туткундар эмес, эл кылуу максатында жер которуп көчүрүлүп алынып келингендер деп саноого болот. Санжырада Кашкардагы көтөрүлүштө Цин империясынын аскерлерин колдоп жиберген мусулмандарды Кокон ханы айыл-айылы менен көчүргөнү да айтылат.

1830-жылы көчүрмө жасоодо Кытайга каршы Яркенди, Хотанды, Кашкарды басып алган менен аягына чыкпай Мадали хан Меди-Юсуф менен кошо колун чакыртып алган. Кашкарга болгон жортуулдан кийин 1831-жылы Мадали хан Чыгыш Түркстанды, Кашкарды Кытайдын ээликтери деп тааныгандыгы үчүн кытай бийлиги ага Кашкардан, Чыгыш Түркстандын кээ бир шаарларынан салык чогултууга укук берген[124, 5-б.]. Бул кыргыздар үчүн чоң утулуш болгон. Кашкар, Чыгыш Түркстандын саясий турмушунда чоң роль ойноп, отурукташып жашап келген кыргыз уруулары, анын ичинде кыргыздар менен уйгурлар, Кытай империясынын көзөмөл алдында калган. Ошентип, Фергана өрөөнүндө жана Чыгыш Түркстанда жашаган кыргыздардын түрк тектүү көчмөн элдердин биригүүсүнө чектөө коюлган. Мадалихан Кытай бийлигине чайкоочулук жасап, Чыгыш Түркстандагы уйгур жана кыргыз элинин эркиндигин сатып жиберген.

Үчүнчү баптагы изилдөөбүздү жыйынтыктап жатып төмөнкүлөрдү белгилөөгө болот. Каралган доордо кыргыздар саясий бытырандычылыкта болушкан. Эки-Суу Арасын жедигер, кушчу, мундуз ж.б. уруулар туруктуу ээлешип, көчүп конуп жүрүшкөн. Ал мезгилде кыргыздардын, жалпы эле орто Азия элдеринин көз карандысыздыгына Жунгар хандыгы (калмактар) тараптан чоң коркунуч туулган. Калмак баскынчыларына каршы согушта кыргыз, казак, өзбек элдери согуштук өнөктөштүк түзүп бирге согушуп, мекенинин көз карандысыздыгы үчүн күрөшкөн.

Калмак баскынчыларына каршы согушта экисуулук кыргыз уруулары чоң салым кошушкан. Биринчиден Эки-Суу Арасына баскынчылар бийлигин орното алышкан эмес, экинчиден изилдөөдө келтирилген бул өрөөндөн чыккан акылгөй уруу башчылары, баатырлар душманга сезилээрлик сокку уруп турушкан жана жеңишке жетишишкен.

Фергана өрөөнүндө Кокон хандыгынын түзүлүп-түптөлүшүнө Эки-Суу Арасында жашаган кыргыз урууларынын бийлери да чоң салым кошушкан. XVIII кылымдын 40-жылдарынан баштап, кыргыз-кокон антижунгардык согуштук өнөктөштүгү түзүлгөн. Адегенде ал кыймылды Кокон башкар-уучусу Абдыкерим бий башкарган. Абдыкерим бий өлгөндөн кийин (1847-ж.), ферганалыктардын антижунгардык боштондук күрөшүн кыргыздар жетектеп калган. Кыргыз-кокон согуштук өнөктөштүгүнүн аскер күчү калмак баскынчыларын Ферганадан кууп чыгышкан.

1851-1854-жылдары түндүк Кыргызстан калмак баскынчыларынан бошотулуп, бир мезгилде Ферганага көчүп кеткен кыргыз уруулары өз ата журтуна кайра кайтышкан. Жунгар коркунучу жоюлгандан кийин, кыргыз-казак ынтымагы бузулган. Ошол эле учурда кыргыздардын арасында да кайрадан бытырандычылык доору башталган. Кечээги союздаштардын (кыргыз, казак, өзбек) ортосунан ырк кеткен. Кыргыз элинин кайрадан көз карандысыздыгын жоготуу коркунучу жаралган. Кыргыз жерлерин Цин аскерлери басып алууга аракет кылышкан. Кыргыз жоокерлеринин катуу каршылыгы гана аларды токтоткон. Түштүктө болсо, кытай баскынчыларын

кыргыз-өзбек биргелешкен күчү токтоткон. Түндүктө казак султандары кыргыз жерлерине бир нече талоончулук чабуул уюштурушкан.

Кыргыз бийлеринин колдоосу менен тикеленип алган Кокон хандыгы, Эрдене бийдин мезгилинен баштап кыргыз жерлерине көз артып, акырындап басып ала баштаган. Ошентип, кыргыз төбөлдөрүнүн Кокон ордосуна болгон таасири XIX кылымдын 40-жылдарына чейин бир топ солгундап кеткен.

ҮЧҮНЧҮ БАП

ЭКИ-СУУ АРАСЫНДАГЫ КЫРГЫЗДАР 1850-70-ЖЫЛДАРДА. КОКОН МАМЛЕКЕТТҮЛҮГҮН САКТАП КАЛУУ ҮЧҮН КҮРӨШ

3.1. Кокон хандыгынын 1840-жылдардагы ички саясий абалы жана Эки-Суу Арасындагы кыргыздар

1810-1822-жылдарда Кокон хандыгын башкарган Омор хандын уулу Мадалинин башкаруу мезгилинде - 1822-1841-жылдары Кокон хандыгынын мамлекет катары саясий, соода-экономикалык, маданий, аскерий өнүгүүсү уланган. Жаңы шаарлар түптөлүп, эски шаарлардын инфраструктурасы жакшырган. Шаар калкынын саны өскөн. Хандыктын борбордук аймагы болгон Фергана өрөөнүндө ири ирригациялык курулуштар курулуп, экономикасы өнүккөн. Хандыктын курамындагы көчмөн элдер: кыргыз, кыпчак, түрктөрдүн белгилүү бөлүгүнүн отурукташуусу жүргөн. Мамлекеттин чеги олуттуу кеңейип, өзүнүн эң жогорку чегине жеткен. Алсак, 1830-жылга карата Кокон мамлекетине Фергана өрөөнү, Памир, Тоолуу Бадахшан, Кожент, Жызак, Ташкент, Казакстандын түштүгү, Кыргызстандын аймагы толугу менен, Кашкар оазисинин белгилүү бөлүгү карап турган [115, 20-21-бб.]. Ошентсе да, Кокон хандыгынын өнүгүү доору Мадали хандын башкаруусунун акыркы жылдарында кескин солгундай баштаган.

Мадали убактысынын көбүн шарап ичүү, гареминдеги кыздар менен көңүл ачуу сыяктуу оюн зоокторго жумшап, мамлекетти башкаруу ишинен оолактай баштаган. Ордодогу мындай абалды “Фаргана хандарынын

тарыхы” китебинин автору Зиябидин Максим мындайча сүрөттөйт: “Саид Мухаммат Али хан (Мадали хан) оюн-зоок, таң-тамашага берилип, өз кызыкчылыгын гана ойлоп калды. Атасы кашыктап жыйнаган казынаны чөмүчтөп чачты. Той-тамаша, ойун зоок, кыз-келиндер менен көңүл ачмай... Саид Мухаммат Али хан кайсы жерде болбосун ойун-күлкүнүн гүлү болгон жигит, кыздарды чогултуп, таң-иамаша кыла бермейге өттү. Анан “Кайсы жерде сулуу кыздар болсо, таап келгиле!” – деп буйрук берди. Жер-жерлерди кыдырып, эң сулуу деген кыздарды ордого чогултуп, аларга алтын, күмүш тагып, таза кийимдерди кийгизип, казынадагылардын баарын ошолорго чачты. Ыр кесе уйуштуруп, таң-тамашага батмай адат алды. Саат өткөрбөй алар менен бирге болуп турду.” [91, 50-51-бб.]

Мадали хандын мындай жүрүм-туруму өлкө калкынын нааразычылыгын жараткан. Мадалиге каршы турган саясий топтордун активдешүүсүн шарттаган. Алардын басымдуу көпчүлүгү дин өкүлдөрү: кожо, молдо, эшендер, уламалар болушкан. Мадали хан “катындардын ханы” [91, 51-б.] деген атка конгон. Акырында анын нарк-насилди бузуп, уятсыздык менен уламаларды өлүм жазасы менен коркутуп, шарияттан жол ачтырып, өгөй энесине үйлөнүп алышы, мусулман дүйнөсүндөгү акылга сыйбаган көрүнүш болгон. Мына ушул окуя анын бийлигинин кулашын кескин тездеткен. Молдо, кожо, эшен, уламалар чогулушуп, Бухара эмирине төмөнкүдөй кат жолдошкон: “... көп убакыт болду, бизде падыша деген жок. Биздин падышабыз Мухаммат Алихандын катындан миң башысы бар, катындан дасторкончусу, вазири бар. Падышалыктагылардын (ордодогулардын – Т.А.) бардыгы катындар... Эй Падыша-и Аалам, Султан-и Бакарам, албатта (сөзсүз) жетип келиң!” [91, 51-б.]

Ушуну гана күтүп турган Бухара эмири Насрулла 1841-ж. токтоосуз көп кол менен Коконго басып кирген. Анткени, ыңгайлуу кырдаал жаралса эле, Коконду басып алуу максаты Бухара эмиринин ар дайым оюнда турган болучу. 1842-жылы эмир Фергана чөлкөмүн ээлеп, Коконду алат. Шаар ырайымсыздык менен таланып-тонолот. Мадали хан, анын бир туугандары,

энеси Маклар айым баары Насрулланын буйругу менен мууздальшат. Кокон хандыгынын тарыхында мураскорлорду тукумкурут кылуу аракетинин экинчи жолкусу – эң трагедиялуусу мына ушул болгон. Биринчиси Алим хан такка келгенде болгондугу белгилүү. Эми болсо Эмир Насрулла Кокондогу миң сулалесинин бийлигин кулатып, Кокон ордосуна марионет Ибрагим Хайалды коюп кетет.

Бул жерде белгилөөчү жагдай, Мадали хан окуя болоор алдында атайын кат жолдоп, Россияга Мухамед-Халил Сагиб-Задени элчиликке жөнөткөн. Орус падышачылыгы менен да жакшы мамилени түзүүгө аракеттенген. Коконго Бухара эмири басып киргенге байланыштуу, Мадали 1842-жылы 13-февралда Орус падышалыгына жөнөткөн катынын жообун ала албай калган. Себеби, Орусиядан кайтып келе жаткан Мухамед-Халил Сагиб-Заде Кокондогу окуяларды угуп, Коконго келбей, Семипалатинскде калып, ошол жерде жашап калган [42, 29-31-бб.].

Алтынбешиктин тукумдарынын Бухара хандыгынын алдында кыргыздардын жардамысыз, илатийасыз алсыздыгы Алим-хан өткөндөн кийин, отуз жылга жетпей айгинеленди. Бул, 1842-жылы Бухара ханы Насрулла басып кирип, ордону тоноп, Коконго өзүнүн бегин отургузуп кеткен окуядан даана көрүнүп турат [103, 60-б.]. Ошентип, эшен, кожо-молдолордун, отурукташкан сартия жамаатынын чыккынчылыгынан, көчмөн кыргыз-кыпчак илатия жамаатынын учурунда жардамга келе албай калгандыгынан Мадали хан кыска мөөнөттө бийлигинен, өмүрүнөн ажыраган.

Окуя жөнүндө орус ориенталисти, окумуштуу Н. В.Ханыков: «1842-жылы 2-апрелде Бухарадан чыккан эмир Коконго эч кандай тоскоолдуксуз кирген, Кокондун 15 миңден турган армиясы да эч кандай каршылык көрсөтө алган эмес. Бухара эмири Ордодо каалаганын жасап, Мадали хандын үй-бүлөөсүн жазалаган» деп, жазган [251, 237-б.].

Бул окуяларга чейин эле Мадали хан (Мухаммад Али хан) Бухара эмири Насрулладан чочулап, ата мурасын, бийликти сактап калуу максатында кыргыз төбөлдөрүн өзүнө тартып, аларга ар кандай наам, кызмат берип

тургандыгын белгилөө абзел. Анткени, Мадали көчмөн кыргыз-кыпчактар түзгөн илатия биримдиги ордого керектүү күч экендигин билген. Алсак, Мадалинин тушунда Алай кыргыздарынын төбөлү Алымбек Асан бий уулу датка наамын алган. Аксы өрөөнүн жердеген саруу кыргыздарынын кырк уул уруусунан кулуну Нүзүп бий 18 жашынан баштап, Омор хандын мезгилинен бери эле Кокондо кызмат өтөп, он башы, жүз башы, паңсат наамдарын алган. Нүзүп бий Мадали хандын эң ишенимдүү адамдарынан болгон. Кийинчерээк, 1838-жылы Мадали хан Таластан Ажыбек бийди алдырып ага да датка наамын ыйгарган [184, 332-б.]. Ал эми 1841-жылы Мадали хан хан бийлигине моюн толгой баштаган Оро-Төбөнү, Каратегинди кайтаргандыгы үчүн Нүзүп бийге датка наамын берген. Бирок, Бухара эмири Коконго басып киргенде, Нүзүп датка хандын кезектеги тапшырмаларын аткарып, хандыктын Памир тоо тарабында жайгашкан Рушан, Шугнан, Бадакшан аймактарындагы чек араны бекемдөө аракетинде жүргөн болучу [19, 46, 67, 95-бб.].

Бухара эмиринин Коконго кол салгандыгын уккан Нүзүп борбор калааны коргоого аттанат. Жол тартып келе жатып, Мадали хандын үй-бүлөсү өлтүрүлгөндүгүн угуп, Коконго барбай, Язаван, Наманган аркылуу Аксыга өтүп кетет. Бирок, хан сарайдагы саясий иштерге аралашып, тажрыйбалуу болуп калган кыраакы Нүзүп: “Кокон колдон кетиптир” деп жатып албай, мекенди бошотуп, мамлекетти колго алуу амалын ойлоп, туштушка чабарман чаптырып, кол топтой баштаган. Көчмөндөрдүн алдыңкы өкүлдөрүн кеңешүү үчүн Сафед-Буланга жыйнаган [19, 98-б.].

Бухара эмирлиги Кокондо бийликти көпкө кармап тура алган жок. Сбеби, Фергана чөлкөмүндө буга жол бербөөгө чамасы жете ала турган көчмөн кыргыздардын жана кыпчактардын кубаттуу күчү бар эле. Мыйзамдуу бийликти калыбына келтирүүнү эми өз милдеттери деп эсептешкен кыргыз бийлери тактыга мураскор издешип, Ажыбай датканыкында жүргөн 50 жаштагы Шералыга токтолушат. Кыргыз бийлеринин бул демилгесин ушул кезге чейин эле ордод о кызмат өтөп, паңсат, датка, кыргыз аскерлеринин кол башчысы кызматтарын аркалап, чоң саясий тажрыйба топтогон кыргыздын

саруу уруусунун кырк уул тобунун бийи Эсенбай бийдин уулу Нүзүп ишке ашырган [115, 21-б.].

Ошол 1842-жылы Эки Суу Арасын жердеген кыргыз урууларынын тарых көмүскөсүндө калып кеткен дагы бир тарыхый инсаны Нарбото жогорку манап кол чогултуп, негизги бөлүгүн Эки-Суу Арасында кармап, 600 жигитине өзүнүн күйөө баласы Мусулманкулду кол башы дайындап, Сафед-Буланга жөнөткөн [33]. Ошол жылы жазга жуук эле Нүзүп бий Таластагы Жырганак жайлоосуна барып, Шералыны үй-бүлөөсү менен Кара-Суу дарыясынын боюна Топ-Жаңак деген жерге (Карагүп) көчүрүп келген болучу. Ал жерге Кокон ордосунун жашоосун үйрөткөнгө, араб арибин окутуп, сабатын ачканга атайын молдо алдыртылган.

Жай мезгилинде атайынчакырык менен Сафед-Буланга Нүзүп бий башында турган көп эл жыйылган. Мечиттин алдындагы чоң майданга ак кийиз төшөлүп, миң уруусунун жана өзбек, кыргыз, кыпчак урууларынын аксакалдары Кара-Суудан алынып келинген Шералыны ак кийизге олтургузушуп, баарысы кийиздин четинен көтөрүшөт да, ортону жети жолу айланып, майдандын четиндеги супанын үстүнө алып келип олтургузушат. Кокондон келген Саид-Жалил төрө ата-бабаларга арнап курандан сүрөө окуп бата тиленет. Андан кийин бул окуяга катышкан аксакалдар, бийлик билермандары, аскер башчылары, катардагы сарбаздар ханга таазим этишип, өздөрү ханга берилгендигин ырастоо үчүн ант беришет. Намаз жума окулуп бүткөндөн кийин, керней-сурнайлар тартылып, эл атасы Нүзүп датка менен Шералыга ак жол тилешип, калың журт бата берет. Нүзүп бийдин аялы Толгонай, хандын башын куттуктап, төбөсү бийик ак калпак менен жээгине алтын, күмүш бастырылган чапан алып чыгып жабат. Нүзүп Шералы хандын башына: “Тактыңыз кут болсун, акыйкат, калыс, адилет хан болуңуз улуу-урматтуум” – деп баш кийимди кийгизет. Ханга бул тартуу биринчи тартуу болгондуктан, эл дуулдап бата берет [19, 101-102-бб.]. Коконду алуу чечими кабыл алынат. Ошондо Нүзүпкө 600 аскери менен кыпчак Мусулманкул да келип кошулгандыгы жөнүндө да маалымат бар.

Өзгөчө кыраакылыгы жана кыргызга абдан күйүмдүүлүгү менен атагы чыккан акылгөй Нүзүп бий бул көтөрүлүштө чоң роль ойноп, ошондон кийин атайын “аталык” деген наамга жарлык менен таанылбаса да, иш жүзүндө Шералы хандын негизги насаатчысы да, коргоочусу да болгон. Кокондогу реалдуу бийлик Нүзүп башында турган Аксы аймагынан келген кыргыздардын колунда калган[248]. Анткени, “ ...жаңы ханды – Мадалинин тууганы Шералыны Коконго 1842-жылдын июнь айында, 1808-жылдан бери Таласта кыргыздардын арасында жашап жаткан жеринен алдырып, Коконго кыргыздын кырк уул уруусу алып келген”, деп жазат окумуштуу Н. Аристов [23, 478-б.]. Бул жерде болуп жаткан окуяларга байланыштуу кыргыз тарыхында Нарбото жогорку манаптын аты-жөнү айтылбай, изилденбей калган.

Ошондуктан, каар заман бүктөмүндө калып кеткен тарыхый чындыкты калыбына келтирүүгө биз азыноолак аракеттенели. Сафед-Буланда Нарбото бий Шералы ханды тактыга чыгуу салтанаты менен куттуктап, ордо алдына 12 канаттуу боз үй тиктирип, өзүнө караштуу кыргыз-кыпчак элдеринен туруктуу өкүлдөрдү, күйөө баласы Мусулманкулду Шералы хан менен Нүзүп бийге кошуп берип, өз жерине кайтат [33]. Шералыны бийликке алып келүү капысынан болгон, жана ал мындай кызматка даяр эместиги далилденген. «Кардын башын кар жутат, хандын башын хан жутат»-дегендей, Мадали ханды Бухара ханы күтүлбөгөн жерден өлтүргөн. Канткенде да түндүк-түштүк кыргыздарынын бул бирикмесинин негизги максаты Коконду Бухаранын көз карандылыгынан бошотуу, кыргыздардын Кокон хандыгына таасирин калыбына келтирүү, көчмөн элдердин мамлекетин тургузуу эле.

1842-жылы Кокон хандыгын Бухара хандыгынын көз карандылыгынан бошотуу согушу апрель айынан октябрь айына чейин созулган. Шералы ханды 1842-жылы июнда Коконго хан тактысына отургузган менен, июлда Бухар ханы чоң кол топтоп кайра келип Кокондун төрт тарабынан курчоого алып эки ай камаган [42, 33-б.]. Кыргыздардын колу экиге бөлүнүп байланыш үзүлгөн. Кокондун ичиндегилер ачарчылыкка дуушар болушкан. Байланыштын жоктугунан кыргыздардын курчоонун сыртынан, ичинен жасаган

чабуулдары чоң жоготууларга учураган. Кыргыздардын Кокон хандыгын бошотуудан үмүттөрү үзүлгөн. Ошондой опурталдуу учурда кыргыз бийлер биримдиги Кеңеш өткөрүшкөн.

Кеңеште Кокон хандыгын Бухара хандыгынан бошотуп алуу оңойго турбастыгын, алты айдан бери бөөдө өлүм болуп жатканын кыргыздар бириндебей, чачырабай, жаңы ордо түзүп, бир адамга баш кошсо жакшы болоору айтылат. “Ошол 1842-жылы жайында Ысык-Көлдө бугу, сарбагыш, солто, саяк, черик, саруу, кушчу урууларынын бийлери: Боронбай, Балбай, Жантай, Жангарач, Дуулат, Ажыбек баатыр, Калыгул Бай уулу, Алыбек, Мураталы бийлер чогулуп, курултай чакырышкан. Алардын чакыруусу менен Таластан Ажыбай датканын өкүлү, Алайдан Алымбек датка өзү, ошол курултайга катышышкан” [232, 23-б.]. Бул жерде да Нарботонун катышы айтылбай калган, бирок Ысык-Көлгө жөнөгөнү жөнүндө ушул күнгө чейин санжырачылар оозунда айтылып келет. Нүзүп бий жаңы түзүлгөн Кыргыз хандыгынын түптөлүү аземине Кокон ордосун бошотуу колун жетектеп курчоодо калганга байланыштуу барбай калат [28].

Ал курултайда жалпы кыргыздын башын бириктирээр бир хандыкты түптөө, ордо уюштуруу, ага хан шайлоо, оң канат, сол канат жана ичкилик кыргыз элинин жалпы улуттук деңгээлдеги кызыкчылыктары тууралуу сөз болуп, кыргыз уруулары өз ара ынтымакчылыкта болууга чакырылып, эл-журтту сактоого Кытай, Орусия, казактар менен теңата тил таап, саясий, соода-сатык мамилелерди жүргүзүү тууралуу сөз козголот. Анжиян, Кокон, Самаркан, Казанда балдарды окутуп, илимге чакырып, медресе ачып элге кызмат кылууга даяр билермандардын бирин хан көтөрүп. Кокондо бийлик кыргыздардын колунда турганда түндүк-түштүк кыргыздарын бириктирүү зарылдыгын, Арал деңизинен тээтиги Бадахшан, Кытай, Кашкарга чейинки жана жети шаар аймактарын, Сары-Өзөн-Чүйдү, Ысык-Көлдү кыргыздардын колунда сактап калып, Кыргыз хандыгын калыбына келтирүүгө мүмкүнчүлүк түзүлгөнүн айтышып, ойлорун ортого салышат.

Бир топ талуу, курч талаш-тартыштардан соң хандыкка Ормон татыктуу деген жыйынтыкка келишип, Ормон хан жалпы кыргыз элинин ханы деп жарыяланып, Кыргыз хандыгынын бийлик түзүмү кандайдыр бир деңгээлде түптөлөт” [232, 25-б.]. Ошондо Избаскендик Нарбото бий Ысык-Көлдүн Кетмалдысында болуучу курултайга жөнөөр алдында өз элинин билермандарын жыйнап, түндүк кыргыз элинин түзүлүүчү ордосуна эмнени белек катары алып барууну ортого салат. Бири ак шумкар десе, экинчиси күлүк ат, үчүнчүсү бир үйүр жылкы айдап барууну сунуштайт.

Ошол учурда, өзүнүн ага кеңешчиси Жанай чечен “Ордо түзүлүп жатса, жогоруда айтылган белектер орунсуз” деп, түндүккө белек катары алып барууга өзүнүн тай туягындай куюлган алтынын Нарботого берет да алтын алып барууну чечишет [32]. Ал кезде даражалуу адамдарга бир тайдын туягындай алтын тартуулоо салт болуп калыптанган. Ошондуктан эл арасында «тай туяк» деп аталган сөз калган. Демек, Нарбото бий да Кыргыз хандыгын түзүү ишине жигердүү аралашып, Ормонду хан көтөрүү салтына катышкан деп тактоого болот.

Нарбото манап Избаскенде медресе куруп, балдарга алгачкы исламдык билим берип, Казань, Хива, Кокондо окутуп, тандалма жаштарды тарбиялап, эл-жерди бийлегенге даярдаган. Исламда баюунун «он жолу бар, анын тогузу соодада» - деп айтылгандыктан элди, жаштарды соодагерликке үйрөткөн. Мунун баарын агасы Избасар бай балдарды Ташкен, Коконго базарларга отургузуп, шарт түзүп берип турган. Ошол соода түйүндөрү аркылуу кыргыздар мал, коюн, этин, каймак, май, жүндөн токулган килем, пахтадан сокмо таар дээрлик ар бир үйдө токулуп, кыргыз үй жасап ж.б.у.с. өндүргөн товарларын сатып, пахта өндүрүп, темирге, жазуучу кагазга алмашып келип тиричилигин өткөргөн, экономикалык базасын чындаган. Нарбото манап ошол эле ойлорун Кетмалдыдагы курултайда да сунуштаган. Себеби, 1840-жылдары Избаскенде ошол эле максат менен соодагер, байларды чогултуп алардын эсебинен салык төлөмүн азайтып Кокон, Самаркандан усталарды

алып келип, агасы Избасар байдын атынан Нарботонун демилгеси, колдоолору менен мечит курдурган эле [31, 173, 476-477-бб.].

Бирок кыргыздардын өз алдынча Ормонду жалпы кыргыздын ханы деп көтөрүлүүсү Фергана чөлкөмүндө жашаган сарттарга, кыпчак Мусулманкулга жага бербеген. Ошондуктан Кокон курчоодо турганда, Мусулманкул кыргыздардын өз алдынча хан көтөрүп алганы жөнүндөгү кабарды Хива ханына жеткирип, жардам сурап оң жооп алып кайткан. Кайтып келип «Коконду курчап турган Насруллоо барып курчоодогу элдерди багынууга үндөймүн деп алдап, Кокондун ичине кирип, тескерисинче Насруллонун колу алсырап калды деп курчоодо калгандарды биримдикке чакырган» [42, 33-б.]. Ал эми Хива хандыгына Бухара менен Кокон хандыктарынын согушуп, алсырап туруусу пайдалуу болгон. Башкача айтканда колдоого муктаж болуп, алсырап турган хандыктардын ортосунда тынч жашоосун кечирген. «Эки айга созулган согушта Бухар эмири он миң адамынан айрылган» [49, 113-б.]. «Шералы-хан Кокондо калган үч миңге жакын бухаралыктарды эркек, аял бала-чакасына карабай кырып салган» [174, 32-б.].

Мусулманкулдун кабарынан кийин, кыска мөөнөттүн ичинде күзүндө, сентябрь айында Хива ханы Аллах-Кули Бухаранын чегине басып кирет. Насрулла хан Коконду курчаган аскерин жыйнап, Бухарага барып Хивадан коргонууга аргасыз болот [42, 53-54-бб.]. Ошентип Кокон күтүлбөгөн жерден бухаралыктардын курчоосунан бошоп, көчмөн элдер эки хандуу болуп калат. 1842-жылы Кокондо тоолук көчмөндөр бийлиги орногон соң, кыргыз биримдиги Избаскендеги Жанай-Сайда (Жанай-Сай аталышы Нарботонун улуу кеңешчиси, элчиси, Жанай чечендин атынан калган. XVIII-XIX кылымда Избаскендеги маанилүү жыйналыштардын баары ушул Жанай-Сайда өткөн.) кырк боз үй тигилип, туу көтөрүлүп, керней, сурнай тартылып Анжиян, Наманган, Кокондон Алай, Оштон жана башка шаарлардан бий, датка, паңсат, миң башы, жүз башы, кожо, эшендерди чогултат. Кыргыздын оң, сол канаттарынын жана ичкилик тобунун уруулары катышат. Нарбото жогорку даражалуу манаптын кайниси, солто уруусунан Жангарач манап

сүйлөп, Ормон хан менен Шералы хандын ойлору төп келишээрин, чачылган кыргыз элин бир түндүк астына бириктирип, Орусия, Кытай өлкөлөрү менен теңата мамиле жүргүзүлөрүн, Кокон хандыгынын борборун Ошко которуу зарылдыгын айткан кезде, калың эл анын сөзүн муюп угат [28]. Мындай саясий жарыя ошол эле учурда расмий хан тукуму Шералы ханга жана сартияга жага бербеген.

Ошондо Жангарач бий ээрчитип келген түндүктөгү миң түтүн баштаган жедигер уруусунан Болот бийдин баласы Байбото бий Карадөң кичи уругунан, бир топ эл башы, баатырларын, бийлерди Избаскен, Курама, Бүргөндү, Көгөйдү аралатып, ылайдан салынган тамдарды, көчпөй туруктуу жашаган кыргыздарды көрсөтөт. Токулуп жаткан килем, сокмо таарды, пахта өндүрүп, аны кагазга алмашып, медреседе окуп жаткан балдарды көрсөтүп, кыргыздарды отурукташкан жашоого үндөйт. Такачы айылында жыйырмадай адам иштеп жаткан темир устаканасында болушат. Андагы XVII кылымдагы хан Кулчагачтын доорунан бери жасалган кылыч, найза, жаа окторун, калкан, чырак, асаба, аттын темирден жасалган жабдыктарын, зоот кийимдеринин үлгүсүн, учурда кетменден тартып жер айдоочу сокого чейин элге керектелүүчү буюмдардын жасалып жатканын көрсөтүшөт. Устаканада XVIII кылымда Току бийдин күлүк атына мистен така жасашып, анын күлүк аты Мистака аталып кеткенин, кийинчерээк, Току бий өзү да эл ичинде Мистака аталып калгандыгын эскеришет.

Санжарада Току бий (Мистака) өзү да ат койгонго уста киши болгон. Ошондон улам Кулжабаш уруусунан чыккан чыгаан устаны «Менин өз атым унутулуп, Мистака атка кондурдуң, өзүң Такачы бол» - деп, ал устанын өз аты унутулуп Такачы аталып, кийинчерек анын атынан жогор жакта эскерилген айылдын аты аталып калган [33].

Бардык хансарайларда жана хан ордолордо боло келгендей, Кокон хандыгында абдан ыплас кутумдар жүрөт. Асыл ойлуу адамдардын баштары чылапчындарга шылый чабылып, аларга ара-жолдордо, айры жондордо кол

салынып, өкүмдүү пенде напсиси кутурган жиндей куюн салып, ойкуган желдей оюн салып, сайран куруп турган.

1843-жылы Чоң-Көгөй жайлоосунда Нүзүп бий, аркадан Жангарач бий менен Нарбото бий ошол эле түзүлгөн саясий кырдаалдан чыгуу максатында жолугушат. Нүзүп аталык аз эле удайчылары менен келгенин көргөн Нарбото бий Нүзүп аталыкка кыйчалыш заманда өз коопсуздугу үчүн жанына жигиттерди алып жүрүүсүн айтат. Нүзүп бий бул өрөөндө анын өмүрүнө коркунуч туудура турган күч жок экенин айтып, тоо арасында, кыргыздар арасында чоңоюп, Нүзүптүн колдоосу менен хан тактысына отурган Шераалы ага каршы барбастыгына ишенээрин билдирет.

Кыргыз урууларынын атактуу үч бийи: Нарбото, Жангарач, Нүзүптүн жолугушуусу Майлуу–Суу өрөөнүнөн тээ жогору жайгашкан Намаздык-Ата тоолорундагы Сере, Чоң-Көгөй жайлоолорунда өткөн. Санжырачылардын маалыматына таянсак, жолугушуудагы негизги маселе Кыргыз хандыгын куруу болгон. Бирок, кийинки окуялар көрсөткөндөй, бул багытта эч бир кадам жасалбай, көп өтпөй өздөрү окшош жагдайда дүйнө салышкан [34].

Кечке жуук Кокон хандыгынын абдан таасирдүү төбөлдөрүнөн болушкан Нүзүп-бий менен Нарбото Майлуу-Сууну бойлой Избаскенди, ал эми Жангарачбий Суусамырды карай аттанып, жөнөп кетишет [182, 285-б.]. Бирок алардын бул түзүлгөн саясий кризистен чыгуу боюнча кандай чечим кабыл алынганы бизге белгисиз. Санжырада мамлекетти сактап калуу үчүн Ормон-хандын хандыгын жоюсун сунушталганы айтылат. Бирок бул жагдайда кыргыздардын тил табыша албаганы тарыхый окуялардын өөрчүшүнөн эле билинип турат.

Ошентип, мезгилдин өтүшү менен ордодогу саясий абал начар жагына улам өзгөрүп олтурат. Тээ бир кезде хан таажысын кийгизип, алтын тактыга чыгарган бийлердин бирикмеси эмес, курчоодон куткарган Мусулманкул, Шады-Ынактын азгырыгы Шералынын башын тумандата баштайт. Шады-Ынак Шералы ханга улам жакындап, улам анын колтугуна бекемирээк кирип, суу бүркүп, ордодогу кутумдаштары өз таасирлерин күчөтө башташкан

эле. Дегинкиси бийлик ээлерине эң жагымдуу нерсе – бул жагалданган жасакерлик менен кой сойгон кошоматтык. Шады-Ынак болсо куулук-шумдук, кутум уюштуруу, эки жүздүүлүк жагынан эч кимди алдына салдырчу эмес. Аларга журт камы эмес, өз жаны баарынан кымбат турган.

Өмүрүндө эч качан эл башкарбаган ишенчээк Шералы-хан эл бийлөө тажрыйбасынын жоктугунан жана алысты көрө билүү касиети болбогондугунан улам куу кутумдарга алданып калат. Өзүн тактыга чыгарган Нүзүп бийдин башын алып, өзүнүн ким болгондугун, кайдан келгенин унутат да, ошонун айынан акыры кыйроого учурайт.

Шералы хандын кыргыз биримдигине каршы болушуна кыргыздардын түндүктө удаа хан көтөрүүлөрү жана аны жоюга шашылбагандыктары себеп болгон. Ошентип, Шералы хан бийлер бирикмесинен, өз алдынча, эч кимге көз карандысыз хан болгусу келип, билермандардын көзөмөлүнөн чыгууну каалап, хан болбой калуудан корко баштаган эле. Экинчи жагынан анда да ата-тек касиети ойгонуп ата мурасын сактап калуу аракетин жасап кирген. Мына ошондуктан, Шады-Ынактын азгырыгына алданып, кутумуна ишенип, Кокон хандыгынын бийлигинде өз таасирин жоготкусу келбеген Хива хандарынын көрсөтмөсүн аткарып, Нүзүп бийдин үстүнөн башын алууга өкүм чыгарып берет. Өкүм 1844-жылы ишке ашып, Нүзүп бийдин башы алынат [19, 130-133-бб.]. Андан көп узабай Шералынын өзүнүн да башы кетет.

Нүзүп бийдин башын алуу тууралуу Шералы хандын өкүмү адилетсиз жана түндүк–түштүк бирикмесинин коопсуздугуна, кызыкчылыгына карама-каршы келгендиктен, Нүзүп бий менен ар дайым жакшы ымалада болуп келген Избаскендик Нарбото бий менен Шералы хандын ортосу муздай түшөт.

Алайдан Алымбек датка менен алдын ала сүйлөшүлгөндөн кийин, Нарбото бүткүл кыргыздарды бириктирүүнү көздөйт. Ысык-Көлдө 1842-жылы уюштурулган курултайдын чечимин ара жолдо калтырбоо максатында ал, 1844-жылы Ормон хан менен жолугушат. Ошондо ага бул максатты

Шералы хан менен Ормон хандын бирдиктүү аракети аркасында гана ишке ашырууга болоорун, же болбосо Шералы ханды оодарып, ыңгайлуу адамды хан көтөрүү зарылдыгын, болбосо тилектердин ишке ашуусу абдан кыйындыгын айткан чыгаар. Бирок бул бизге бүгүн табышмак [33].

Шералы хандын мезгилинде Кокондогу саясий абал туруктуу болгон эмес. Шералы ханга каршы биринчи козголоңду, анын тушунда ордодогу кандайдыр бир кызматка ээ болбой калган кыпчак Мусулманкул уюштурган. Козголоң Ак-Төбө деген жерде чыккан. Козголоңду Кокон миңбашысы Нүзүп бий менен Шералынын уулу Мала хан жетектеген кокон аскерлери барып баскан. Нүзүп бий козголоңчуларды, өзгөчө анын жетекчиси Мусулманкулду катуу жазалоону талап кылган. Бирок, мажүрөө хан аны аткарган эмес. Тескерисинче козголоңчу кыпчактардын талабын аткарууга өткөн. Мусулманкул Анжияндын акими болуп дайындалган. Андан сырткары Шералы ордодо өзүнө сарттарды жана тажиктерди жакындата баштаган. Маргалаңдын акими болуп турган, хан менен Мусулманкулдун ортосунда ортомчулук кылган Шады ынакты Нүзүптүн ордуна миңбашы кылып дайындаган. Ал эми, аны тактыга алып келген Нүзүптү Маргалаңга Шады ынактын ордуна аким кылып жөнөткөн. Бул Шералынын кетирген эң чоң саясий катасы болгон. Көп өтпөй, Шады ынактын кутумдук аракети менен Нүзүптүн башы алынган.

Нүзүп бий миңбашынын өлүмү Кокондогу саясий абалды курчутуп жиберген, кыргыздардын нааразычылыгы күчөгөн. Бийликти эңсеген Мусулманкул Нүзүптүн өлүмүнөн жана ага байланыштуу өлкөдө жана кыргыз аймактарында жаралган оор кырдаалдан пайдаланып, Анжиянда дагы козголоң уюштурган. Кырдаалды жөнгө салуу үчүн ал жакка Шералы хандын кичүү уулу Кудаяр менен Шады миңбашы жетектеген хандын аскери жөнөтүлгөн. Кыпчактар аларды талкалап, Шады миңбашыны өлтүрүшкөн. Ал эми, туткунга түшкөн канзаада Кудаярга, биздин конушка биринчи келиши деп сый көрсөтүшүп, Мусулманкул аны кызына үйлөнтүп, хан менен кудалашып, туугандашып, Коконго аттанган. Коконго жете берээрде, кыпчактар Шералы

тарабынан чакырылып, атасына жардамга келген хандын чоң уулу, Ташкендин башкаруучусу – Сарымсактын аскерин талкалап, Ордону алышкан. Ордону алгандан кийин, кыпчактар кайрадан Шералыны хан көтөрүү салтын өткөрүшүп, хандын алдында 4 адамдан турган Кеңеш түзүшкөн. Кеңеш Мусулманкулду миңбашы шайлашып, шаар башчыларын алмаштырышып, ал кызматтарга кыпчактарды дайындашкан. Мусулманкул күйөө баласы менен өлкөнү кыдырып, жаңы дайындоолорду жүргүзгөн. Мусулманкулдун бул аракеттери өлкөдө нааразычылыкты туудурган.

Мына ушундай кырдаалда, 1844-жылдын июнь айынын башында Бухара эмири Кожеңтке кол салып, шаарды бир нече күн камалап турган. Бирок, эмирдин аскери талкаланып, ал Бухарага кайра кетүүгө аргасыз болгон. Бухарага баргандан кийин, өзү менен кошо ала кеткен Алим хандын баласы Муратбекти Коконго кое берген. Кокондогу сартия тобундагы кутумчулар, Мусулманкулдун ордодо жок учурунан пайдаланышып, Шералыны өлтүрүшүп, Муратбекти хан жарыялап жиберешкен. Аларды Исфара акими ичкилик кыргыздарынан Сатыбалды датка, ават уруусунун төбөлдөрү колдошкон. Анткени, биринчиден аталган кыргыздардын тобу Шералыны жок кылууну каалашкан, экинчиден Муратбектин апасы ичкиликтердин ават уруусунан болгон. Бирок, Мурат бек тактыда 10 күн гана отурган. Себеби, ал биринчи күндөн тартып эле, берген “убадасына туруп, өзүн Бухара эмиринин өкүлү деп жарыялап жиберген[209, 128-б.]. Муратбекти билгендердин айтымдарына караганда, ал: «эки күн болсо да хан болуп отурсам» деп ниет кылчу экен. Ниетке жараша амал, амалга жараша тагдыр, “ниетинден тап” деген ушул окшобойбу. Мусулманкул кыргыз, кыпчактардан түзүлгөн аскер менен ордого кайра басып кирип, козголоңчуларды талкалап, Муратбектин башын алып, Шералы хандын он төрт жашар баласы, өзүнүн күйөө баласы Кудаярды хан көтөрөт.

Шералы хандын эрезеге жеткен Сарымсак, Малабек деген балдары болгон, бирок Мусулманкул өз кызыкчылыгынан улам атайын алардын эң кичүүсү, жашы Кудаярды тандайт. Бул окуядан кийин ордодо бийлик толук

Мусулманкулдун колуна өткөн. Бул, чындыгында ордодогу тактыны мурастоо салтын одоно бузуу болгон. Буга биринчилерден болуп, Шералынын тун уулу, Ташкендин беги Сарымсак нааразылык билдирип, каршы чыккан. Бирок, аны куу Мусулманкул Коконго алдап чакырып, өлтүрткөн.

Муратбектин окуясынан кийин, Мусулманкул сарттарга, кыргыздарга биротоло ишенбей калган да, ордодогу, мамлекеттеги бүт кызматтарга жалаң кыпчактарды отургуза баштаган. Бул кыргыздардын да нааразычылыгын күчөткөн. 1845-жылдын башында Ош-Алай кыргыздары Мусулманкулга каршы Ош шаарында көтөрүлүш уюштурушкан. Көтөрүлүштүн башында айтылуу Алымбек датка турган. Аны кесек уруусунун бийи Сейитбек жана төөлөстөрдүн башкаруучусу Полот даткалар колдошкон. Бирок, көтөрүлүш жакшы уюшулбагандыктан, Шахрихан беги кыпчак Көр уулу, ага жардамга келген Мусулманкулдун аскерлери тарабынан ырайымсыз басылган. Алымбек датка качууга үлгүргөн.

Бул мезгилде жедигер Нарботонун ой-тилеги, кантсе да түндүк-түштүк кыргыздарын бириктирүү болгон. Бул аралыкта Эки-Суу арасындагы эл да, Нарбото тараптагылар жана Мусулманкулду колдоочулар болуп экиге бөлүнүп калган эле. Санжырада ошол жылдары Нарбото бий аркага Ормон ханга бир нече ирет барып келгендиги айтылат. Ал эми, Алымбек датка Ош көтөрүлүшү ийгиликсиз аяктагандан кийин, түндүк кыргыздарга барганы белгилүү. Экиге бөлүнгөн Эки-Суу арасындагы элди пайдаланып, Мусулманкул 1845-жылы Ош көтөрүлүшүн басып, шашылыш түрдө Эки-Суу арасында Избаскен, Көгөй, Курамадан, Логумбек, Бүргөндү, Ношкенден кыргыз-кыпчак элин Бүргөндүдөгү Кыргыз-Коргондо, дарыянын оң жээгине чогултуп, Шералынын уулу Кудаярды Бүргөндүдө хан көтөргөн. Кыпчактар баштаган миндеген жөө, атчандар Коконду карай жөнөгөн[57, 377-б.].

3.2. Экисуулук кыргыздар “Кыпчак кыргыны” учурунда

Кокон ордосунда кыпчак бийи Мусулманкул миң башынының бийлик кылган жылдарынын (1844-52) акыркы мезгилдеринде хандыктагы саясий окуялар негизинен кыпчактарга каршы болгондугун тарыхый фактылар белгилеп турат. 1844-жылы жай мезгилинде Мусулманкул өзүнө караштуу аскери менен Коконго басып киргенде, ордодо алайлык кыргыздардын, ичкилик кыргыздарынын абагат уруусунун бийлеринин, Исфаранын жана Коженттин акими кыргыз Касымбек аталыктын уулу Сатыбалды датканын, ошондой эле көчмөн өзбектердин миң уруусунун бийи Рахматулла датканын жардамы менен бийликке келген Алим хандын Оро-Төбөдө жашаган бир уулу Мурад хан бийлик жүргүзүп турган эле. Булактарда ал 7, башка бир маалыматтарда 11 күн хандык кылган делет.

Шералы хандын аялы саруу кыргыздарынын баргы уругунун Токтоназар бийинин кызы Жаркынайымдан төрөлгөн тун уулу Кудаяр ошол кезде 14 гана жашта болгон. 1845-жылы Мусулманкул ошол Кудаярды алгач күйөө бала кылып, анан хан көтөргөн да жаш ханга “регент” болуп саналган. 1845-жылы ордодогу бийликти толук колуна алган Мусулманкулдун максаты, Нарбото манап арка кыргыздарынан жардам алып келгичекти ордодогу бийлигин бекемдеп алуу болгон деп ойлойбуз. Анткени, Алымбек датка, Нарбото жогорку даражадагы манап Шералы хандын балдарынын ичинен Нүзүп дайыма жанында алып, тарбиялап жүргөн Малабекти хан көтөрүшмөк. Кыргыздын түндүгүн, түштүгүн бириктирип, башында Ормон хан турмак.

Санжырачылардын пикирлерин аңдап олтуруп, жогорку окуяга байланыштуу төмөнкүдөй жыйынтык чыгарууга болот. Жогорудагы максатына жетиш үчүн Мусулманкул Кудаярды Наманганда бекинип жаткан жеринен Коконго ордого алып барып, тактыга отургузбай, Эки-Суу арасына, Бүргөндүгө алып келип «хан» жарыялап, элди колго алган. Мусулманкул кайнилери Садыр менен Надырды Эки-Суу арасына Избаскенди, Бүргөндүнү аралатып, эч кимге буйрубай жаткан ордонун байлыгын эмне аяйсыңар, аты жокко ат бергиле, ордонун теңгесин аябагыла – деп, дүнүйө таркатып элдин колдоо-

суна ээ болгон. Жалпы ордонун түзүлүшүн колдоп, Жанай чечен келечекти ойлоп, өмүр бою чогулткан тай туяктай алтынын берсе, элдин кой, атка алданып жатканын айтып өкүнгөндөр көп болгон.

Эгерде түндүк-түштүк бирикмесинин ою ишке ашканда кыргыздын тагдыры, тарыхы башкача нукта өнүкмөк, бирок тилекке каршы кыргыз төбөлдөрүнүн бирдиктүү Кыргыз хандыгын түзүү жөнүндөгү максаты, ошентип үзгүлтүккө учураган. Нарбото аркадан келип Избаскенде калың элди чогултуп, Нүзүп бийдин өлүмүн кыргыздардын “каран күнү” деп, элге түшүндүрөт. Ошондон улам Кудаяр «хан» болуп көтөрүлгөндө Нарбото, анын жүргүзгөн ички жана тышкы саясатына байкоо салып, жети шаарлуу Чыгыш Теңир-Тоолук “ак такыялуу”, “кара такыялуу” кожолор менен сүйлөшүп, алардан саясий абал жөнүндө маалымат алып дегендей ички-тышкы абалга байкоо салып келе берген. Кудаяр хан ички саясий абалды оңдомок тургай, кыпчак эли менен кыргыз элинин ортосунда ажырым жаратып, жарака кетире баштаган.

Акыр аягында, атүгүл Кокон ордосундагы Нарбото тиктирген 12 канаттуу боз үйдү да өрттөтүп жиберген деген маалымат бар. Буга энеси Жаркынайым тиктирген боз үйдө өспүрүм кезинде эртели-кеч жашап келгендигин эстеген жаш Кудаяр хан муну чекилик деп түшүнгөн[33]. Бул аралыкта, Мусулманкул Ноокендеги, Избаскендеги элди бөлүп-жарып, өзүнүн гана уруулаштарынан колдоо издөөсүн улантып жаткан болучу.

Абалдын начарлап баратканын сезген Кудаяр хан Нарботонун тамырын тартып, Мусулманкулдан кандай да болсо алыстоого аракеттене баштайт. Ошол максатта, Кудаяр Нарботону ордого чакырат. Жамандыкты сезсе да, бийликти сыйлаган Нарбото бий: “хан чакыртыптыр” деп, ордого жөнөп кетет. Кетээринде, жакын адамдарына, кокус кырсык болуп кетсе, ордуна тун уулу Канайды шайлап алууларын дайындайт. Санжырада, Нарбото бий динди бекем кармаган такыба адам болгондуктан, жөнөөрүндө Избаскендин мутавалиси Саид Кутбидиндин тукуму Максут ажыны чакыртып, өзүн окутуп, анан, Кокон ордосун көздөй жолго аттанганы айтылат[33].

Нарбото менен Жангарач бийди Кокондо ордодугу куулугу менен белгилүү, ошол учурдагы Кудаяр хандын жакын адамдарынын бири Нияз кушбеги өзү тосуп, кызыл чепкен жаап сый көрсөтөт. Бирок, амалын таап, Жангарач бийди Нарботодон бөлөт да зынданга салдырат.

Нарбото болсо, Кокон шаарындагы Ядгар махаллясындагы (Жедигер маалеси - Т.А.) туугандарына жолуккандан кийин, хандын кабыл алуусунда болуп, сый көрүп кайтат. Кудаяр ханда Нарбото бий ордо менен мамилелешүүгө макул болгондой сезим калат. Бирок, кыргыз бийи жөнөп кеткенден кийин, ордодо анын тагдыры тууралуу талаш жаралып, кутумчу Нияз кушбеги “бөрү баласы ит болбостугун” айтып Нарботонун көзүн тазалоого ханды ынандырат. Кудаяр хан: “Эгерде Нарбото Избаскенге жеткен болсо тийбегиле, а эгер жолдо болсо башын алып келгиле” деп, Нарботону өлтүрүү жөнүндөгү буйрукка мөөрүн басып, Нияз кушбегине берет. Нияз кушбеги бул ишти аткарууну эң ишенимдүү адамы Золон жасоолго тапшырган. Белгилөөчү жагдай, Нияз кушбеги Золон баш кесерге Нарбото үйүнө жеткен болсо да башын алып келүүнү буйруган экен[32]. Золон жанына тандалма 100 жигит алып, бул жооптуу ишти аткаруу үчүн Нарботонун артынан түшөт.

Бул аралыкта, Нарбото бийдин минген аты “жонуна бир чыны суу койсо чайпалып төгүлбөгөн” жорго болгондуктан, тез эле Көгөйгө кирип келген. Көгөйдө Нарын дарыясын жээктеп Нарботону күтүп турган жигиттери тосуп чыгышып, Избаскенге чабарман жөнөтүшөт. Жолдо Избаскенди карай келе жатып, тосуп алуучуларга Кудаяр хандын түрү бузуктугун, Жангарач бий зынданга ташталганын айтат. Келээри менен кыргыз урууларынын беш бийин чогултуп жыйын өткөрөт. Жыйынга: Жанай чечен, шажыгайдан – Шаамурат, кулчагачтан – Асан, карадөңдөн – Базыл, орустардан – Кенчимал, кыпчактардан – Кутбидиндин балдары катышкан.

Нарбото бий жыйынга хан менен болгон маектин төркүнүн айтып, алардын максаты кыргыздардын күчүн колдонуп, эптеп хандыкты сактап калуу керек экендигин түшүндүрөт. Бирок жалпы кыргыз элин мындан ары Кокон ордосунун кызыкчылыгы үчүн бириктирүү мүмкүн эместигин

эскертет. Кокон ордосунун бийлиги кыргыз урууларынын ар кимисинин өзүнчө хандык курабыз деген чачкын аракеттеринен, ачык да, тымызын да өз ара тирешүүлөрүнөн улам сакталып келе жатат. Хандардын ар биринин элениети күчтүү тарапты колдоп, алсызын куугунтукка алып, таажысын гана сактап калуу болуп калды. Илгертен кыргыздарда Эки-Суу Арасы кыргыздын туруктуу жашаган жери, Анжиян, Арка кыргыздарынын Тагай урпактарынын бир ордосу деп таанылган. Кыргыздын аркадан бийлери, жол башчылары куугунтукта болсо Эки-Суу арасында баш катып, көз жумса Арстанбапка алып келип сөөктөрүн койдурушчу. Чалгынчылардын маалыматтары боюнча, жалпыга келген коогалаң жашоо Эки-Суу арасына да келет. Мындан ары тынч жашоо болбой калды көрүнөт, кеңешип бир чечимге келишибиз керек. Эки-Суу арасындагы эл башы, жол башчылары келерки жумага Избаскенге чогулалы. Алайга Алымбекке чабарман жөнөткүлө - деп, жыйынды таркатат [32].

Бирок, тажик Золон башында турган кокондуктар Нарбото бийди Избаскендеги өзбек аялынын үйүнөн кармап, капыстан өлтүрүшөт. Нияз кушбегинин көрсөтмөсүнө ылайык Нарботонун кесилген башын Коконго алып кетишкен. Нарбото бий ошондо 65 жашта болгон экен[32].

Нарбото кыргыз элине ар бир үй-бүлөгө жер там тургуздурууну милдеттендирип, көчмөн элдин малын чогултуп, жайлоого саналуу үй-бүлөнү гана көчүрүүнү, элди менчик жер менен камсыз кылып, туруктуу отурукташтыруу ишин жүргүзгөн. Жедигер жана солто уруусунун бийлери XVII кылымдан, айрыкча Бишкек, Жайыл баатырлар түштүктө жашаган калмак доорунан тартып кыз алышып, кыз беришип, куда-сөөк, тага-жээн, тамырлаш болуп жашашкан. Нарботонун беш аялынын бири кыргыздын солто уруусунан, Жангарач бийдин эжеси Барбийке болгон. Ал Жангарачтын атасынын бир тууган инисинин кызы. Ошондуктан, Барбийке энебиздин сунушу менен алар балдарынын аттарын солто уруусунун белгилүү адамдарынын аттарынан койгон. Уулдары: Канай, Жанай, Тынай, Эшकोжо болгон. Мына ушул куда-сөөктүк мамилени Нарбото бий көзү тирүүсүндө

Анжиян, Арка кыргыздарын бириктирүү ишинде пайдалангысы келген. Бирок, окуялар көрсөткөндөй ал максаты ишке ашпай калган.

Нарботонун өлүмү жөнүндөгү кабар Эки-Суу Арасындагы кыргыз урууларынын толкунуна алып келген. Элдин кыжырын кайнаткан дагы бир көрүнүш Нарботонун башынын жоктугу болгон. Башсыз денени эл жерге бере албай туруп калышкан. Калың эл Нарботонун кунун кууп, өч алууну талап кылышкан. Бирок, даанышман Жанай чечен элди тынчтандырып, Нарботонун экинчи уулу Жанайды алып, бир топ жигиттин коштоосунда Коконго барып, Нарботонун башын алып келет. Башты Нияз кушбегинен Мусулманкул кийлигишип, алып берген.

Ошентип, Нарбото жогорку манаптын сөөгү азыркы Ноокен районунун Кыпчак талаа менен Жанай айылдары чектешкен жердеги жаңы мазарга коюлган[32]. Ал мезгилде ал жер “Избаскан” деп аталган. Өзбекстандын азыркы Пахтабад районуна караштуу Маданият кыштагынын жаны. Өзбекстандын Маданият кыштагынын эскиче аты Избаскан. Азыркы мезгилде Бүргөндүнүн чектешкен жерлери Өзбекстанга кирип кеткен[127].

Анжиян, Арка, Алай кыргыздарын бириктирүүнү максат кылган, Эки-Суу арасындагы кыргыздардан чыккан дагы бир белгилүү тарыхый инсан Нарбото Кокон хандарынын элге каршы саясатынын курмандыгы болгондугу өкүнүчтүү. Таптык идеология үстөмдүк кылып келген жылдары, анын ысымы тарых көмүскөсүндө калып, бирок, эл арасында сакталып келген. Мына ошол эл арасында сакталган маалыматтардын негизинде, азыркы күндө анын ысымы тарых барактарынан адилеттүү өз ордун тапты.

Нарбото бийдин кандай кырдаалда өлгөндүгү жөнүндө санжырачыларда бир нече ача пикирлер бар[32, 33, 35]. Алар негизинен Т.Касымбеков жазган “Сынган кылыч” тарыхый романындагы Нүзүп бийдин өлүмүнүн эпизодун кайталайт. Бул санжырачылардын өздөрүнүн жеке көз карашы деген пикирдебиз. Ошондуктан, Нарботонун өлүмү жөнүндөгү окуя дагы терең изилденүүгө тийиш. Эл арасындагы санжыраларда: “жолдо кол салынган, сөөгү эки айдан кийин табылган” деген маалыматтар айтылат.

Ошол эле учурда “Нарбото бийдин башын алганда анын Избаскендеги үйүнүн дубалына чачыраган каны 1941-жылга чейин кетпей турган” деген пикирлер да бар.

Ошол замандарда Эки-Суу Арасында кыргыздар кыпчактар менен канатташ жашап турган. Мусулманкулдун энеси экисуулук кыргыз кызы болгон. Ал ата-энесинен эрте жетим калып, Эки-Суу Арасындагы кыргыздардын арасында “Көгөйдө ляшкерлер менен жатып туруп, ляшкер болуп чоңойгон” делет санжыраларда [32]. Анын бир аялы Нарботонун тууганы Назар бийдин кызы болсо, бир аялы Кетмен-Төбөлүк кыргыздардан эле. Демек, кыпчактардын лидери Мусулманкул бир жагынан Эки-Суу Арасындагы кыргыздарга жээн, экинчи жагынан күйөө бала да болуп кеткен.

Бирок, Мусулманкул бийликке келгенден кийин, кыпчактарды гана колдоп, кыргыздарды ачык эле ордодон четке сүрө баштаган. Тарыхый булактар тастыктап тургандай, Мусулманкулдун кутумунун, көрө албастыгынын биринчи курмандыгы Нүзүп бий болгон [19, 126-130-бб.]. Ошентип, Кудаярды күйөө бала кылып, хан шайлап, өзү миң башылык даражага ээ болуп [115, 25-б.], иш жүзүндө хандыкты башкара баштаган Мусулманкулдун кыргыз урууларына зор залалы тиет.

1847-жылы Аксы, Ала-Бука тарапта көчүп-конуп тиричилик кылган кыргыздар жыйналып, аларга Ноокен, Кетмен-Төбө аймагынан эл кошулат. Кудаяр-ханга өздөрүнүн каршылык пикирлерин билдирүү жана салыктын көлөмүн азайтууну андан талап кылуу максатында Коконго карай бет алышат. Наманганга жетпей, Балыкчы деген жерде аларды Кудаяр хандын куралчан адамдары тосушуп, тынчтык жыйынына келе жаткан элге кол салып, карапайым эл көп жоготууга учурайт.

1845-жылы Алымбек датканын жетекчилиги алдында болгон Ош шаарындагы кыргыздардын көтөрүлүшү, жогоруда аталга элдик нааразычылык, ордодон анчейин алыс жайгашпаган Эки-Суу арасындагы саясий абалдын курчушу, алардын төбөлдөрүнүн Ормон хан, Алымбек датка, Жангарач бий, Нүзүп бийлер байланышта болуп Кыргыз мамлекетин түзүү

аракеттери Нарботонун башынын алынышына алып келген себептердин негизгиси болуп калган. Нарботонун өлүмүнө ордодогу “сартия” тобунун арасында кызыккандар да көп эле[33].

Нарботонун өлүмүнөн кийин, Эки-Суу арасындагы кыргыз урууларынын бийи болуп, анын 24 жаштагы уулу Канай тандалып, ата бийлигин мурастаган. Ал доордо кыргыздарда бийлик мураскордук мүнөздө болгон. Бул мезгилде Нарботонун үчүнчү уулу Тынай жигиттери менен Алымбек датканын карамагында (кызматында) жүргөн болучу.

Санжырада Канайдын алп мүчөлүү чабандес киши болгондугу, “тебетейин чечип, жанына коюп койсо, алыстан кой жаткандай көрүнгөнү” айтылат. Ошондуктан аны “Экинчи Чоң Мамбет” аташкан[35]. Атасынын адилетсиз өлүмүнөн кийин, Канай бий кек сактап, Кокон ордосуна барбайт. Бирок, Ала-Бука, аксы, Арка, Алай кыргыздарынын төбөлдөрү менен баймабай катташып, мамилени бекемдеп, кыргыз урууларынын биримдигин чыңдоого аракеттенет. Мусулманкул Канай бийди өзүнө жакындатууга, ордо иштерине аралаштырууга аракеттенет. Анткени, ордодогу кутумдарга, саясий жиктешүүлөргө күбө болуп жүргөн Мусулманкулга ар кандай кырдаалдарда ишенүчтүү таяныч, күч керек болгон. Митайым, куу Мусулманкул Канай бийди өзүнө тартса, ошондой таянычка ээ болоорун туйган. Бирок, жаш болсо да Мусулманкулдун митайымдык максатын сезе билген Канай бий ага боор бербейт.

Натыйжада, Канай бий киши колдуу болуп өлөт. Ал болгону төрт ай гана Эки-Суу Арасындагы элди башкарган. Канай бий Ошто ордодон жөнөтүлгөн адамдар тарабынан уу берип өлтүрүлгөн. Мунун Мусулманкулдун буйругу менен жасалгандыгы айдан ачык. Санжыра боюнча Канай бийден эки бала калган. Алар алты-жети жаштагы Маматалы менен Сакбек. Алар жетимдиктин оор түйшүгүн тартып чоңоюшкан. Эл арасында алар “майда калдар” деген атка конушкан. Кийин, алардын урпактары “майда кал” уругу аталып калышкан. Азыркы күндө Ноокен районунун аймагын жердеген кыргыздын жедигер уруусунун ичинде “майда кал” уругу бар[35].

Канай бий өлгөндөн кийин, Нарботонун калган балдары 3 жыл аралыгында Кудаяр хандын куугунтугунда болушат. Ордого кызмат кылууну каалабаган Нарботонун балдарын Кудаяр хан биротоло тындым кылууну көздөйт. Ошондуктан алардын бири Аркага, бири Алайга, бири Кашкарга аргасыз жер которуп кетишип, убактылуу ошол жактарда үй-бүлө, жакындары менен жашап турушат.

Канайдын өлүмүнөн кийин, Эки-Суу Арасындагы кыргыздарды Осмонкул бий башкарып турган. Анын бою узун, ат үстүнөн тыйын эңген чабандес, көзгө атар мерген болгондугу санжырада айтылат. Осмонкул бий экисуулук кыргыздарды эки жыл башкарган. Анын башкаруусу мезгилинде Эки-Суу арасындагы кыргыздардын Кокон ордосу, кыпчактар менен мамилеси өтө начарлап, оор абалга, атүгүл согуштук абалга жеткен. Кудаяр хан Осмонкул бийди бий катары тааныган эмес, ошол эле учурда Эки-Суу арасын толук көзөмөлгө алууга аракеттенген. Максатын ишке ашыруу үчүн Кудаяр хан Эки-Суу арасын жердеген кыргыз урууларынын ичинде кадыр-барктуу, даанышман Жанай чеченди ордого алдырып, белек-бечкек берип, көңүлүн алып, Эки-Суу Арасындагы кыргыздарга ордо менен жакшы мамиледе боло турган бий шайлап алууларын, Мусулманкулду колдобоолорун айткан[28].

Ошондон кийин, 1850-жылы Избаскенде калың эл чогулуп, Эки-Суу Арасына бий шайлоо өтөт. Жанай чечен баштаган уруу билермандарынын сунушу менен Нарботонун алтынчы баласы 14 жаштагы Кангайтыны бий шайлашат[28]. Бул шайлоого Нарботонун үчүнчү уулу Тынай катышкан эмес, анткени ал, бул мезгилде Чыгыш Түркстанда жүргөн. Тынай Нарбото уулу Чыгыш Түркстандагы Валихан төрө жетектеген кытай эзүүсүнө каршы чыккан элдик көтөрүлүштүн катышуучусу болгон.

Нарбото менен Канайдын өлүмүнө Мусулманкулдун тиешеси болгондугун жогоруда белгилеп өттүк. 1847-жылы сентябрь айында Нарботонун башы алынгандан кийин, ошол эле жылдын октябрь айында Мусулманкул Аркага 5000 ден ашык сарт, тажик, кыпчактардан турган сарбаздары менен

жортуулга чыккандыгы жөнүндө маалымат сакталган. Белгилөөчү жагдай, Канай Арка кыргыздарынын Ормон хан, Жангарач бий сыяктуу төбөлдөрүнө жортуул жөнүндө кабар айттырып койгон болучу. Санжыралардын башка биринде Канай бийдин жигиттери арка кыргыздары менен биригип, Мусулманкулга каршы согушканы айтылат [35]. Мусулманкул Нарботону ошол жортуулдун алдында Ормон ханды колдоп жибербесин – деп, алдын ала Кудаяр хандын колу менен өлтүртсө, Канайды Ормон ханга кабар берип койгондугу үчүн өлтүрткөн. Арийне, Мусулманкул кыргыз менен кыпчактын арасын бөлгөн сокур саясат жүргүзгөн. Мусулманкулдун жортуулу үч күнгө созулган согуштан көп жоготуулар менен жеңилип кайтат.

Мусулманкул Кокондо сарт, өзбек, кыргыз, уйгурлардын жерлерин тартып алып, кыпчактарга бере баштаган. Борбордук жана жергиликтүү бийликтерге жалаң кыпчактар алып келген. Үч-Коргондо уйгурлар көп жашаган, аларды куугунтукка алган. Ошондуктан анын бийлиги кыйынчылык менен жүрүп, көпкө узабаган. Мусулманкулдун мындай саясаты ордодо да нааразычылыкты туудуруп, анын каршылаштарынын саны күн санап көбөйө берген. Отурукташкан сартия тобунун колдоосу менен абалын бекемдеп алган Кудаяр хан 1850-жылдардан тарта кайнатасы Мусулманкулга ачык каршы чыгып, аны куугунтукка алган. Акыры барып, бул саясат жалпы кыпчактарды куугунтуктоо саясатына айланган.

1850-жылдардын башынан тарта Кудаяр хан Мусулманкулдун саясатына каршы туруп, аны менен касташууга өткөн да, таякелери кыргыздарга ыктай баштаган. Анын Аксы гана эмес Эки-Суу Арасындагы кыргыздарды өзүнө тартууга аракеттенгенинин себеби бар эле. Нарбото бийдин, Канай бийдин өлүмдөрүнөн кийин, 1847-1848-жылдары Балыкчыда кыргыз менен кыпчактардын кагылышуусу болгон. Мусулманкул бул жаңжалдын чыгышын билгендиктен кыпчактарды алдын ала куралдандырган. Осмонкул бий баштаган кыргыздар жеңилип калган. Бирок тарыхый булактарда бул кагылыш «Кокон ханына көчмөн элдердин салыкты төмөндөтүү үчүн жасаган жүрүшү эле» [74, 200-б.] деп, мүнөздөлөт. Андай болгондо кыргыздар Кокон аскери

менен согушуш керек эле. Демек, экисуулук кыргыздардын кыпчактар менен болгон согушу Нарбото бийдин, Канай бийдин өлүмүнөн улам чыккан деп, тыянак чыгарса болчудай.

Мусулманкулдун Кокон хандыгындагы саясий бийликти толук колуна алгандыгына алайлык Алымбек датка баштаган кыргыздар гана эмес, ошол кездеги Ташкенде турган кокон ордосунан коюлган башкаруучусу (наместниги) теги кыпчак Нармамбет кушбеги да каршы турган. 1850-51-жылдары Нармамбет ташкендик казак, таластык, чүйлүк кыргыздарынын манаптары менен макулдашып, Мусулманкулга каршы жамаат түзгөн. Бул топту Кокон ордосунда да бир катар сарт, өзбек, атүгүл Өтөмбай миңбашыга окшогон кыпчак феодалдары колдоп чыгышкан.

Мусулманкул бийликке жалаң кыпчактарды алып келгенден сырткары, “дини кайырлар”, башкача айтканда орустар менен да байланыш түзүүгө аракет кылгандыгы үчүн да Кокондо нааразылыкты туудурган. Орустар менен байланыш түзүүгө аракеттенгендиги тууралуу төмөнкүдөй маалымат бар: “Ордодогу өзүнүн таасирин калыбына келтирүү максатында Мусулманкул орус аскер командачылыгынын өкүлү В.В. Вельяминов–Зернов менен жашыруун байланыш түзүүгө аракеттенет. Мындан кабардар болгон негизинен отурукташкан сарттардан турган кокон билермандары кыпчактардан кутулуу үчүн, Кудаяр ханды өз тарабына тартышкан. 1852-жылы Кокондо кыпчактарды массалык кыруу башталган, ал эми Мусулманкул өлүм жазасына тартылган”, деп жазган[65].

Мусулманкулдун саясатын бардык кыпчактар колдобогондугун изилдөөлөр ырастап турат. Мисалы, Т.Кененсариевдин Мулла Юнусжан Мунший жана Мулла Халбек ибн Муса Анжияний жазып калтырган “Амир-Лашкер Алымкул” тарыхы боюнча китептерине таянган изилдөөсүндө “болжол менен хижранын 1266-жылы (1850) Мусулманкул миңбашы Кокондо Мулла Халбек кушбегин, Мухаммаджан Аскер башчыны, Рахманча датканы өлтүргөнү үчүн Ташкен акими Нармухаммед кушбеги (кыпчак), Муллакарим дасторкончу жана Мулла Кулбаба рисалачылар ага жоо болуп турган.

Нармухаммед Якуббекти (жакыпбекти) Акмечиттен алып келип, Ташкенге бахадурбашы кылып дайындады. Бакдөөлөт Мусулманкул менен Чылчык жээгинде салгылашып, Мусулманкул жарадар болду да Кыргызия тарапка качты. Анын ордуна Өтөмбай кушбегин (кыпчак) миңбашы көтөрүшүп, Кудаяр хан Кокон тарапка жөнөдү”, деп жазылган [108, 22-б.]. Андан ары окумуштуу “ошол кезде Ташкент мансаптуулары — Шадманкожо миңбашы, Мухаммад Нияз паңсатбашы, Фазылбек паңсатбашы жана Касым паңсатбашылар ынтымак түзүп, Нармухаммад кушбегинен жашыруун бүтүндөй Кыпчакыяны ордодон кетирүүгө ант беришкен”, деген маалыматты берет. Бул жерде айта кетчү нерсе, Мусулманкулдун коошунуна каршы куралдуу күрөшкө бирок, Ташкендин кушбеги Нармамбет өзү катышкан эмес [108, 23-б.].

1852-жылы болгон Кокон ордосун кыпчактардан тазалоо жүрүшүн Мулла Юнусжан Мунший жана Мулла Халбек ибн Муса Анжияний жазып калтырган “Амир-Лашкер Алымкул” тарыхы китеби мындайча сүрөттөгөн. “Ошол кезде Кокон ордосунун дарбазасынын жанындагы сайга жетип келдик. Бул убакта салам берүү үчүн кыпчактар да ордо ичинде турушкан экен. Ошол учурда Якуббектин (Жакыпбек) ысмы менен бүткүл аскерлер кылычтарын кынынан чыгарып, мылтыктарын белендеп: ”Кай жерде кыпчак болсо, өлтүргүлө”,— деп үнүнүн барынча кыйкырышып, баары аттуу жана жөө болуп Арыктын ичине киришти. Ал жерде хандын тегерегинде дасторкондо отурган кыпчактарды алып чыгып өлтүрө башташты. Ал күнү Өтөмбай миңбашы жана Нармухаммад кушбегинин балдарынан башка Кокон шаарында тирүү кыпчак калбады” [108, 23-б.]. Ал кезде 22ге чыгып калган Кудаяр хан Мусулманкулга каршы турган жамааттын жардамына ишенип, Кокондогу гана эмес, бүтүндөй Фергана өрөөнүндөгү кыпчак калкын тукум-курут кылууга буйрук берген эле. Анын мындай чечимине Мусулманкулдун запкысын көргөн ордодогу бийлик ээлери гана эмес, жер-жерлердеги антикыпчактык жамааттар да түрткү берген.

Кыпчак кыргынын Кокон шаарынын ичинде жашаган сарт калкы өтө мыкаачылык менен аткаргандыгын изилдөөлөр жана булактар далилдешет. Кыпчактарды Маргалан, Андижан шаарларында да кыруу уланган. Маселен, Кудаярдын энеси башка агасы, ошол кезде Маргаландын беги болуп турган Малабек шаардагы кыпчактардын 30дан ашуун белгилүү адамдарын дарга астырган [176, 173-б.]. Булактардын биринде кайсы бир шаарда жашаган Сапарбай аттуу кыпчак ишмерди кокон сарбаздары кыйнап өлтүргөндүгү сакталып калган. Анда жазылгандай Сапарбайды алгач жоон таяк менен токмоктоп, анан кийин колдорун жана буттарын кайрып сындырып, башын оор коргошун тактайлардын ортосуна коюп жанчып, анын артынан денесине ысык май куюп күйгүзгөндөн кийин гана мууздап салышкан [174, 286-б.].

Андан соң Кудаяр хан Касым паңсатбашыга — миңбашылыкты, Мулла Сайфуддинге — дастаркончулукту, Якуббекке — шыгавулдукту, Мухаммад Нияз паңсат башыга Ташкент өкүмөтүн, Дүйшөбай курамага Кирөөчү өкүмөтүн, Мухаммад Назар парваначыга Кожент өкүмөтүн берип, үч-төрт күн шаарды тартипке келтирди деп баяндалат Мулла Халбек ибн Муса Анжиянийдин китебинде [108, 24-б.].

Мусулманкул бийликти кайра алуу максатында 1852-жылдын жайында Эки-Суу арасына келип, андагы кыргыз-кыпчак элинен кол топтоп, Коконго кайрадан жүрүш жасоого аракеттенген. Бирок, Кокондо, Анжиянда хандын сарбаздары, лашкерлери менен болгон салгылаштарда көп жоготууга учурап, Эки-Суу арасына кайтып, Избаскенде жашынган.

Кыпчактардын калган күчтөрүн талкалоо максатында Кудаяр хан 1852-жылдын күзүндө чоң коошун менен Эки-Суу Арасына аттанып чыккан. Эки-Суу-Арасындагы Былкыллама деген жерде айыгышкан салгылашуу болуп өткөнү булактарда жазылып калган. Эки тараптан бир нече миң адам набыт болуп, бирок, Кудаяр хандын аскери Избаскендин жанына келгенде Эки-Суу Арасындагы кыргыздардын даярдап койгон буктурмасына кабылып, аскери талкаланып, өзү араң качып кутулат. Ошол учурда Курамада Кангайты бийдин кыштоосунда, Касым миң башы үч миңдей лашкери менен Кудаяр

ханга жардам берүү үчүн келип калган эле. Кудаяр хандын аман калган лашкерлери Касым миң башыга окуянын чоо-жайын, Кудаярдын дайынсыз жоголгонун айтышат. Касым миң башы лашкарлари менен Избаскенге келип, керней-сурнай тарттырып, Кудаярды издеп табат. Эртеси Избаскенде Кокон аскерлери менен Эки-Суу кыргыздарынын ортосундагы күрөш уланып, Кокон сарбаздары үстөмдүк кыла баштайт. Өлүм эки тараптан тең көп болгон. Логунбек, Байтик (Пайтук), Көгөй (Когой) тараптан Мусулманкулду туткундаганга чейин кыпчактарды талаада барымтада кармап турушуп, атып салышкан. Ошондуктан ал талаа кийин “Кыпчак-Талаа” аталып калган.

Кыпчактарды талкаладым деп жыйынтык чыгарган Кудаярхан Эки-Сууга элчи жөнөтүп, Жанай чеченди, Кангайты бийди чакыртып, каршылыкты токтотуп, Мусулманкулду кармап берүүнү талап кылат. Элди бөөдө кыргындан сактап калууну көздөп, Жанай чечен, Кангайты бий хандын талабына макул болушат.

Ошентип, Эки-Суу арасынын кыргыздары Мусулманкулду кармап, Избаскендин жанындага Уйчу кыштаганда токтогон Кудаяр хан тарабында жүргөн кыпчак Өтөмбай миң башы менен Нармамбет кушбегинин колуна алып барып тапшырышкан. Кокондуктар Мусулманкул менен кошо көптөгөн кыпчактын эр азаматтарын туткундап, Коконго алып кетишип, Мусулманкулдун көзүнчө өлтүрүшкөн[33]. Булактар жазгандай Мусулманкулду Кокон шаарына алып киргенде ар бир 100-200 кадам сайын миңбашынын көз алдында 5-10 кыпчак адамын мууздап турушкан. Ушундай адам чыдагыс жазалоо Кокондун борбордук аянтына чейин уланды деп жазат В. Н. Наливкин [176, 177-б.]. Кыпчактарды тынымсыз мууздап турган бул “тири укмуш” үч күн созулуп, Мусулманкул төртүнчү күнү Кокондун кой базарында дарга асылган да анын денеси дагы үч күн эл көзүнө алынбай турган[174, 45-б.].

Мусулманкулдун өлүмү менен Кокон ордосунун бийлөөчүлөрүнүн көксөсү сууган эмес. Кыпчак кыргыны кеч күзгө чейин улана берген. Фергана өрөөнүнүн шаарларында жана ири кыштактарында, кыпчактардын мекени болгон Эки-Суу арасында, Наманган аймагында кыпчактарды атайын

жасоолдор издеп, “бугдай” деген сөздүн ордуна “бийдай” деп айткан адамдын баарын мууздай беришкен. Жазалоодо кыпчак тектүү бала-чака, кыз кыркын, атүгүл боюнда бар аялдар менен кары-картаңдар да калган эмес. “Тарих и-Джахан намай” аттуу булак бул кыргызда Балыкчы шаарынын башчысы Абдулкахар датканын өзгөчөлөнгөнүн белгилейт. Мисалы, ал бир түндүн ичинде эле Нарын дарыясына муузданган 1500 кыпчак адамын таштагандыгы жазылып калган [174, 45-б.].

Үч ай улантылган кыпчак кыргынында орус ориенталисти Л.Соболевдин берген маалыматында Фергана өрөөнү боюнча 20 миңден ашуун кыпчактар кырылгандыгын белгиленген [216, ТС, т.152; 160, 17-б.]. Бул окуя чынында Кудаяр хан башкарган жылдардагы тарыхтын кеткис кара тагы. Эл арасында: *“Мусулманкул тың чыкты, Элдешкис элден чыр чыкты. Эки бөлүп бир элди, Кыпчак элин тынчытты”*, деген арман ыр ошондон калган[28]. Касым миң башынын, андан кийин Абдулкахар датканын жортуулдарынан кийин Избаскен, Курама, Бүргөндү, Логумбек, Ношкентте жер жайнап өлгөн адамдын денелери калган. Экисуулук кыргыздар, жедигерлер жана кыпчактардын аман калгандары кыпчактардын денелерин жерге беришкен.

Ошентип, бийлер бирикмесинин көрүнүктүү жетекчилери Нүзүп бий, Нарбото жогорку манаптын өлүмүнөн, Мусулманкул сыяктуу кол башчыларынын сатылуусунан улам, бийлер бирикмесинин өз алдынча мамлекет түзүү ойлору ишке ашпай, ара жолдо калган. Түндүктө Ормон хан да ички каршылашуудан, сарбагыш менен бугу урууларынын ортосундагы араздашуудан 1855-жылы көз жумган [14, 108-б.]. Демек, өз алдынча мамлекет курайбыз деген максаттарын жүзөгө ашыруучу кыргыздын чыгаан атуулдары өтүп кетип, кара кыргыздардын кийинки жашоосу толук башаламандыкта өткөн. 1855-1868-жылдары арка кыргыздары толугу менен орус букаралыгын кабыл алышкан. 1863-жылы Кетмен-Төбөгө Байтиктин жасаган жортуулунан улам саяктар жер которуп качышып, Эки-Суу Арасына көчүп келишкен. Кангайты бий: “төрт кылым чогуу болгон бир атанын урпактарыбыз” деп, качып барган

саяктарды Майлуу-Суу дарыясынын сол жээгине отурукташтырган. Кыргыздар арасындагы баш аламандык улана берген.

Окмуштуу Ү.Чотонов: “Ф. Гелфальддын көчмөн элдер тууралуу жазган ою ушул учурга тийешелүү болсо керек. Ал: Кара-кыргыздардын ортосунда эч кандай өз ара байланыштар жана эч кандай мамлекеттик мекеме жок. Алардын көп сандаган уруулары бири-биринен караманча бөлүнүп калган, ошондуктан алар өз ара касташып, ал тургай ар бир уруу өз ичинен дагы өз-өзүнчө тайпаларга, ал тайпалар дагы майда уруктарга бөлүнүп, бири-бири менен касташып турат. Алардын жоокерлеринин бардыгы бүтпөгөн ички күрөш-таймаштарга белчесинен малынып калган» деп жазган [267, 221-б.]. Ушундай эле ойду кыргыздын белгилүү тарыхчысы Б. Солтоноев түштүк кыргыздарына карата жазган: «Ушинтип, Кокондо 1862-75-жылдарга жете беш-алты хан болуп, эли уруш-талаш, жаңжал менен бирлиги кетип турган» [217, 2-т., 69-б.].

Кантсе да, бийлер бирикмесинин бирдиктүү Кыргыз хандыгын түзүү боюнча аракеттери ишке ашпай калганына карабастан, тарых үчүн алардын эмгеги эбегейсиз. Кыргыз тарыхый инсандарынын көбү күчтүү тоскоолдуктарга карабай, керт башын канжыгага байлап, кыргыз мамлекеттүүлүгүн түзүүнү улам жандандырып, байыркы ата-бабаларыбыздын ар намысын ойготууга өз өмүрлөрүн сарпташып, кийинки муундарга үлгү болуп кала бергендиги маанилүү.

3.3. Экисуулук кыргыздар 1875–1876-жж. элдик кыймыл учурунда. Мамыр Мерген уулу

Кара-Көлдө Кеңчимал – деген, атактуу сынчы өткөн. Ал аймакта анын ысмынан аталган Кеңчимал тоосу бар. Бир учурда Нарботонун тукумдары ордонун куугунтугунда жүргөндө балдарын сынап жатып, сегиз баласынын ичинен төөлөрдү жылаңаяк айдап бара жаткан, эч нерсе менен иши жок тогуз жашар алтынчы баласы Кангайтыны карап: “Учуру келгенде ушул баланын түнөгөн жеринде той, баскан жеринен алтын чыгып, санжырачылардын оозунда калат” – деген экен. Дегинкиси Эки-Суу Арасындагы кыргыз урууларынын ичинен “Орустар” тобунун балдары көрөгөч, көсөм болушкан. Кайсы жерде той-тамаша болбосун “Орустар” тобунун өкүлдөрү келмейинче тамак тартылбаган.

Акырындап бул көрүнүш салтка айланып калган. Кеңчимал мына ошол Орустар тобуна кирген Ботокаранын баласы. Ботокаранын, Атакара, Нотакара деген бир туугандары болгон. Азыркы Ноокен районундагы Ботокара, Нотакара кыштактары мына ошол адамдардын атынан аталып калган топонимдер.

Санжыра боюнча Кеңчималдын айтканы туура чыгып, Кангайты бий оомалуу-төкмөлүү заманда өтө акылдуулук, кыраакылык менен 1850-жылдан 1876-жылга, Кокон хандыгы кулаганга чейин эл башкарган. Тарыхый булактарда С. Аттокуровго шилтеме жасалып, кыргыз бийлеринин таблицасында Кангайты бий белгиленет [225, 671-б.]. Аны жедигерлер Кокон хандыгы жоюлгандан кийин 1898-жылга дейре бий катары кабыл алып келишкен.

Нарбото бийдин баласы Кангайты бий кыргыз, кыпчакты бириктирген, эки элди бөлүп-жаргандарды кыргызын да, кыпчагын да көчүрмө кылган. Ошондуктан, эл оозунда: “...Кангайты алып бийликти, Кыргыз– кыпчак бирикти. Бүлүндүрбөй эл–жерди, Мөнкө атаны тирилтти [33] ... -деп айтылып калган.

Бул саптар Мусулманкулдун жасаган башаламандыгынан кийин Эки-Суу-Арасында убактылуу тынчтык орноп, эл жакшы жашай баштагандыгын айгинелейт. Бирок ал көпкө созулган эмес. Хандыктагы абал, анын ичинде экисуулук кыргыз, кыпчактардын жай турмушу Кудаяр хандын үчүнчү жолку башкаруу мезгилинде (1865-1875) өтө оордошуп кеткен. Анткени, бул мезгилде Орус колонизаторлорунун баскынчылык жүрүштөрүнө байланыштуу Кокон хандыгы Казакстандын түштүгү, Түндүк Кыргызстан, Ташкент аймагы, Коженттин айланасынан ажырап, карамагында Фергана өрөөнү гана калган эле.

Алымкул Лашкер башы Ташкендин алдында 1865-жылдын 9-майында киши колдуу болуп өлтүрүлүп [117, 138-б.], Султан Сейит Бухара эмири Музаффардын адамдары тарабынан тымызын тындым кылынгандан кийин, Кудаяр хан эмирдин жардамы менен ага каршы турган кыргыз, кыпчактардын каршылыгын басып, 1865-жылдын жай айларында хан тактысын үчүнчү жолу кайрадан ээлеген. Бухарага кайткан эмир Музаффар колго түшкөн согуш куралдарын, замбиректерди, толгон мал-мүлктү, атактуу усталарды, 400 сулуу кыздан турган гаремди Кудаярдын карындашы менен кошо ала кеткен [174, 70-б.].

Хандыктын ээлигинин тарышы менен казына тартыштыгы Кудаяр ханды элден алынуучу салыктардын санын, көлөмүн эбегейсиз көбөйткөнгө мажбурлаган. Салыкты учурунда төлөй албагандарды катуу жазалаган, айрымдарын тирүүлөй көмгөн учурлар да болгон. Хандын салык жыйноочу зекетчилеринен жана аларды коштого сарбаздардан корккон Кокондун борбордук аймагын жердеген отурукташкан “сартия” жамаатынын айрым топтору да жер которуп, Курама, Көгөй, Логумбек, Үч-Коргон айылдарына көчүп келишип, андагы уйгурлар менен аралашып жан сактап калышкан.

Бул аралыкта кыргыз-кыпчак бийлери бөөдө кан төгүүнү токтотуу максатында Кудаяр хандын бийлигин убактылуу таанып, ордого келип, ага таазим кылып кол беришкен. Алсак, Алымбек датканын өлүмүнөн кийин Алай кыргыздарын башкарууну өз колуна алган анын жубайы Курманжан

датка кыраакылык кылып, Коконго келип, Ордодо олуттуу таасирге ээ, “Хаким айым” аталган Кудаярдын энеси Аксы кыргыздарынын саруу уруусунун бийи Токтоназардын кызы Жаркын айымга жолугуп, ханга салам берип кеткен. Кудаяр хандын да абалы туруктуу болбогондуктан, ал кыргыз-кыпчак бийлери менен ымаласын бекемдөөгө, алардын колдоосун алууга муктаж болгон. Ошондуктан, Кудаяр хан да Алай өрөөнүндө таасири күчтүү Курманжан даткага чоң сый-урмат көрсөтүп, экинчи жолу датка наамын расмий бекитип, уулу Абдылдабекти Ош шаарынын акими кылып дайындап, бир топ жерлерден салык жыйноо укугун берген [168, 7-б.]. Бул окуя, башка кыргыз, кыпчак бийлеринин, анын ичинде Эки-Суу кыргыздарынын да убактылуу тынчтанып, жай турмушка өтүүсүнө өбөлгө түзгөн.

Бул учурда Ташкентти борбордук бийликтин уруксатысыз алган “ээнбаштыгы” үчүн кызматтан алынган М. Г. Черняевдин ордуна Түркстан облусунун губернатору болуп 1866-жылдын февралында генерал Д. И. Романовский дайындалган эле [146, 76-б.]. Ал Кокон хандыгын басып алууну Наманган вилайетинен баштоону көздөп, анын жолдорун чалгындаттырган. Оренбург генерал-губернатору Н. А. Крыжановский тарыхый булактар тастыктагандай, Д. И. Романовскийге Коконду бүт каратып алууну, хандыкты Орусиянын вассалы катары кароону, Кудаяр хан эгер ага нааразы болсо, хандыкты бүт жоюп жиберүүнү сунуштагандыгын орус изилдөөчүлөрү белгилеп кетет [227, т.2, 362-б.]. 1866-жылдын сентябрь-октябрь айларында Бухара эмиратынын Оро-Төбө, Жызак сыяктуу аймактары каратылган.

1866-жылдын ноябрь айынан Орусиянын Кокон, Бухара багытында жүргүзүлгөн басып алуучулук аракеттери убактылуу токтотулган. Бул мезгилде Бухара эмиринин жардамы менен бийликке келген Кудаяр хан кыргыз, кыпчактардын каршылыктарын араң баскан, орус баскынчыларынын аракеттерине каршылык көрсөтүүгө мүмкүнчүлүгү болбогон жана ага аракет да жасабаган. Анын максаты эптеп хан бийлигин сактап калуу болгон. Анын орус башкаруучуларына, аскер жетекчилигине жасакерленүү, кошоматтануу саясатын жүргүзгөндүгү тарыхый булактардан маалым. 1867-жылдын

октябрь айында Түркстан генерал-губернаторлугу түзүлүп, анын башчысы болуп, падыша Александр II нин үй-бүлөлүк досу генерал-адъютант К.П.фон-Кауфман дайындалган. Көп өтпөй, 1868-жылдын 29-январында тексти К.П.Кауфман тарабынан даярдалган Орусия менен Кокон хандыгынын ортосундагы Соода келишимине кол коюлган [117, 167-б.]. Иш жүзүндө бул келишим Кокон хандыгын Орусия падышачылыгынын вассалына айландырган. Бирок, Орус падышачылыгынын генералдарында "Кокондун жерлерин орус букаралыгына өткөрүү демилгеси, кокондуктардын өздөрүнөн чыга турган саясат" жүргүзүү керектиги жөнүндөгү пикирлер да болгондугу маалым[215, ч.2, 231-б.].

1868-жылкы орус-кокон келишиминен кийин орустардын жардамына ишенген Кудаяр хан сырткы коопсуздукка дээрлик көңүл бурган эмес. Ички саясатта болсо элди эзген зордук-зомбулугун күчөткөн. Бөксөргөн казынасын толтуруу максатында Кудаяр ар кандай амал-айлаларга барган. Анын азап-тозоктору Фергана өрөөнүнүн калкынын башына түшкөн. Өрөөндөгү жерлер сатылган, базарлар ээленген, колунда зор байлыгы бар бардар адамдардын байлыгы күч менен тартылып алынып, каяша айткандар камакка алынган, аёсуз жазаланган. Хандын жеке баюсуна кеңеш берип, алык-салыктын жаңы түрлөрүн ойлоп таап, ээсинин көзү менен тең айланган айлакерлердин доораны жүргөн. Мурда катардагы катчылык милдетти аткарып келген Иса аттуу тажик салыктын жаңы түрлөрүн ойлоп таап, Кудаяр хандын жеке кызыкчылыгы үчүн шарияттан жол таап берип тургандыгы үчүн Иса Олуя атыгып, хандын эң жакын кишиси болуп калган жана Шарихан бектигине көтөрүлгөн. Ал ондон ашык салыктын түрүн ойлоп тапкан. Анын түрдүү салыктарды ойлоп тапкандыгы, жадагалса, Кудаяр хандын өзүн да таң калтырган[176, 205-208-бб.].

Тарыхый маалыматтарга караганда Кудаяр хандын өзү да алык-салыктын көбөйүшүнө активдүү демилгечи болгон. "Шариат менен адат аныктаган салыктарга ыраазы болбогон Кудаяр хан, — деп жазат Н.Петровский, — ар жылы салык салынуучу жаңы нерселерди ойлоп таап,

уламдан-улам алык-салыктын түрлөрүн өркүндөтүп олтурган” [196, 17-б.]. Ханга сунуш кылган салыктардын арасында акылга сыйбаган, эч бир адеп-ахлакка туура келбеген салыктын түрлөрү кездешкен. Алсак, Иса Олуя ордодогу бир чоң жыйында, “эркектер үйүндө өз аялы менен жумасына эки жолу гана кошулушсун, эгер андан көп кошулса, ал эркек ханга салык төлөөгө тийиш” – деп, сунуш киргизген. Салыктын бул түрүн киргизүүгө чындап эле аракеттер жасалганын ошол кездеги орус басылмалары да жазып чыгышкан[171, 69-б.].

Алык-салыктардын эбегейсиз көбөйүшү элдин эзилүүсүнө, түбөлүк карызга батышына алып келген. Натыйжада, кедей чарбалар зекет төлөй албай, карызынан кутулуу үчүн өз уулдарын жана кыздарын бай адамдардын колуна малай катары берген учурлары көп кездешкен[13, 153-б.]. Элдин ушундай кыйналышына карабастан, Кудаяр хан өзүнүн 36 аялына жылына 300 миң рубль акча сарптап тургандыгы маалым[147, 295-б.].

Элет тургундарына эң бир оор салык — хан кошуунун жабдууга арналган “кыл куйрук” болучу[253, 30, 64-66.]. Бул чоң же кичине жортуулдардын алдында, же аскердик милдет өтөө үчүн ар бир түтүндөн бирден курал-жабдыктуу жоокер жана экиден ат салыгы эсептелген. Чыгыш таануучу А. Кун Кокон хандыгынын акыркы мезгилиндеги алык-салыктарынын көбөйүп кетишин айтып келип, мамлекеттеги мүмкүн болгон бардык нерсеге салык салынгандыгын, жадагалса адамдын туулушу менен өлүмүнө да акча төлөнөөрүн, эми бир гана “дем алуу үчүн абага” салык салынбай калгандыгын белгилеген [129, 6-7-66.].

Салыктардан тышкары түрдүү коомдук милдеттенмелер, жол оңдоо, сугат каналдарын казуу, тазалоо, ар кандай курулуш иштерине калк бекер иштеп берүүгө милдеттүү болгон. Мындай иштер, ошондой эле салык жыйноо куралдуу сарбаздардын көзөмөлү алдында ишке ашырылган. Жогоруда аталган “хан иштеринен” баш тарткан же салыкты учурунда төлөбөгөн адамдар токтоосуз жазаланган, атүгүл аларды тирүүлөй көөмп жиберген учурлар да болгон. Кудаяр хандын мындай ырайымсыз, катаал,

акылсыз саясаты элдин нааразычылыгын туудуруп, элдик толкундоолорго алып келген. Алар көчмөн кыргыздар мекендеген тоолуу аймактарда жана тоо этектеринде стихиялык түрдө башталган.

Элеттиктердин нааразылыктарынын алгачкылары катары Алайдагы Кызыл-Коргон чыңдоосунда турган Кул датканын зордук-зомбулугуна каршы алайлыктардын 1867-жылы жаз айларындагы козголоңун айтууга болот. Садык серкердин жетекчилигинде кыргыздар Кызыл-Коргон чебин ээлеп алып, Кул датканы өлтүрүшөт. Кокондон келген жазалоочу отряд көтөрүлүштү айоосуз басып, көрүнүктүү жол башчылар өлүмгө тартылат. 1870-жылы Алайда дагы көтөрүлүш чыккан, бирок ал жөнүндө конкреттүү маалыматтар булактарда калган эмес. Кудаяр хандын Бухара эмиринен жардам сурап кайрылгандыгына караганда, көтөрүлүш бир топ күчтүү болгондугу божомолдонот [198, 307-б.]. Бул көтөрүлүшкө кокон бийлигинин зомбулугунан тышкары, 1870-72-жылдардагы катуу жут да себепчи болгон деген божомолдор бар [147, 295-б.].

Ушул мезгилден тартып Фергана өрөөнүнүн элеттик кыргыздар жашаган чөлкөмдөрүндө тынымсыз козголоңдордун мезгили башталган. Эгер мурун алар негизинен феодалдардын жетекчилиги менен бийлик талашуу үчүн болуп келсе, 1870-жылдардын башынан көтөрүлүштөр хандын, анын акимдеринин, айрыкча Кудаяр хандын так өзүнө каршы чыга баштаган. Зекетчилердин ашкере зөөкүрлүгүнө каршы көтөрүлүш 1871-жылы жазында Сохто болуп өткөн. Сох өрөөнүндө көчүп жүрүшкөн кыргыздардын ичкилик уруулары 1871-жылы А.П.Федченко жолуккандыгы маалым [247, 293-б.]. Атабек наибдин жетекчилиги менен Кокондон келген 2 миң сарбаз көтөрүлүштү айоосуз басып, качкан кыргыздарды тоо арасына чейин кууп барышкан. Акырында 12 гана киши кармалып, Кокондо даргага асылган. Алардын ичинде көтөрүлүштүн башчылары Молдо Мамыр, нойгут уруусунун бийи Мадалы жүз башы болгон. Көтөрүлүштүн дагы бир башчысы Молдо Ашыр Каратегинге качып кеткен [116, 204-б.]. 1871-жылга карата М.А.Терентьевдин изилдөөлөрүндө дагы бир көтөрүлүш жөнүндө

маалымат бар. “Батыр хан төрөнүн козголоңу” деп аталуучу козголоң 1871-жылы алык-салыктын көбөйүп кетишине байланыштуу чыккан [227, т.2, 333-б.]. Батыр хан төрө Кудаяр хандын экинчи аялынын бир тууганы болуп, кыргыз феодалдары менен туугандашып турган. Аны кыргыз, кыпчак бийлери, отурукташкан өзбек билермандары жана ордодон 50 кишиден турган жашыруун өкүлдөр Кудаяр хандын ордуна олтургузууну максат кылышкан. Алардын арасында Кудаяр хандын экинчи уулу Мухаммед Амин да бар эле. Бирок, жашыруун топтун биринин чыккынчылыгынын натыйжасында козголоңдун Батыр хан төрө баштаган 17 мүчөсү кармалып, аларды ордодогу көлчүккө тумчуктуруп өлтүртүүгө буйрук берилген. Бирок, кийинчерээк алар зынданга салынган [246, 95-97-бб.].

Көтөрүлүш кенен аймакка жайылып, Гүлчө кыштагын, Ош шаарынын түштүк жана түштүк-чыгыш райондорун кучагына алган. Көтөрүлүштүн себеби жөнүндө орус тилдүү газета “Биржевые ведомости” 1873-жылы чыккан 337-санында төмөнкүлөрдү жазган: “Бул көтөрүлүштүн себеби малдан алынуучу зекеттин көбөйүшү жана Ошко жакын жайгашкан тоолордо өскөн мөмөлүү дарактарга салык салуу болду. Бул дарактардын мөмөлөрүн кара кыргыздар пайдаланышкан”.

Кийинки жылдары майда көтөрүлүштөр жана толкундоолор Фергана чөлкөмүнүн бардык жерлеринде тынымсыз чыгып турган. Алардын ичинде Алай чөлкөмү толкундоолордун бирден бир очогу бойдон кала берген. 1872-жылы Алайдагы “сепилдин башчысы, сарбаздары менен кыргыздардын колуна өлүм тапкандыгы” булактарда көргөзүлөт [126]. Изилдөөлөрдө 1871-72-жылдары тынымсыз болуп турган толкундоолор жөнүндө сөз болгону менен, конкреттүү фактылар булактарда айтылбайт.

Белгилөөчү жагдай, бул аралыкта Эки-Суу Арасындагы кыргыз уруулары салыштырмалуу тынч абалда турушкан. Бирок, хандыктын Кара-Дарыядан сол жаккы аймактарындагы элдин нааразылыгы күн санап өсүп, кеңейип отурган. Ал кыймылдар акыры келип Кокон хандыгынын жана Түштүк Кыргызстандын бүт аймагын кучагына алган 1873-1876-жж. эң ири

көтөрүлүштү жараткан. Ал көтөрүлүш Кокон хандыгынын жоюлушун жана, тилекке каршы анын аймагынын, анын ичинде Түштүк Кыргызстандын кандуу жол менен Орус империясынын курамына киришин тездеткен фактор болуп калган.

Көтөрүлүш 1873-жылдын жазында башталып, үч жылга созулган жана буга чейинки чаржайыт көтөрүлүштөрдөн айырмаланып, Фергана өрөөнүнүн бүт аймагын кучагына алган нукура элдик мүнөздөгү көтөрүлүш болгон. Окумуштуу Т. Кененсариев кыймылдын эволюциялык өнүгүүсүнө байланыштуу көтөрүлүштү 2 чоң этапка бөлүп кароону сунуштайт: 1- этабы: 1873-жылдын жазынан 1874-жылдын күзүнө чейин; 2 – этабы: 1875-жылдын жазынан 1876-жылдын аягына чейин [116, 208-б.].

Элдик толкундоолор көчмөн жана жарым көчмөн кыргыз, кыпчак уруулары жашаган Фергананын тоо этектеринде башталган. Анын экономикалык жана саясий себептери болгон. Экономикалык себептери: хандын буйругу боюнча элден алынуучу алык-салыктын чыдамсыз оордугу, зекетчилердин ач көздүгү жана ырайымсыздыгы, анын натыйжасында эл массасынын жашоо-тиричилигинин начарлашынын акыркы чекке жеткендиги болсо, ал эми, саясий себеби катары Кудаяр хандын отурукташкан “сартия” жамаатына таянып, көчмөн кыргыз, кыпчак, түрк, каракалпактар түзгөн “илатия” жамаатына каршы саясат жүргүзүүсүн, алардын төбөлдөрүн ордодон четтетип, хандыккагы таасирин биротоло жок кылууга жасаган аракеттерин көрсөтүүгө болот.

Изилдөөлөрдө белгиленгендей элдик кыймылдын төрт очогу болгон. Алар: Алай өрөөнү, Түштүк-батыш очогу (Баткен-Лейлек аймагы), Аксы очогу жана Эки–Суу арасы. Бул борборлор көтөрүлүш учурунда бири-бири менен тыгыз байланышта болгондугу изилдөөлөрдө ырасталат [116, 208-239-бб.]. Жалпы көтөрүлүштү кыргыздын ичкилик тобунун бостон уруусунан чыккан Искак Асан уулу (Полот хан) жетектеген. Ошондуктан бул көтөрүлүш, тарыхый булактарда жана эл оозунда “Кокон көтөрүлүшү”, “Элдик кыймыл” деген аталыштар менен катар эле “Полот хандын көтөрүл-

үшү” деген ат менен да белгилүү. Биздин изилдөөбүздүн географиялык чеги Эки–Суу арасы болгондуктан, негизинен ушул аймакка тиешелүү окуяларды, албетте башка аймактар менен тыгыз байланышта иликтөөгө алабыз.

1873-1876-жж. элдик көтөрүлүштүн орчундуу очокторунун бири Эки-Суу Арасы болгон. “Кыпчак кыргыны” аркылуу өзүнүн сокур саясатынын курмандыгы болгон кыпчак Мусулманкулдун кичи мекени Көгөй ушул аймакта жайгашып, анын баласы Абдрахман афтобачынын кыштактары да ушул өрөөндө орун алган. Негизинен бул мезгилде аталган өрөөндө кыргыздардын, кыпчак урууларынын кыштоолору, өзбектердин кыштактары болгон.

Эки-Суу Арасындагы элдик толкундоолор 1873-жылдын жазында башталып, анын башында **Мамыр Мерген** уулу турган. Мына ушул жерден Мамыр Мерген уулуна колдо бар адабияттарга таянып, кененирээк токтолуп кетүүгө болот. Анткени, азыркы күндө басма сөз беттерине жарыяланган макалаларды, ошол доордун тарыхын изилдеген окумуштуулардын китептериндеги учкай эскерүүлөрдү [7, 12, 43, 118, 166, 219, 241] эске албаганда, Мамыр Мерген уулунун ишмердүүлүгүн, тарыхый бейнесин ачууга арналган атайын изилдөөлөр жокко эсе.

Мамыр Мерген 1873-1875-жылдары Кокон хандарынын саясатына каршы Кыргызстандын түштүгүндө чыккан көтөрүлүштөрдүн алгачкы очокторунун бири болгон Эки–Суу Арасындагы элдик кыймылды уюштуруп, андан кийин да бир катар козголоңдорду жетектегендердин бири. Ал өмүрүнүн аягына чейин өз элинин эркиндиги үчүн башын сайып күрөшүп өткөн инсан болгон. Жогоруда белгилегендей, Кудаярдын үчүнчү хандыгынын учурунда Түштүк Кыргыздарынын башына аябагандай оор күндөр түшкөн. Ал жөнүндө эл оозунда айтылып калган төмөнкү ыр саптары да кабарлайт: *“Тегереги кыргыздын Темирден тарткан тор болду. Түшкөн жери кыргыздын Кырк кулач терең ор болду. Кокондуктун бийлиги Маңдайга бүткөн шор болду. Тартып алды кокондук Беш көкүлдүү кыздарды...”* [219, 303-б.]

Мамыр Мерген уулу – Эки-Суу Арасындагы Базар-Коргон, Үч-Коргон, Избаскан чөлкөмдөрүндө жашаган сол канат кыргыздарынын мундуз уруусунун өтүмүш уругунун карапайым үй-бүлөсүнөн чыккан инсан болгон. Эл арасындагы маалыматтарга таянып, биздин кошумчалаарыбыз Мамыр Мерген уулунун түпкү аталары мундуз уруусунан чыккан касиеттүү Калпа ата деген болгон. Калпа атаны “дин жагынан билимдүү, ошондой эле тубаса касиетке ээ адам” деп айтышат. Калпа ата Курама, Көгөйдө жашап, өмүрү өткөндө, анын сөөгүн Майлуу-Сууда адам баспай турган бийик тоого эл койдурган. Бүгүнкү күнгө чейин өрөөндүн эли Майлуу-Суу шаарынын түндүк Кайрагач айылында тоонун чокусуна коюлган анын бейитине зыярат кылып келишет. Союз учурунда Калпа ата коюлган дөбө тегизделип, Майлуу-Суу шаарынын стадиону курулганга байланыштуу, анын урпактары Качыбек ава анын сөөгүн Кайрагачка көчүрүп, жерге берген[27].

Мамырдын атасы Мерген азыркы Базар-Коргон районунун Колот деген жеринде отурукташкан жашоо кечирген, эң алгачкы бак тиккен багбан кыргыздардан болгон. Албетте, ал мындай өнөрдү өзбек тааныштарынан үйрөнгөн. Аны уулу Мамыр да өздөштүргөн болуу керек, анткени, мына ошол жерде, “кечээги токсонунчу жылдардын акырына чейин көк тиреп турган “Мамырдын теректери” аталган бак дарактар анын жай жашоодо багбан, дыйкан оокатына тың адам болгондугун айгинелейт” [7]. Мамыр Мерген уулунун Кокон хандыгына каршы күрөшүү үчүн жыйнаган кошууну да негизинен өзү сыяктуу дыйкандардан турган. Аны биздин күнгө чейин эл оозунда сакталып келген Алымбек датка менен Курманжан датканын уулу Абдылдабекке арналган “Абдылдабектин арманы” аттуу элдик дастандагы: *“Баатыр Мамыр уккан жок, Орокчусун чогултуп, Жан-жабыла кирген жок. Казаттын четин билген жок.”* [15, 84-88-бб.] деген саптар да тастыктап турат.

35 жаштагы Мамыр Мерген уулу жетектеген Эки-Суу арасын, Көгарт өрөөнүн, Сузактан Өзгөнгө чейинки чөлкөмдөрдү туруктаган кыргыздардын мундуз, багыш, басыз, карабагыш, кушчу жана жедигер урууларынын Кудаяр

ханга каршы көтөрүлүшү 1873-жылдын жаз айларында башталган. Мамыр Мергендин көтөрүлүш очогу Фергана өрөөнүндөгү башка очоктор менен байланышта тургандыгын материалдар тастыктап турат. Элдик кыймылдын очокторунун өз ара байланышын оозеки фольклор да бышыктайт. Мисалы, мургабдык карыя М. Мамытовдун оозунан жазылып алынган "Абдылдабектин арманы" аттуу дастанда: *"...Кутчу менен Мундуздан, элети көчмөн кыргыздан. Кара-Үңкүр менен Кабаадан, Арыстанбап менен Чарбактан, Массы менен Шайдандан, Жалгыз буудан четиден, Анжияндын бетиден, Абдылдабек козголуп... Баатыр Мамыр баш болуп, айтса көңүл каш болуп..."* деп ырдалат[118]. Көрүнүп тургандай, дастан, Абдылдабек көтөрүлүшкө орус тилдүү тарыхый булактарда берилгендей 1875-жылдын жайындагы Махрам салгылашуусунан кийин катышпастан, 1874-жылы эле аралашкандыгын, а түгүл Мамыр Мергенов активдүү ролго ээ болгон Эки-Суу арасы очогундагы көтөрүлүшкө байланышы болгондугун ырастап турат[118].

Базар-Коргон өрөөнүндө башталган көтөрүлүштү басуу үчүн жөнөтүлгөн хандын алгачкы жазалоочу отряды Мамыр Мерген тарабынан талкаланган. Андан ары көтөрүлүшчүлөр Жалал-Абад, Ханабад кыштактарына жүрүш жасашып, аларды ээлешкен. Көтөрүлүштү басуу үчүн Кудаяр хан өзү баш болуп, Анжыянга чейин келип, хандыктын тандалма аскерлерин жөнөтүп жатып, элдик кыймылды араң баскан. Ханабаддын жанындагы салгылашууда жеңилүүгө дуушар болуп, 300 жигитинен ажыраган Мамыр Мерген тоо аралап убактылуу чегинүүгө аргасыз болгон. Колго түшкөндөрдү хандын желдеттери ырайымсыз жазалап, тирүүлөй кадага отургузган.

Мамырды туткундоо үчүн Кудаяр хан бир тууган иниси, Маргаландын беги Султанмураттын башчылыгында атайын аскерин жөнөтөт. Бирок, алар да Мамыр Мергенди туткундай алышпай, алдынан учураган кыргыз айылдарын талап-тоноо, жазалоо менен алек болушат. Кудаярдын буйругу менен хандын желдеттери "аялдарды жана балдарды өлтүрүшкөн, кош бойлуу аялдардын курсагын жарышкан". Мындай мыкаачылыктар элдин каарын ого бетер күчөткөн. Бирок, ошол эле учурда көпчүлүк кыргыз бийлери элин

мындай жазалоо, кыргындан сактап калуу үчүн айылы менен Орусиянын курамындагы Сары-Өзөн Чүйгө көчө качууга аргасыз болушкан. 1873-жылдын 5-ноябрында Кудаяр хандын Жети-Суу облусунун аскер губернаторуна бул мезгилде анын кол алдында болуп калган Чүйгө качып өткөн 800 түтүндөн ашуун элди Кокон ээлигине кайра кайтарып берүү жөнүндө катында ал уруулардын аттары, уруу бийлеринин аты-жөнү көрсөтүлгөн. Алар: “1- Баймундуз уруусунун бийлери Осмон бий, Жолборс бий, Шамырза уулу Бердигул бий; 2-Осурак уругунан Рахмат бий, Бала бий Эсенбай уулу; 3-Баглан уругунан Сейид бий, Сары Күчүк бий; 4-Керки тамгадан Молдо Халиф бий (Молдо Калбек), Мутун бий; 5-Кушчу уруусунан Биймырза бий; 6-Каман уругунан Жусуп бий Абдулла уулу; 7-Кыргыз-кыпчак уругунан Мусулманкул бий менен Алымкул бий; 8-Карабагыш уругунан Молдо Эсенбай бий менен Апан байдын эли” [171, 70-б.].

Мындан сырткары Мундуз, кушчу, Басыз жана Адыгене уруусунан да көпчүлүк эл хан жазасынан качып Токмок уездинин аймагына көчүп кеткен. Кийин бул кыргыз уруулары Орус бийлиги тарабынан Кудаярдын өтүнүчүнө ылайык кайра Кокон ээлигине кайтарылып, ырайымсыз жазалоолорго кириштер болушкан.

Көп өтпөй, ошол эле жылдын июль айында Мамыр Мерген кайрадан кошуун курап келип, Өзгөн шаарын алган. Бул жолку ири көтөрүлүштү Шахрихандын беги Иса Олуя менен Калназар түрк башчылык кылган хандын жазалоочу аскери араң басып, Өзгөндү бошотушкан. Көтөрүлүшчүлөр тоо таяна качып, бир тобу Тогуз-Торо, Кетмен-Төбө өрөөндөрүнө өтүп кетишкен. Мамыр Мерген 100 чакты жигити менен тоо аралай чегинип, кыштап чыгуу жана кайрадан кол куроо үчүн Алай аркылуу Кашкар тарапка өтүп кеткен. Кашкарга барып, кыргыздарды Кудаяр ханга каршы үндөгөн. Ошондой эле ал, Кудаярга каршы күрөшүүгө аркалык туугандарын тартууга да аракеттенген.

Мамыр Мерген 1868-жылдагы Орус-Кокон келишими жөнүндө кабары жок болгондуктан, орустардын Кыргызстандын түндүк аймактарындагы

бийликтеринен колдоо издеп, букара болууга макулдугун билгизип, 1874-жылдын жаз айларында кат жазып да көргөн. Бирок, Кудаярды ар тараптуу колдоого алып турган Орус бийлигинен колдоо алуу мүмкүн эмес эле. 1874-жылдын май айында Кара-Кулжа чөлкөмүнүн кыргыздары Мамырдын жетекчилиги астында жаңы күч менен күрөшкө чыгышкан. 5–6 миң кишиден турган көтөрүлүшчүлөр Анжияндан алыс эмес Коргон-Бардан сепилин алып, Анжиянга чабуул коюшкан. Бирок, 2 миң сарбаздан турган хандын мыкты куралданган аскерине туруштук бере албай жеңилүүгө дуушар болушкан. Мамыр ушундан кийин Теңир-Тоодогу Капка өрөөнүнө качып кеткен, бирок Кокон ханынын өтүнүчүнө байланыштуу Токмок уездинин башчысынын буйругу менен жөнөтүлгөн 50 казак-орус, 20 жөө аскердин курчоосунда калып, 1874-жылы 15-июлда кармалган.

Андан кийин ал Токмок уездинин начальнигинин карамагында туруп, кийин, “көтөрүлөштүн чордонунан алыстатуу жана орус ээликтериндеги кыргыздарды кокон тополоңуна тартуу мүмкүнчүлүгүнөн ажыратуу” [11, 116-б.] максатында Лепси уездине (Казакстан) жөнөтүлүп, камакка салынган. Кокон хандыгы жоюлуп, анын аймагы Орус империясынын курамына өткөндөн кийин, 1877-жылдын башында ал орус бийликтерине жазган арызынын негизинде, карыган энеси эске алынып, камактан бошотулуп, тымызын көзөмөлдөнүп туруу укугу менен Анжиян уездине кайтып келген.

Бирок, жаңыдан орноп жаткан Орус колонизаторлорунун жергиликтүү элге карата жасаган зордук-зомбулугу Мамыр Мергенди элинин эркиндиги үчүн күрөшкө аттандырган. Эми бул күрөш орус бийликтерине каршы багытталган. Мамыр Мерген 1878-жылдын жазынан баштап, орус бийлигине каршы аттанган Жетим хандын тобуна кошулуп Ош, Анжиян, Кокон уезддерин кыдырып, орус бийлигине каршы көтөрүлүүгө элди үндөгөн. Көп өтпөй, ал “Жетим хандар” көтөрүлүшүнүн жетекчилеринин бирине айланган. Бирок, падыша аскерлери Жетим хандын тобун тез эле, 1878-жылдын жай мезгилинде талкалаган. Жетим хан колго түшүп, өлтүрүлгөн. Мамыр

падыша аскерлерине каршы баатырларча кармашып жатып, качып кетүүгө үлгүргөн.

Бирок, көп өтпөй, 8-сентябрда орус бийликтери тарабынан туткундалып, 1879-жылы 18-январда Анжиян шаарында дарга асылган. Ал жөнүндө Анжиян уездинин жетекчилигинин Фергана облустук башкармалыгына жөнөткөн 1879-жылдын 27-январындагы рапортунда: «18-январдагы №396-көрсөтмөгө ылайык менин ыктыярымдагы уездеги Мамыр Миргиниевдин (Мергенов – Т.А.) аскердик-соттук ишинин докладынын нускасын берүүнү өзүмдүн парзым деп билемин жана кылмышкердин өлүм жазасы 25-январда жарым күндө саат 12де асуу менен аткарылды» деген маалымат бар[12].

Санжырачы Абдишарип Тургумбаевдин айтуусу боюнча “Мамыр баатырды Анжияндын базарында падышалык Россиянын жергиликтүү башкаруучуларынын буйругу менен даргага асып, сөөгүн шаардын Бирпостун деген жерине көмдүрүп, жоокерлерге кайтарткан. Туугандары жана баатырды сыйлаган шакирттери кайтаруу токтогондон кийин мүрзөдөн сөөктү казып алып, Колот айылынын күн батыш тарабындагы Айгыржал деген дөңсөөдөгү мазарга, атасы Мергендин жанына койгон. Үй-бүлөсүнө баатырдын өлүмүн эл жайлоого чыгып, кайра күздөөгө келгенде угузган” [7].

Ошентип, Мамыр Мерген уулу учурунда өз жеринде кор болгон кыргыз элинин эркиндиги үчүн баш сайып, өмүрүнүн акырына чейин күрөшкөн, Эки-Суу Арасындагы кыргыздардын боштондук кыймылын жетектеген баатыр инсан. Ал, 1873-1876-жж. элдик көтөрүлүштүн башка очокторунун жетекчилери, мисалы, Абдылдабек менен тыгыз байланышта болгон.

Полот хандын көтөрүлүшү мезгилиндеги экисуулук кыргыздарга канатташ жайгашкан Аксы, Ала-Бука, Чаткал өрөөнүндөгү элдик кыймылдын көрүнүктүү жетекчилеринен болгон, бирок, али күнчө кыргыз тарыхнаамасында анчейин изилдөөгө алынбай келе жаткан көтөрүлүштүн белгилүү жетекчилеринин бири Абдымомун, же Момун Шамурзак уулу.

Айрым изилдөөчүлөр курамалык Абдымомун менен чаткалдык Момун Шамурзак уулун эки башка инсан болгон деген пикирди да айтып келишкен[253, 59-б.]. Полот хандын көтөрүлүшүн жана андагы тарыхый инсандарды терең изилдөөгө алышкан окумуштуулар К. Усенбаев жана Т.Кененсариевдер өздөрүнүн изилдөөлөрүндө аныктаган тарыхый булактарга таянып, Абдумомун менен Момун Шамурзак уулу бир эле инсан экендигин жөнүдөгү өздөрүнүн омоктуу ойлорун айтышкан[116, 223-б.; 243, 69-70-бб.].

Алсак: Т. Кененсариев: “Изилдөө процессинде 1873-1876-жылдардагы окуяларда Абдымомун аталык менен Момун Шамурзак уулунун экөө тең бир окуяга бир эле мезгилде катышкан учурун жолкутура албадык” [116, 224-б.] деп жазып, 1873-жылдын жазында жана күзүндө Полот хандын жанында Момун Шамурзак уулу жолукпаганын, ал эми, 1874-жылдагы Аксыдагы экинчи көтөрүлүштө – Абдымомун учурабаганын, 1874-жылдын 24-августунда Момун Идрис-Пайгамбарда кармалгандан кийин, 1875-ж. сентябрына чейин Полот хандын жанында Момун да, Абдымомун да болбогондугун, 1875-жылдын 27-сентябрында Искак Ботокарада экинчи жолу хан көтөрүлгөндөн кийин, Абдымомун Полот хандын жанында жүргөнүн белгилеп, Абдымомун менен Момун Шамурзак уулу бир эле инсан болгон деген пикирин айтат.

Чындыгында Идрис –Пайгамбарда орустар тарабынан туткундалып, Олуя-Ата түрмөсүнө камалган Момун (Абдымомун) августтун аягында түрмөдөн качып кеткен[83, 350-б.]. Түрмөдөн качып чыккан Абдымомун Чаткалда кошуун топтоп, экинчи жолу хан көтөрүлгөн Полот ханга келип кошулган. Полот хан Абдымомунду өзүнүн башкы командачысы кылып дайындаган, ошондой эле, Абдымомун Искак-Полот хандын негизги кеңешчиси болуп калган. Ошол мезгилден тартып, элдик көтөрүлүш орус баскынчылары тарабынан талкаланып, Кокон хандыгы жоюлганга чейин ал, Полот хан менен, эл менен бирге болгон. Көтөрүлүштүн айрым жетекчилери (Абдрахман аптабачы, Мырзакул ж.б. – Т.А.) сыяктуу Искакты, көтөрүл-

үшчүлөрдү сатып кеткен эмес. Демек, Абдымомун (Момун Шамурзак уулу) элдик көтөрүлүштүн чыныгы жетекчиси болгон.

Буга чейин эле Абдымомун Алымкул аталыктын мезгилинде Кокон ордосундагы белгилүү адам болгон. 1865-ж. Ташкендин алдында Алымкул киши колдуу болуп, набыт болгондон кийин, ал Коконго барбай, Кудаярга кызмат кылуудан баш тартып, Курамага келип ошол жерде жашап турган. Ташкен, Кожент алынгандан кийин, бул аймак Орусиянын карамагына кирген. Ошентип, көтөрүлүш болоор алдында Абдымомун кээде Курамада, кээде Ташкен шаарында (анын Ташкенде да үйү болгон-Т.А.) жашап турган жана орус букарасы болуп эсептелинген. Кутлук-сейит Шер датка, кыргыз-кыпчак Мусулманкул Самаркандан жолдору болбой кайра келе жатышып Искакты, болочок “Полот ханды” ошерден табышкан. Абдымомунду көтөрүлүшкө кошулууга Мусулманкул бий көндүргөн.

Абдымомунду көтөрүлүшкө тартуунун дагы бир максаты, эгерде көтөрүлүш ийгиликтүү аяктап калса, орустар менен жакшы мамиле түзүү үчүн Орус администрациясы менен сүйлөшүүлөрдү Абдымомун аркылуу жүргүзүшмөк. Тилекке каршы, кийинки окуялардын жүрүшү көрсөткөндөй, бул максат ишке ашкан эмес. Анткени, Орус колониялдык администрациясы көтөрүлүш башталгандан тартып эле, Кудаярды колдоого алып, антикөтөрүлүштүк позицияны ээлеген. Көтөрүлүштүн белгилүү жетекчиси Абдымомун Орустар тарабынан эки жолу туткундалган. Биринчи жолу, 1874-жылы 24-августта Чаткалда алдоо жолу менен туткундалып, түрмөгө отургузулуп, бирок андан качып чыгып, күрөшүн уланткан. Экинчи жолу, 1876-ж. февраль айынын башында орустар Коконду алганда туткундалган. Анткени, ушул эле жылдын 27-январынан 28-январына караган түнү баскынчылардан чегинип бараткан Полот хандын чакан кошуунун ротмистр Меллер-Закомельский жетектеген жазалоочу отряд капыстан кол салып талкалаган. Бул кошуунда Полот хан менен бирге Абдымомун да болгон. Бир топ жигиттеринен ажыраган Искак Исфайрам капчыгайы аркылуу Чоң Алай өрөөнүнө качып өтүп кеткен. Ал эми Абдымомун Коконго качып келген эле. Искак 19-

февралда Алай өрөөнүндө туткундалып, камалып, ушул эле жылдын 1-марты күнү Маргаландын чоң базарында дарга асылган. Ал эми, Абдымомун баштаган көтөрүлүштүн бир топ жетекчилери Кожентке, андан ары Ташкенге айдалган[110, 59-62-бб.]. Абдымомундун кийинки тагдыры белгисиз.

Абдымомун атасынын бир тууган агасы Избасар байдын тарбиясын алган, Кокон аймагындагы бай соодагерлердин бири болгон. Ал көтөрүлүштүн жетекчиси эле болбостон, аны өз жанынан каржылаган адамдардан болгон. Жанай сайда Нарботонун ашы берилгенде, Абдымомун элге 2 миң ат тараткан. Абдымомун бул аттарды жөн бербей, “көтөрүлүшкө катышкыла” деп бергендиктен эл арасында көпкө чейин «берсең, Абдымомунга окшобой жөн бер» - деген сөз айтылып калган. Ошентсе да, Абдымомундун марттыгы мактоого алынып эл оозунда айтылып калган[26].

1873-75-жылдардагы элдик кыймылдын нагыз жетекчиси Исхак-Полот хандын Избаскендеги Ботокара айылында 1875-жылы 27-сентябрда экинчи жолу ак кийизге салынып хан көтөрүлүшү да бекеринен эмес. Бул экисуулук кыргыздардын ичиндеги жедигер уруусунун аталарынын биринин кыштоосу болгондугу маалым. Избаскенде (Ботокарада – Т.А.) Исхак молдо Асан уулун хан көтөргөндө, калпагын жедигер элиндей эки кыйыгын кулагынын үстүнө келтирип кийген төкмө акын, элдин намысына тийип, арына келтирип бирде муңдуу, коңур үн менен ырдап, элдин баарын ойго батырган. Ал атактуу Арстанбек Буйлаш уулу болгон. Ушул жерде кыргыз эл акыны Аширалы Айталиевдин кол дептерчесинен табылган бир материалды келтире кетели.

Ошондо, ал: *“...Адигине, Тагайды, Душман кылып не тапты?. Ажы бийди өлтүртүп, Залим баатыр не тапты?Алдырып колдон бийликти, Паргананы сарт басты.Нарбото манап өлгөндө, Мусулманкул не тапты? Айланып келип жамандык, Кыпчак элин жоо чапты. Ормон ханды өлтүртүп, Бий Боронбай не тапты? Нүсүп бийди өлтүртүп, Хан Шералы не тапты? Алымбекти өлтүртүп, Алымкул баатыр не тапты? Арабыздан ырк кетип, Ырыскы качып чыр таптык. Эсиң барда этек жап, Бөлүп-жарып адашпай, Элим десең жолуң тап. Ордо күтүп баш көтөр, Тектүү кыргыз эл*

болсоң. Чекти коргоп туу көтөр, Энчилеген жер болсо. Ынтымак элде болбосо, Туу кылбайт күткөн ордосун. Азгырып душман туш-туштан, Душман кылат жоо досун... – деп, ырдаган. Арстанбек Буйлаш уулу ошондон үч жыл өткөндөн кийин 1878-жылы дүйнөдөн кайткан.

1875-жылдын жаз айларында башталган көтөрүлүш тез эле Кокон хандыгынын дээрлик бардык аймагын кучагына алган. Эми көтөрүлүшкө хандыктагы калктын бардык социалдык катмары кошулган, б.а. көтөрүлүш жалпы элдик мүнөзгө айланган. Искак Коконго жүрүштү Эки-Суу Арасынан баштаган, анткени бул аймак элдик кыймылдын негизги очогу эле. Элдик кыймыл июль айына карата Коконго жакын кирип келген. Хандыктын башкы шаарларынын дээрлик баары көтөрүлүшчүлөрдүн колуна өткөн. Кудаярдын эң жакын ишенимдүү адамдары: Абдрахман аптабачы, уулу Насирдин бек, Иса олуя, увазири Зулпукарбек ж. б. көтөрүлүшчүлөргө кошулуп кетишкен. Ал абалды ошол мезгилдеги орус булактары: “... хандын айланасындагы адамдардын ичинен ага жан дили менен берилген бирөө да калган эмес”[216, 81-б.] деп сүрөттөшөт. Көтөрүлүштү басууга дарамети калбаган Кудаяр 24-июль күнү Кокондон үй-бүлөсү, гареми, 80 арабага жүктөлгөн казынасы, бир аз аскери менен орустардын чакан отрядынын коштоосунда качып чыгып, Кожентке орустардын колтугуна кирип кеткен.

Башынан башка максатты көздөшкөн Абдрахман аптабачы башында турган топ, 24-июль күнү Насирдин бекти хан көтөрүп жиберешкен[43, 89-б.]. Бирок, көтөрүлүшчүлөрдүн басымдуу бөлүгү “каргыш урган Кудаярдын баласын” колдошкон эмес, алар Полот хандын хан көтөрүлүшүн талап кылышкан. Абдрахман аптабачы менен Насреддин хан август айында Искакты алдап чакырышып, Махрам чебиндеги зынданга салышкан, бирок, Искак, 22-августта Махрам чебине кирип келген орустар менен көтөрүлүшчүлөрдүн ортосундагы тополоң учурунда, зындандан качып чыгып, Аксы, Эки суу арасына кайткан. Жогоруда белгилегендей, 1875-жылы 27-сентябрда Ботокарада эл тарабынан экинчи жолу хан көтөрүлгөн. Ошентип, Искак-Полот хан элдик кыймылдын жалпы жетекчилигин

кайрадан колуна алган. Бул аралыкта Искак-Полот хандын ордосу Асаке шаарында жайгашып турган.

Ордо катары Асаке шаарынын тандалып алынышынын “жүйөлүү себептери бар болуучу. Биринчиден, бул шаар кыймылдын негизги күчтөрүн берип турган тоолук кыргыздарга, Эки-Суу Арасындагы кыргыз, кыпчактарга жакын болуучу. Экинчиден, Асаке анжыян кыргыздарынын эзелки бир ордосу катары саналчу” [110, 42-б.]. Ноябрь айынын акырында Полот хан Асакеден Маргалаңга көчүп, аны мамлекеттин убактылуу борбору деп жарыялаган[110, 46-б.]. Анткени, Маргалан шаары Коконго жакын эле. Ага чейин, көтөрүлүшчүлөр 9-октябрда Коконду алышкан. Насреддин бек атасынын жолун жолдоп, Кожентке качкан. Искак-Полот хан хандыктын жалгыз чыныгы башкаруучусу болуп калган. Коконго Полот хан 14-декабрда чоң шаан-шөкөт менен кирген[171, 67-81-бб.].

Бирок, кырдаал оорлоп, 1876-жылы 23-сентябрь күнү түзүлгөн экинчи орус-кокон келишиминин негизинде хандыктан Наманган аймагы бөлүнүп, Наманган бөлүмү деген ат менен Орусиянын курамына киргизилген. Наманган бөлүмүнө Фергана өрөөнүнүн түндүк бөлүгүндө жайгашкан өзбектер, тажиктер, кыргыздардын кутлук-сейит, багыш, кытай, саруу ж.б. уруулары жашаган Наманган, Чуст, Касан, Гурум –Сарай, Ала-Бука, Кызыл-Жар, Ак-Суу, Афлатун, Кара-Суу, Падша-Ата, Тегене ж.б. чөлкөмдөр карап калган[116, 265-б.].

3.4.Орус баскынчыларынын Эки-Суу Арасына жасаган “Кышкы экспедициясы” (25.12.1875-5.01.1876)

Орусия аскерлеринин Фергана өрөөнүн каратуудагы акыркы кармаштары Эки-Суу Арасында жүрүп, бирок, ал аймактардагы кыргыздардын багынып берүүсү жакын арада көрүнбөгөндүктөн Түркстан генерал-губернатору К.П.Кауфмандын демилгеси жана ал кездеги жаңы эле генерал чинин алган М.Скобелевдин планы менен “Кышкы экспедиция” деп аталган ири согуштук жүрүш ойлонулган. Кыргызстандын түштүк аймактарын куралдын күчү менен караткан оор согуштардын акыркыларынын бири болгон бул согуштук жортуул Эки-Суу арасына уюштурулуп, 1875-жылдын 26-декабрынан – 1876-жылдын 3-январына чейин созулган жана болуп көрбөгөндөй мыкаачылык менен коштолгон. Жергиликтүү калкты тукум курут кыруу максаты, жашыруун пландалганды жүрүштүн кийинки жыйынтыктарында көрүнгөн[116, 289-319-бб.].

Эки-Суу арасына согуштук экспедицияны жүргүзүүнүн планы К.П.Кауфман тарабынан ал, Наманган бөлүмүнөн 16-октябрда Кожентке жөнөп кетер алдында М. Д. Скобелевге берген көрсөтмөлөрүндө айтылган болучу. Ал пландын эң негизгиси тынчы жок көчмөндөрдү кыштоолордо олтурганда талкалоо болуп саналган. Кыш-күрөөдө, ат-көлүк арып турган чакта көчмөндөр кыштоолорун, мал-мүлкүн таштап, тоолорго качып кетүүсү мүмкүн эмес эле. Түркстандын “жарым падышасы” аталган К.П.Кауфман мына ушул олуттуу жагдайларды эске алып, бул жүрүштү декабрдын экинчи жарымына пландаштырууну М. Д. Скобелевге катуу дайындаган эле[227, т.2, 383-б.].

Арийне, мындай экспедицияга генерал-губернатор К. П. Кауфман өзгөчө стратегиялык маани берген. «Кыргыздар жана кыпчактар – хандыктын көчмөн калкы эсептелген бул “жапайы элемент”, ушул жылы Кокон жүрүшүндө бул соккудан кыргыз эли дагы булт коюп кетти. Бул элемент менен биз күрөштү уланта беребиз шекилдүү. Мындай иш чаранын

ийгилигинен Кокондун кийинки тагдыры чечилет. Хандыкты толук ээлөөнүн негизги шарты – жапайы көчмөндөрдүн күчүн ооздуктоо болуп саналат»[117, 253-б.] деп эсептеген генерал-губернатор.

К.П.Кауфмандын демилгесин колдогон М.Д.Скобелев: “Кара-Дарыя менен Нарындын (Эки-Су Арасы) ортосунда негизинен кыргыздар менен кыпчактар жашайт. Алар көтөрүлүшкө чыккан калктын негизин түзүшүп, ханга жана бизге каршы тынымсыз күрөшүп келүүдө. Кышкы экспедиция мезгилинде ал жердеги жарым көчмөн калк кыштоолоруна келишип, кар оор түшкөндөн улам, алар жай мезгилиндегидей баштарын калкалаш үчүн тоо ар-алап кете албай калышат. Кокту-колотто жайгашкан айылдардын ортосунда байланыш үзүлөт. Ушундай шартта Кышкы экспедиция уюштуруп, көтөрүлүшкө каршы оор сокку уруп, аларды экинчи баш көтөргүс абалга алып келүүгө болот” - деп түшүндүрүп, падыша өкмөтүнөн каражат бөлүп берүүнү суранган жана ал каражатты алган. Натыйжада генерал М. Скобелев Кышкы экспедиция үчүн 2 миң 821 жоокерден турган мыкты куралданган аскер куроого жетишкен[171, 76-77-бб.].

М.Д.Скобелев экспедициянын кеңири планын иштеп чыгып, аны декабрдын башында эле К. П. Кауфманга билдирген эле. М. Д. Скобелевдин сунушу боюнча Эки-Суу Арасында согуштук жүрүштүн максаты: 1) Кыргыздар менен кыпчактарга акчалай салык салуу; 2) Алардан көтөрүлүштүн жол башчыларын кармап берүүнү талап кылуу; 3) Барымтага туткун алуу; 4) Көтөрүлүшчүлөрдүн курал- жарактарын тартып алуу болгон[117, 253-б.]. Генерал М. Д. Скобелев алгач, Эки-Суу Арасына согуштук жүрүштү баштоодон мурун, Полот хандын ордосу болуп турган Асакеге чабуул коюуну ойлонгон. Бирок 28-ноябрда К. П. Кауфманга жазган катында генерал-губернатордун пикирине таянып, ал оюнан кайткандыгын жана Эки-Суу Арасындагы «кыпчактар менен кара-кыргыздарга капыстан чабуул коюу» туура болоорун билдирген.

К. П. Кауфман жооп катында туткундарды барымтага кармап туруу көп каражатты талап кыларын негиз кылып, мындай пунктту алып таштаган

да, контрибуциянын өлчөмүн ар бир түтүндөн бир дилдеден (алтын тенге) белгилеген[227, т.2, 387-б.]. Бул, ачык жазылган иш-чаралардан тышкары, жергиликтүү калкты тукум курут кыруу максаты, жашыруун пландалгандыгын жүрүштүн кийинки жыйынтыктары көрсөттү[116, 289-319-бб.]. Түркстан генерал-губернатору бул согуштук жортулга өзү катышкан эмес. Ал, генерал М.Скобелевге экспедицияны кыска мөөнөттө ишке ашырууну дайындап, декабрдын башында эле Орусиянын борбору Петербург шаарына жөнөп кеткен.

К. П. Кауфмандын айрым толуктоолорунан кийин, биротоло бекитилген план боюнча Эки-Суу Арасына уюштурулган согуштук жүрүштү 10 күндүк мөөнөттө ишке ашыруу каралган жана Нарын менен Кара-Дарыянын ортосундагы тоо этектеринде жайгашкан кыргыз-кыпчак айылдарына уюштурулмалык болгон. Планада Эки-Суу Арасындагы Пайтык кыштагын, кадимки Мусулманкулдун кыштоосу Көгөйдү жер менен жексен кылып, андан ары Аптабачынын медресеси (азыркы Анжыян облусунун Пахта-Абад (мурдагы Кокон кыштак) шаарынын батыш тарабында жайгашкан Избаскен районунун Чувама кыштагы) деген жерге чейин талкалап, ошол чөлкөмдөгү жана жанаша жайгашкан тоо этектериндеги кыргыз, кыпчактардын айыл-кыштактарын тап-тыйпыл кылуу максаты коюлган эле.

Орус аскерлеринин жүрүшкө даярданып жаткандыгы жөнүндөгү кабар Полот ханга да жетип, ал да баскынчыларга каршы даярдыктарды көрө баштайт. Анжыян шаары көтөрүлүштөн чордону катары эсептелип, саясий жана экономикалык чоң мааниге ээ болгондуктан, аны коргоого өзгөчө көңүл бурулган. Булактарга жана орус офицерлеринин билдирүүлөрүнө таянсак, генерал М. Скобелев жетектеген аскер экспедициясы Намангандан 25-декабрь күнү чыгып, 26-декабрда Нарын дарыясынан өтүп, Эки-Суу Арасына кирип келген.

Профессор *Т.Кененсариевдин* “*Кыргызстандын XIX кылымдын 50-70 жылдарындагы саясий өнүгүүсү*” деген китебинин 289-319-беттериндеги жүрүштүн хроникасын баяндаган маалыматтарга, башка булактарга

караганда алгачкы эле күнү баскынчылар тарабынан эч жазыксыз, тынч жаткан Чөжө, Блыкчы кыштактары өрттөлүп, таланып-тонолгон. 27-декабрь күнү А. Меллер-Закомельский командачылык кылган атайын отряд Кара-Дарыянын сол жээгиндеги Сармак, Кожо-Абад баштаган бир топ кыштактарды өрттөшүп, тургундардын мал-мүлкүн олжолошкон. Айыл-кыштактардагы согушка жарамдуу эркектер Асакедеги жана Анжыяндагы көтөрүлүшчүлөрдүн кошуунунда болгондуктан, негизинен кемпир-чал, кызкелин, жаш балдар гана калган эле. Алар баскынчыларга каршылык көрсөтө алышкан эмес. Орус чалгынчыларынын маалыматына ылайык негизги каршылык Анжыян шаарында болоору маалым болгон. Ага карабастан баскынчылар тынч жаткан айыл-кыштактарды өрттөп, талап-тоноолорун, кыргын уюштурууларын уланта беришкен.

28-декабрда экспедициялык корпус кыпчактардын эзелки борборлорунан болгон Пайтык кыштагына багыт алган. Жолдо Тода, Кожо-Абад, Шор-Арык кыштактары таыптыйпыл талкаланып, аёосуз талап-тонолгон. 29-декабрь күнү М. Скобелевдин колоннасы Анжыян багытындагы Өлмас, Жети-Кашка, Табылды сыяктуу бир нече кыштактарды талкалап кайткан.

30-декабрда орус жазалоочулары Хакул-Абад кыштагын өрттөшүп, андан ары жылып, Пайтыкка 2-3 чакырым келишип. Өргүү алышкан. Пайтыктын аксакалдары нан-туз менен жазалоочулардын алдынан тосуп чыккандарына карабастан, М. Скобелев кыштак элинен жем-чөп, азык-түлүк алгандан кийин, жүзүкаралык менен кыштакты тыптыйпыл кылып жок кылууга буйрук берген. Натыйжада Пайтыктын таш-талканы чыгып, “катуудан тулга, жумшактан күлү” гана калган.

31-декабрь күнү Пайтыктын жанында өргүү алып жаткан негизги күчтөрдөн жазалоо ишине өтө маш, мыкаачы барон А.Н.Меллер-Закомельский күчтүү куралданган отряд бөлүп алып, түндүк жана түндүк-чыгыш тараптардагы кыргыздардын жана кыпчактардын кыштоолорун карай жүрүшкө чыгып кеткен. Отряддын максаты тоо этектериндеги кыргыздардын айыл-кыштактарын талкалап кайтуу болгон.

Молдо Ариптин айтуусуна караганда кыргыз айылдарындагы согушка жарамдуу жигиттер Полот хандын колуна кошулуп, Асакеде болгон. Айылдарда кары-картаң кемпир-чал, кыз-кыркын, жаш балдар гана калган. Ага карабастан жазалоочу отряд кыргыз айылдарына кыргын салган, үйлөр өрттөлүп, мал-мүлкү талап-тонолгон[33].

31-декабрь күнү негизги күчтөрдөн бөлүнүп чыккан А. Н. Меллер-Закомельскийдин отряды Ак-Мазар, Лугумбек кыштактарын, бир нече кыргыз кыштоолорун талоонго алып, өрттөп жиберген. Кыштоолордо калган кары-картаңдардын айтымында кыргыздардын көпчүлүгү ошол күнү таңга жуук Бүргөндү тарапка качып кетишкендиги билинген. Избаскен кыштагын талкалоого чакан отрядды жиберип, А. Н. Меллер-Закомельский атчан бөлүк менен Бүргөндүгө карай бет алган. Азып-тозгон качкындарга жетип барып, жаш бала, кары-картаңына карабай каалагандай кыргын салган[116, 289-319-бб.].

1875-жылдын 31-декабрынан 1876-жылдын 1-январына караган түнү Избаскендин жанындагы Майлуу-Суу өзөнүндө (азыркы Маданият кыштагы жайгашкан жер. Ал жер азыр Өзбекстандын карамагына өтүп кеткен- Т.А.) өргүү алып, эртеси чыгыш тараптагы Масы кыштагына (Масы кыштагы ал кезде азыркы Ноокен районунун административдик борбору болгон Масы кыштагынан 10-15км түндүк-батышта Тоскоол капчыгайынын оозунда жайгашкан-Т.А.) бет алган. Жазалоочу отряд экиге бөлүнүп, эки багытта аракеттенген. Бири, тоо этектеп, кыргыздардын кыштоолорун кыйратып жүрүп отурган. Ал багытта ал мезгилде Кыла, Эски Кочкор-Ата, Беш-Мойнок, Апыртан, Богот ж. б. айылдар орун алган. Экинчиси түштүгүр-өөктөгү Такачы, Чоң-Багыш кыштактарын (азыркы Сакалды, Чоң-Багыш кыштактары) талоонго алып, андан ары Кара-Жантак, Хайрабад, Кокон-Кыштак, Жаңгыз-Бак кыштактарын өрттөп Масыга чыгып келген. Жаңгыз-Бактын жанында жазалоочу отряд Токмок уездинен түштүктөгү туугандарын жардамга келген Суран аттуу жигиттин 800дөй жигиттери менен кагылыш-

кан. Жакшы куралданган орус аскерлерине туруштук бере албай Сурандын кошууну тоо тарапка чегинген.

Масы кыштагын жана анын айланасындагы Тоскоол, Шайдан, Арпачы сыяктуу кыргыз, кыпчактардын кыштоолордун коргондорун өрттөп, качкандан калган мал-мүлкүн олжолоп алгандан кийин, Меллер-Закомельскийдин отряды 2-январь күнү артка кайтып, калкы качып кеткен Чувама жана Аптабачынын медресеси кыштактарын ээлеген. Абдрахман аптабачыга тиешелүү үй талоонго алынып, медресеси тыптыйпыл өрттөлгөн. Ошондон кийин гана, бул отряд эреси 3-январь күнү Мусулманкул-Арыкта өргүп жаткан М. Скобелевдин негизги кошуунуна келип кошулган. Ошентип, согуштук экспедициянын тикеден-тике Эки-суу арасына жасаган жүрүшү аяктаган. Эмки максат көтөрүлүшчүлөрдүн негизги очогу болуп саналган Анжыян шаарын алуу болгон.

Анжыян шаары катуу каршылык көрсөткөнүнө карабай, замбирек, тез атма мылтык менен жакшы куралданган орус аскерлери тарабынан 8-10-январь күндөрү алынган. Айрым булактардын маалыматына таянсак, Анжыян шаарын коргоодо 20 миңдей жергиликтүүлөр: кыргыздар, кыпчактар, түрктөр жана шаардык сарттар набыт болгон. Ал жөнүндө М. Скобелев өзү: “Бүгүн Меллер-Закомельский, “душмандардын Анжыяндагы шумдуктуудай санда жоготууга учураганы чын эле бышыкталууда, күн жылый баштаган сайын алардын денелери чирип, аба бузулууда” деп билдирди” деп жазган 16-январдагы рапортунда[170, 28-33-бб.]. Бул кыргызды орус баскынчыларынын Эки-Суу Арасында жүргүзгөн геноциддик иш-аракети катары да саноого мүмкүн.

Бирок, орус чиновниктеринин өзүлөрүнүн изилдөөлөрүндө белгиленгендей, Эки-Суу Арасына уюштурулган “Кышкы экспедиция” максатына жеткен эмес[148, 341-б.]. Анткени, кыргыздар, кыпчактар мүмкүн болгон мал-мүлкүн алып, тоолорго, негизинен Майлуу-Суу, Чилмайрам, Намаздык-Ата, Көгөй, Алаш, Арстанбап, Көк-Арт, Өзгөн тараптарга качып кетүүгө (Үркүүгө) үлгүрүшкөн. Жазалоочулардын кыргынына айыл-кыштактарда

калып калган чал-кемпирлер, аялдар, жаш балдар туш болушкан. Жогоруда белгилегендей, орустардын куралдуу отряддары аларды ырайымсыздык менен кырышкан.

Экспедициянын негизги максаты – Эки - Суу Арасында жашап, көтөрүлүштүн негизги күчүн түзгөн кыргыз, кыпчак тургундарын жер менен жексен кылып, алардын экономикалык базасын талкалоо болучу[252, 143-б.]. Бирок, кыргыздар, кыпчактар мүмкүн болгон мал-мүлкүн алып, тоолорго, негизинен Майлуу-Суу, Чилмайрам, Намаздык-Ата, Көгөй, Алаш, Арстанбап, Көк-Арт, Өзгөн тараптарга качып кетүүгө үлгүрүшкөн. Жазалоочулардын кыргынына айыл-кыштактардан качып кетүүгө үлгүрө албай калган чал-кемпирлер, аялдар, жаш балдар туш болушкан. Жогоруда белгилегендей, орустардын куралдуу отряддары аларды ырайымсыздык менен кырышкан.

Эки-Суу Арасында жүргүзүлгөн жазалоо экспедициясы Фергана тарыхында өзүнүн мыкаачылыгы жана кыргын мүнөзү жагынан Азиядагы орус баскынчылыгынын башка мисалдарынан алда канча ашып түшөт деп белгилейт профессор Т.Кененсариев өзүнүн чыгармаларында[116, 291-295-бб.].

Экспедициянын активдүү катышуучусу А. Н. Куропаткин бул жүрүштү күндөлүгүндө мындай деп эскерет: «... биздин алдыбызда жолуккан айыл-кыштактардын баары өрттөлүүгө буйрук берилип, артыбызда буралган кара түтүн гана калып отурду. М. Д. Скобелев артына карап, жалпы көрүнүшкө ыраазы болуп жатты... жем, чөп алабыз деген шылтоо менен солдаттар колго тийген нерселеринин баарын – төшөктөрдү, кийимдерди, ала кийиздерди, малды, аттарды, китептерди, жарактуу шаймандарды алып жатышты... Бир кенже офицер жана жоон топ солдат аялдарды зордуктап, балдарын мууздап жаткан жеринен кармалды...» [192, 54-б.]. Бул орус генералына билинип калган факт, ал эми, мындай үрөй учурган эпизоддун белгисиз калганы канча, айтуу кыйын.

Ал эми, орус генералы Михаил Скобелев болсо, өзүн ушул жолу «эң мыкты» жазалоочу катары көрсөткөн. Ал өзүнүн зулумдук кылган иштери

жөнүндө басма сөзгө жарыялабоону суранып, Марьин аттуу журналистке жазган катында: «...менин принцибим мындай: Азиядагы бейкутчулук, ал жердеги кырылган элдин жана кесилген баштын санына түздөн - түз байланыштуу. Сокку канчалык катуу болсо, душман ошончолук тынч болот» -деп, жазган[139, 29-б.].

Логумбек, Балыкчы, Избаскен, Ботокара, Бүргөндү, Курама, Абдурахман аптабачынын айылы Такачы, Массы жана башка айыл-кыштактар талкаланып, кары-картаң, кыз-келин, жаш балдарга карабай кырылгандан кийин, Абдурахман он беш миңдей колу менен Асакеге барат. Алыстан замбиректер менен атышканга байланыштуу Абдурахман аптабачыга жакындан согушууга шарт түзүлбөйт. Төрт жүздөн ашуун адамдарынан айрылып, Маргалан багытына чегинүүгө аргасыз болот[116, 301-б.].

Абдурахман аптабачы колго түшүп бербесе элин жөн койбосун түшүнүп, 1876-жылы 24-январда колго түшүп берген[116, 304-б.]. “1876-жылдын 8-февралында саат 11.00 лер чамасында М. Д. Скобелев Кокон хандыгын Орус империясына каратылгандыгын жарыялаган” [227, т.2,409-411-бб.]. Ушул эле күнү Полот хандын кеңешчиси, кол башчысы, бир мезгилде Исакка көтөрүлүшкө жол башчылык кылууга жолдомо берген, өзү да көтөрүлүштүн беогилүү жетекчилеринен болгон, көптөгөн эрдик көрсөткөн курамалык кыргыз Абдымомун да туткундалган. Ушул жерден белгилей кетчү өкүнүчтүү жагдай, Шабдандын өз жигиттери менен орус баскынчыларына көмөк көрсөтүп, Абдрахман аптабачыны куугунтуктоого, Ботокара, Избаскен кыштактарынын алдында орус жазалоочу отряддары тарабында көтөрүлүшчүлөргө каршы согушкандыгы. Ал кызматтары үчүн Шабдан жана анын жигиттери Кауфман тарабынан Наманган шарында Георгий крести менен сыйланган[23, 513-514-бб.].

15-февраль күнү генерал Г. Калпаковский Коконго салтанат менен кирип, хандыктын орусия империясына расмий түрдө каратылгандыгын жарыялаган. Орус падышасы Александр II бул фактыны 19-февральда атайын жарлыгы менен бекиткен. Бул күн мындан 22 жыл илгери анын такка

отурган күнү эле. Бул Жарлыкка ылайык Кокон хандыгы жоюулуп, анын аймагы Орусиянын курамында жаңы түзүлгөн Фергана облусуна кирген.

Кокон хандыгынын тагдыры чечилип жаткан учурда, Абдымомун сыяктуу жакын адамдарынан айрылган Искак - Полот хан Алай тоолорунда болгон. 1876-ж. 19-февралында ал да туткундалган. Анжыян шаарынын түрмөсүндө сурак берген Искак-Полот хан генерал-губернатор К.П. Кауфмандын буйругу менен 1876-жылдын 1-март күнү, эл жык толгон Маргалаңдын чоң базарында дарга асылган[109, 64-б.].

Эртеси 2-март күнү Абдымомунга дарга асуу аркылуу өлүм жазасына өкүм чыгып, Ташкенге жөнөтүлгөн[109, 64-б.]. Абдымомундун кийинки тагдыры тилекке каршы белгисиз.

Кокон хандыгы 167 жыл доор сүрүп, ички карама - каршылыктардын өрчүшүнөн, саясий абал көзөмөлдөн чыгып, орус падышалыгы басып кирип, элди кырып, хандыкты жоюп салды. Ушундай эле себептерден 1842-жылы түндүктө түзүлгөн Кыргыз хандыгы жалпы кыргыз элин бир мамлекетке бириктире алган жок.

Кокон хандыгын, анын ичинде түштүк кыргыздарын басып алуу учурунда Эки-Суу кыргыздарына каршы уюштурулган, эң ырайымсыз тукум курут саясатты ишке ашырган генерал М. Скобелевдин “Кышкы экспедициясы кыргыз элинин духун майтара албады. Кангайты бий, элин Майлуу-Сууну өрдөп, Чилмайрам, Килем-Ата, Намаздык-Ата, Көгөй тоолоруна көчүрүп, көпчүлүгүн аман сактап калган. Жогоруда белгилегендей, Кокон хандыгы февраль айында орус падышачылыгына өтүп, жоюлган. Анын ордуна Түркстан генерал – губернаторлугуна караган Фергана облусу түзүлүп, анын башчылыгына, Коконду каратууда өзүн өзгөчө көрсөтө алган генерал-майор М.Д. Скобелев дайындалган. Ошентип, Түштүк кыргыздары, анын ичинде Эки-Суу аймагы Орусиянын карамагына каратылган

Эми, Эки-Суу арасындагы кыргыз төбөлдөрүнүн, анын ичинде Кангайты бийдин максаты Орус бийликтери менен ымалага келип, элди сактап калуу болгон. Бул багыттагы Кангайты бийдин иш-аракеттерин, ошол

мезгилдеги Эки-Суу өрөөнүнүн билимдүү инсандарынын бири Молдо Арип төмөндөгүдөй баяндап кеткен: “Кокон хандыгы жоюлуп, орус падышачылыгы орноп калган февраль, март айында, Кангайты бий генерал М. Скобелев менен сүйлөшкөн. Натыйжада ал, Базар-Коргон, Ноокен, Избаскен, Ботокара, Ношкен, Пайтык, Көгөй, Курама, Бүргөндү айылдарында курман болгондордун денесин шарият жолу менен жерге берүүгө уруксат алган[33].

Кышкы экспедиция учурунда, айтылуу Нарбото бий курдурган Ботокара айылындагы мечитти коргоодо курман болгон жүздөй адамдардын денелери бир жерге үйүп калтырылган эле. Нарбото бийдин үйүнүн айланасынан ондой адамдын башы жок денелери да табылган. Пайтог, Курама, Көгөй, Ношкен, Бүргөндү, Ботокара айылдарында кары-картаң, кыз, бала дебей аёсуз өлтүрүлгөн. Ошондуктан, аза күтүү жылдап созулуп, өрөөндүн элинин тарткан азап-тозогун сөз таап, кагаз бетине түшүрүү кыйын»[33].

Эки–Суу арасына жасалган “Кышкы экспедиция” жүрүшүнөн кийин, курман болгон миндеген адамдардын сөөгү бир нече күн куран окулуп, жерге берилген. Ал аза күтүү зыйнатын кара чепкен, кара тебетей кийген Кангайты бий өзү башында туруп, башкарган. Кийин, ал жер Көп-Сөөк аталып, ыйык жерге айланып, ал тууралуу эл арасында ар кандай уламыштар айтылып калган. Азыркы күндө да адамдар Көп-Сөөктүн тушунан өткөндө куран окушуп, ал туштан кеч күүгүмгө калбай шашып өтүшөт. Молдо Арип кулакка тартылганда Кудук-Сайда, ошол Көп-Сөөктүн оозунда жер төлө каздырып, «тектүүлөрдүн тамыры ошол арбактарда» деп, бала-чакасы менен кыштан чыккан экен[33].

Кангайты бий Эки-Суу Арасында Тентек-Сайдан Кетмен-Төбөгө чейинки аралыкта, жети-жесир калып, чачылып, ач-жылаңач жүргөн элди Бүргөндү, Майлуу-Суу, Кочкор-Ата, Ношкен, Шамалдуу-Сай айылдарына отурукташтырып, дыйканчылыкка үйрөтүп сактап калган. Ботокара, Нотакара, Логумбек, Курама, Көгөйдөн Совет доорунда көп кыргыз уруулары, негизинен жедигерлер азыркы Ноокен районунун аймагына көчүп

чыгышкан. Ал эми, Назар, Нарбото, Кангайты бийдин өзбек аялдарынан тараган балдары көчпөй калып калышып, өзбектешип кетишти. Нарбото, Кангайтынын Өзбекстанда калган урпактары да алардын күмбөзүндө куран окутканда, калбай келишип, бүгүнкү күнгө чейин түпкү ата-тегин унутушпай, чогуу зыярат кылышат.

1880-жылдары Орус падышачылыгы кыргыз жергесине орногон кезде, орус аскерлеринин командири, Нарбото курдурган ак мечитке чочколорун каматкан. Бул окуя, жергиликтүү эл менен орустардын ортосунда чоң жаңжалдын чыгышына алып келген. Ошондо кутурган орус аскерлери жергиликтүү калктын ошол коогалаңга жигердүү катышкан адамдарын жазага тартууга камынып калат. Кангайты бий орус бийликтери менен сүйлөшүп, көтөрүлүшчүлөрдү камактан бошотуп, орус солдаттарын жазалатып, мечитти өз коргоосуна алуу менен, аны сактап калган. Ошол мечит азыр да Өзбекстандын Пахтабад районуна караштуу Маданият кыштагында, Майлуу-Суу дарыясынын сол жак жээгинде турат жана азыр да аны жергиликтүү өзбек эли мечит катары пайдаланууда.

Орус падышачылыгы салган тукум курут апааттуу согуштан канжыгага башын сайып, Эки-Суу арасындагы кыргыздарды сактап калган белгилүү тарыхый инсандардын бири - жедигер уруусунан чыккан мына ушул Кангайты бий. Анын өмүрүнө бир нече жолу кол салуу болгондугу, 1898-жылы Анжиян көтөрүлүшүнө катышты деген күнөө менен камакка алынып, сурак берип жүрүп, капыстан көз жумганын, эл арасында ага уу берилген деген шек калганы тууралуу Молдо Арип өзүнүн кол дептеринде жазып кеткен[33]. Ошол эле булакта Кангайты бийди акыркы сапарына узатуу учурунда орус бийликтери элди солдаттар аркылуу катуу көзөмөлгө алып турганы, ага чейин анын үйүндө тинтүү жүргүзүлүп, көптөгөн китептери алынып кеткендиги жөнүндө маалыматтар бар[33].

Ошол эле кол жазмадагы маалыматтарга таянсак, «Туягы бүтүн тулпар жок, канаты бүтүн шумкар жок» дегендей, Кангайты бий дайыма кызыл тебетей кийип, кызыл кур тагынып жүргөн. Эки-Суу арасындагы кыргыз

элине болгон орус падышачылыгынын кандуу кыргынынан кийин, өмүрү өткөнчө кара тебетей, кара чепкен кийип: «Өлбөстү Кудай жаратпаптыр» деп, арман кылып дүйнөдөн өткөн[33]. Маданияттын үстүндө Бүргөндүлүктөргө таандык Күмбөз деген жерде Конгайти бийдин сөөгү коюлган.

Албетте, Орус баскынчылары тарабынан Эки-Суу арасында жүргүзүлгөн кыргын, кыргыз элинин тарыхындагы эң трагедиялуу окуялардын бири болгон. Бул кайгылуу тарыхый окуя акын-жазуучу Эргешалы Элбековдун “Кабыландын кайгысы – Кангайты бий” аттуу поэмасында төмөндөгүчө чагылдырылган:

*“...Кангайдыда, Эне Сайда кыргызым,
Жериң коргоп эчендериң кырылды.
Из кубалап өчү бардай ээрчиген,
Бул орустар жок кылчуудай кылымың.
Мекен кылып Эки-Суунун ортосун,
Максат кылып түзүү кыргыз ордосун.
Көз ирмебей тостуң аткан окторду,
Калкан кылып жүрөгүңдүн толтосун.
Өзгөлөрдөн баатырдыгың көрүнгөн,
Конок тосуп дасторкону төгүлгөн.
Аталардын мүдөөгө ашпай ойлору,
Тынч жашашпай сарсанаасы бөлүнгөн.
Тагай бийдин жаткан жерин тааштабай,
Жашап келдиң элди бөлүп кастабай.
Өнөөр беле эл-журт калып артыңда,
Бабалардын осуятын барктабай.
Чамгарактан ыйык туубуз жыгылып,
Тебеленип асабабыз жыйылып.
Кан жыттанып Эки-Суунун арасы,
Жедигериң жер бетинде кырылып.
Үрөн себип, арпа буудай жыйнаган,*

*Жер Энеге жедигерим сыйынган.
Кечирип кой кыямат күн кыргызды,
Сөөгүн көмөөр урпактары кырылган.
Бөбөк калды ууз сүтүнө тойбостон,
Эне жатат жан бералбай жал октон.
Жырткычтардын эң жырткычы адамзат,
Жашоо улайт кан ичишти койбостон.
Жоодо өткөн ызат-урмат сыйдайбы,
Аман калган эрди Кудай урбайбы.
Тоготпогом канча мээнет басса да,
Элиң сынган белиң сынган турбайбы.
Кантип жатам түбөлүктүү келгенсип,
Мечитимди капырларга тепсетип.
Душмандарым тынч отурбай ойлонсун,
Ата-арбактар бир көрүнчү сестентип” [270, 20-22-бб.]*

Кангайты бий дайыма “Ата-энең болбосо да элиң болсун” деген улуу сөздү айтчу экен. Ал, 1863-жылдары Майлуу-Суу дарыясынын агымына Кыпчак талаа айылынан тушунан бөгөт коюп, азыркы Бүргөндү, Кыла айылдарынын атырабындагы кайракы жерлерге кош арык каздырып, суу чыгарган. Ал арык “Жаңы-Арык” аталып, бүгүнкү күнгө чейин элге кызмат кылып келүүдө.

Азыркы Өзбекстандын Пахтабад районунун Маданият айылында (мурдакы Избаскенде) Кангайты бий медресе курдурган. Медресенин орду бир гектар жерди ээлеп, кире беришине бийик иймектүү капка (арка) тургузулган. Медресенин дал ортосунан өзү каздырып алып өткөн арыктан, азыр да суу агып өтүп турат. Кангайты бий бул медресенин алгачкы төрт дубалын көтөрөөрдө Эки-Суу Арасын жердеген кыргыз урууларынын кадырлуу адамдарын чакыртып, ошолорго биринчи кыштарын койдуруп, курулушту баштаган экен. Медресенин ачылышы Эки-Суу Арасындагы кыргыздар үчүн чоң окуя болгон. Медресенин ачылышында чоң той

берилип, жамбы атыш, кыз куумай, аркан тартмай, эңиш, көк бөрү, байге сыяктуу элдик оюндар уюштурулган. Алдыңкы байгелерге төө жетелеген кыз, күлүк ат тартууланганы бүгүнкү күнгө чейин эл арасында айтылып келет.

“П” тамгасынын формасында курулган ошол медреседе далай балдар илим алып, билимге сугарылган. Молдо Арип, Базарбай уулу Тагай болуш, Кошой болуш, Анарбай, Токтоназар болуш сыяктуу жүздөгөн мыкты адамдар 1890-1900-жылдары баштапкы билимди ошол медреседен алышкан. 1898-жылдагы Анжыян көтөрүлүшүнөн кийин, бул жерде бала окутууга тыюу салынып, ал мечитке айландырылган. 1917-жылкы Октябрь төңкөрүшүнөн кийин, Кеңеш бийлигинин “Күжүрмөн атеизм” саясатынын учурунда Кангайты бийдин медресесинин имаратында алгач театр, кийин Маданият үйү жайгашкан. Медресенин имараты өтө бекем, бышык салынгандыктан, бузулбай, азыркы күнгө чейин сакталып келет. Бүгүнкү күндө ал жерде “Сахна” деп аталган чайхана иштеп турат.

Орус бийликтери элинде кадыры чоң Кангайты менен эсептешпей коё алган эмес. Бирок, колониялдык доордо Орус бийлиги тарабынан ишке ашырылган административдик – аймактык саясаттын башкы максаттарынын бири – жергиликтүү элдин, кыргыздардын кадр-барктуу уруу төбөлдөрүн алсыратуу, натыйжада өздөрүнө толук көз каранды кылуу болгон. Ошондой эле, аларды саясий аренадан чыгаруу максатында ар кандай түпсүз-тексиздерди, чөлкөмгө көчүрүп келип, эл башы кылып дайындоо саясаты жүргүзүлгөн.

Андан сырткары токой көзөмөлчүлөрү, суу көзөмөлчүлөрү, старчындар болгон. Алгачкы жылдары орус падышачылыгы көзөмөлдөп, кийинчерээк жергиликтүү калктан көзөмөлчү дайындалып, алардын ар биринде мөөрү болгон. Алардын кээ бирлери адилеттүү болуп, элге жан тарткандары бий атыгып кетишкен. Орус падышачылыгынын карамагына өткөн Эки-Суу арасында Кызыл-Үнкүрдөн Көк-Белге чейинки аймакты камтыган Кара-Көл, Сересай (Жедигер) болуштуктары түзүлгөн. Экинчисинин борбору Сересай

айылы болгон. Анда жашаган калк тууралуу 1910-жылдагы эл каттоодо төмөнкүдөй маалыматтар бар: “Кара-Көл, Сересай болуштугунда – жедигерлер 325 түтүн, 2256 киши; мундуздар Масыда 47 түтүн, 342 киши; саруулар 65 түтүн, 361 киши.

Майлуу-Суу болуштугунда – жедигерлер 532 түтүн, 5026” [158, 14-16, 16-52-бб.]. Калктын санынын мындай аз болушуна албетте жогоруда сөз кылган орустар тарабынан жүргүзүлгөн кыргыздар түздөн-түз таасирин тийгизген. Ал эми, Кеңеш доорунда өрөөндүн калкынын саны табигый өсүүнүн жана миграциянын эсебинен бир топ өскөн.

Изилдөөбүзгө таянып, төртүнчү бап боюнча **төмөнкү жыйынтыктарды** чыгарууга болот:

Кокон хандыгын түштүк Кыргызстанды жердеген кыргыз-кыпчак уруулары өздөрүнүн мамлекети катары кабыл алышкан жана анын саясий турмушунда активдүү роль ойношкон. Ошондуктан, хандыкты “кыргыз, өзбек, тажик элдеринин орток хандыгы” катары кабыл алуу туура болот.

Кутум жолу менен бийликке жеткен Мусулманкул, өзүнүн жүргүзгөн туура эмес саясатынын кесепетинен кыргыз кыпчак ортосун алыстаткан жана ордодогу “сартия” тобунун акылга сыйбаган кек алуусунан, кичи мекени Эки-Суу арасында жашаган элди кыргызга учураткан. Ошондуктан, Эки-Суу арасынын кыргыз уруулары, Мусулманкулдун таякелери жана кайын журту, элди бөөдө кыргыздан сактап калуу максатында Мусулманкулду Кудаяр ханга кармап беришкен. Алардын чечимин кыпчак уруусу да колдогон. Биздин пикирибизче бул ошол кырдаалдагы туура чечим болгон. “Кыпчак кыргынынын” саясий натыйжасы катары Кокон хандыгынын өзүнүн эң жоокер, согушчан калкы болгон кыпчактардан ажыраганында.

Көчмөн кыргыздарга мүнөздүү болгон уруулук аң сезим, уруулук бытырандычылык жана XIX к. саясий кырдаалдын кескин өзгөрүп туруусу кыргыз урууларынын бир мамлекетке биригип, Бирдиктүү Кыргыз хандыгын түзүүсүнө тоскоолдук болгон. Орус колонизаторлорунун келиши менен Кыргыз мамлекетин түзүү идеясы таптакыр четке кагылган.

Эки-Суу арасы 1873-1876-жж. Искак-Полот хан жетектеген элдик көтөрүлүштүн негизги очокторунун бири болгон. Орус бийликтери көтөрүлүштүн алгачкы күндөрүнөн тартып эле Кудаяр ханды колдоп, көтөрүлүшчүлөргө каршы турушкан. Андыктан, көтөрүлүштүн Мамыр Мерген уулу сыяктуу жетекчилери жана көтөрүлүштүн негизги күчүн түзүшкөн кыргыз-кыпчак урууларынын төбөлдөрүнүн орустар менен мамиле түзүү аракеттеринен майнап чыккан эмес.

1875-жылдын июль айында Кудаяр хан бийликтен куулгандан кийин, орустар Кокон хандыгынын аймагын ачык куралдын күчү менен басып алуу аракетине өтүшкөн. Бул Искак-Полот хан башында турган көтөрүлүшчүлөрдүн орус баскынчыларына каршы боштондук күрөшүн жүргүзүүгө аргасыз кылган. Абдрахман аптабачы сыяктуу көтөрүлүштүн туруксуз жетекчилери тарабынан алгачкы айларда орустарга “Газават” жарыяланып, боштондук күрөшүнө диний мүнөз берүү аракеттери да болгон. Бирок, күрөштүн максаты, курамы, жүрүшү көрсөткөндөй, бул күрөш элдик боштондук күрөш болгон.

Орус аскер башчылары Кокон хандыгынын аймагын басып алууда аларга катуу каршылык көрсөтүүчү күч катары Эки-Суу арасындагы көчмөн кыргыз-кыпчак урууларын эсептешкен. Ошондуктан Эки-Суу Арасына “Кышкы экспедиция” уюштуруу планы иштелип чыккан. “Кышкы экспедиция” атайын кыш мезгилинде декабрь-январда уюштурулган. Анткени, орус төбөлдөрү көчмөндөрдү кыштоодо турганда жеңүү оңой экенин иликтеп билишкен. “Кышкы экспедицияны” уюштуруунун планынын демилгечиси жана автору ошол учурдагы Түркстан генерал-губернатору генерал адъютант К. П Кауфман жана генерал-майор М. Д. Скобелев болгон. “Кышкы экспедиция” М.Д.Скобелевдин жетекчилиги астында өтө ырайымсыздык менен ишке ашырылган. Эки-Суу Арасындагы көптөгөн айыл-кыштактар тыптыйпыл жок кылынган. Орус солдаттары кары-картаң, жаш бала, кыз-келин дебей баарын кырган. Аны ошол учурдагы булактар жана орус офицерлеринин маалыматтары тастыктап турат.

Демек, Эки-Суу Арасына уюштурулган “Кышкы экспедиция” деп аталган орус баскынчыларынын кызыл-кыргын менен коштолгон куралдуу жүрүшү Орусиялык падышалык өкмөттүн түштүк кыргыз элине карата болгон колониялдык саясатынын чыныгы жүзүн ачыктаган.

Аталган жүрүш жана анын жыйынтыктары 1916-жылкы Улуу Көтөрүлүштүн эпизоддоруна тамырлаш келип тургандыгын баса белгилөөгө болот. Кыргыз эли оторчул Орусия империясына каршы Улуттук-боштондук көтөрүлүш баштап, бирок ал жеңилип калганы менен, алардын боштондук идеясы, майтарылбас духу, элдиги жок болуп кеткен жок. Азыркы келген эгемендик бабаларыбыздын каны менен жуулган ата-мекенибиздин тооташында, ой-суусунда, негизгиси азаттыкты дили менен аздектеген элибизде түбөлүк жашай берет!...

КОРУТУНДУ

XVIII-XIX кк. кыргыз элинин тарыхындагы оор мезгилдерден болгон. Кыргыздар уруу-уруу болуп, бирдиктүү бир мамлекетти түптөй албай, саясий бытырандычылыкта жашашкан. Мындай абалдан пайдаланууну көздөгөн көркоо коңшулар (калмактар, кытайлар, казактар, өзбектер) кыргыз жерлерин басып алууга аракеттенип, кол салышкан. Жоокерчилик заман келген, мындай учурда кыргыз уруулары биригишип, мекенди, элди-жерди коргоо ишине бирге аттанышкан. Бул мезгилде кыргыздар үч топко бөлүнгөн. Биринчи тобу калмактардан жеңилгенден кийин Ыссык-Көлдөн, Чүйдөн, Таластан Фергананы, Гиссарды карай качышкан. Экинчи тобу калмактар менен ымала кылып, аларга баш ийип, кызматташып калып калышкан. Үчүнчү тобу Тогуз-Торонун, Чаткалдын жана Алайдын кокту-колотторуна аяңдап, капчыгайлардын оозуна, ашууларга кароол коюп, калмактарга тынымсыз кол салып партизандык согушту уланта беришкен.

Үчүнчү топко биз иликтөөгө алган Эки-Суу арасы, бул аймакты мекендеген кыргыз уруулары да кирет. Алардын акылгөй уруу төбөлдөрү, баатырлары эр көкүрөк азаматтардан кошуун курап, душманды кичи мекенине киргизбей, жан аябай салгылашкан. Жалпы эле Борбордук Азия элдеринин калмак баскынчыларына каршы согушунда чоң күч болушкан. 1740-1751-жж. аралыгындагы калмактардын акыркы жортуулдарына каршы күрөшүүдө, 1759-ж. Ферганага кирип келген кытай аскерин талкалоого активдүү катышышкан. Бул боштондук күрөшүндө Кокон хандыгы да Абдыкерим бийдин мезгилинде белгилүү роль ойногондугун белгилөө абзел. Калмак доорунда Борбордук Азия элдеринин ынтымагы бекемделген. Натыйжада калмак баскынчылары Орто Азия элдеринин, анын ичинде кыргыздардын үстүнөн туруктуу бийлигин орното алган эмес. Кыргыз эли өз эркиндигин сактап калган.

Тилекке каршы, Жунгар хандыгы жоюлгандан кийин, калмак баскынчыларына, циндик Кытайга каршы бирге чыккан кыргыз, казак, өзбек

өнөктөштөрдүн ортосундагы ырк кеткен. Түндүктөн казак султандары кыргыз урууларына талоончул жортуул уюштуруп, батыштан Кокон хандыгынын агрессиясы күчөп, акырындап кыргыз жерлерин басып ала баштаган. Хандыкты башкарган тимуриддердин хан тукуму отурукташкан “сартия” тобу менен жакындашуусунун натыйжасында кыргыз төбөлдөрүнүн Кокон ордосуна болгон таасири убактылуу солгундаган. Кантсе да түштүк кыргыз урууларынын төбөлдөрү Кокон хандыгын өздөрүнүн мамлекети катары кабыл алышып, ордо саясатына, кутумдарга активдүү катышышкан. Бул тенденция Кокон хандыгынын 1842-1876-жж. камтыган акыркы этабында кескин күчөгөн.

Ордо саясатына Эки-Суу арасындагы кыргыз, кыпчак урууларынын төбөлдөрү да активдүү катышып, хандыктын саясий турмушунда чоң роль ойногон. Бирок, Мусулманкулдун мансапкорлугунун кесепетинен кыргыз-кыпчак мамилесине доо кетип, натыйжада, сартия тобу баш көтөрүп, ага таянган Кудаярхан башында турган расмий бийликтин кыпчактарга каршы тукум-куруттук кыргыны уюштурулган. Эки-Суу арасындагы кыргыз урууларынын төбөлдөрү элди бөөдө кыргындан сактап калуу максатында, кеңешип, Мусулманкулду кармап берүүнү чечишкен жана аны иш жүзүнө ашырышкан. Бул ошол кырдаалдагы туура чечим болгон.

Бирок, Кокон ордосундагы бийлик талашкан кутумдар муну менен эле токтогон эмес, улана берген. Хандыкта саясий баш-аламандык орногон. Мына ушундай “баары баарына жоо” болуп турган заманда, түндүктөн орус колонизаторлору басып кирген. Жек көрүндү Кудаяр ханга каршы Искак Асан уулу Полот хан башында турган элдик көтөрүлүш, эми азаттык, антиколониялдык мүнөзгө айланган.

Орус аскер башчылары көтөрүлүштүн негизги таянычы, ошондой эле, орус басып алууларына каршылык көрсөтүүгө жөндөмдүү негизги күч - экисуулук кыргыз, кыпчак уруулары экенин тез эле баамдашкан. Ошондуктан, 1875-ж. декабрь айынын акырында Эки-Суу арасына “Кышкы экспедиция” деп аталган согуштук талоончул жортуул уюштурулган. Аны

орус генералы М.Д.Скобелев жетектеп, болуп көрбөгөндөй ырайымсыздык менен ишке ашырган. Бул чыныгы тукум-курут саясаты болгон. Эки-Суу арасынын тоо этектеринде жайгашкан кыргыз-кыпчактардын айыл-кыштактарында калган кемпир-чал, кыз-келин, жаш балдар ырайымсыздык менен кырылган. Айылдар өрттөлгөн. Бул Эки-Суу арасынын тарыхындагы эң трагедиялуу окуя эле.

Бирок, орус баскынчылары толук максатына жеткен эмес. Эркиндикти сүйгөн кыргыз элинин эрки майтарылбаган. Уюткулуу кыргыз эли өзүнүн элдигин сактап, кийинки мезгилдерде да канчалаган кандуу окуяларды башынан кечирип, азыркы күндө эгемендүү мамлекетин куруп отурат. Эгемендүүлүктүн баалуулугун биз иликтеген тарых барактары ж.б. окуялар даана тастыктап турат.

Кыргызстандын түштүгүндөгү Эки-Суу арасын жердеген кыргыз урууларынын XVIII-XIX кк. саясий тарыхын, ал өрөөндөн чыккан тарыхый инсандардын тарых-таржымалын, ишмердигин илимий адабияттардын жана түрдүү булактык материалдардын негизинде иликтөөгө алуу менен төмөнкү негизги илимий жыйынтыктарды айтууга болот:

1. Фергана өрөөнүндө Кокон хандыгынын түптөлүшүнө кыргыздын жедигер уруусунун бийлери да чоң салым кошушкан. Кокон хандыгын түштүк Кыргызстанды жердеген кыргыз, кыпчак уруулары өздөрүнүн мамлекети катары кабыл алышкан жана анын саясий турмушунда активдүү роль ойношкон. Ошондуктан, хандыкты “кыргыз, өзбек, тажик элдеринин орток хандыгы” катары кабыл алуу туура.

2. Мусулманкулдун жүргүзгөн туура эмес саясатынын кесепетинен кыргыз кыпчак ортосу алыстап, анын натыйжасында эки элдин интеграциясына доо кеткен. Ордодогу “сартия” тобунун акылга сыйбаган кек алуусунан Эки-Суу арасында жашаган эл кыргызга учураган. “Кыпчак кыргынын” натыйжасында Кокон хандыгы өзүнүн эң жоокер, согушчан калкынан ажыраган.

3. Орус аскер башчылары Кокон хандыгын басып алууда аларга катуу каршылык көрсөтүүчү күч катары Эки-Суу арасындагы кыргыз, кыпчак урууларын эсептешкен, Ошондуктан Эки-Суу арасына 1875-жылдын акырында “Кышкы экспедиция” уюштурулган. Бул орус баскынчыларынын кыргыз элине карата болгон чыныгы тукум-курут саясатынын көрүнүшү болгон. Бирок, орус баскынчылары мындай мыкаачылык аркылуу да кыргыз элинин эркиндикке умтулган эркин майтара алган эмес.

4. Эки-Суу арасынан эл ынтымагын сактаган, «караңгыда жол таап, капилетте сөз тапкан” акылгөй эл башкарган инсандар, кичи мекенин душмандан коргоп, жалпы кыргыз элинин Орто Азия элинин боштондук күрөшүнө олуттуу салымдарын кошкон баатырлар чыккан. Тилекке каршы ал инсандардын тарыхы өз учурунда изилденбей келген. Ага таптык идеологияга негизделген советтик түзүлүш күнөөлүү.

5. Экисуулук тарыхый инсандардын ысымдары, жасаган иштери топонимдерде, элдик фольклордо, санжырада түбөлүк сакталып калган.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ

Илимий китептер жана монографиялар.

- 1.Абаза, К.К. Завоевание Туркестана [Текст]/ К.К. Абаза.- СПб.: [б.и.], 1902.- 123с.
- 2.Абрамзон, С. М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи [Текст]/ С.М. Абрамзон. – Фрунзе: [б.и.],1990.-134с.
- 3.Абрамзон, С.М. Очерк культуры киргизского народа[Текст]/ С.М. Абрамзон. —Фрунзе: [б.и.],1946.-144с.
4. Абытов, Б.К. Ош: факты, события и личности (новый взгляд на основе источников средних веков и нового периода) [Текст] / Б.К. Абытов.-Ош: [б.и.], 2000. –205 б.
- 5.Алымбаев, Ж. Б. Общественно-политическая жизнь кыргызов в Российской историографии второй половины XVIII – начала XX вв. [Текст] / Ж. Алымбаев. – Бишкек: [б.и.], 2009. – 143б.
- 6.Алымбаев, Ж. Кокон хандыгы жана Нүзүп миң башы [Текст]/ Ж. Алымбаев.- Бишкек: [б.и.], 2015.- 236 б.
- 7.Алымбаев, Ж. Нүзүпбий: Илимий-популярдуубейне[Текст]/Ж. Алымбаев. – Бишкек: Шам, 2000. –140 б.
8. Алымбаев, Ж.Б. Общественно-политическая жизнь кыргызов в российской историографии второй половины XVIII - начала XX вв. [Текст]/ Ж.Алымбаев. – Б.: [б.и.], 2009.-186с.
- 9.Аполлова, Н.Г. Присоединение Казахстана к России в 30-х годах XVIII в. [Текст]/Н.Г. Аполлова.—Алма-Ата: [б.и.], 1948.- 123с.
- 10.Апполова Н.Г. Присоединение Средней Азии к России [Текст]/Н.Г. Аполлова.—М.: [б.и.], 1954.- 165с.
- 11.Аристов, Н. А. Усуни и кыргызы или кара-кыргызы: Очерки истории и быта населения западного Тянь-Шаня и исследования по его историче-ской географии [Текст]/Н.А. Аристов. – Бишкек: Илим, 2001.- 582 б.

12. Асанканов, А.А., Осмонов О. Дж. История Кыргызстана (с древнейших времен до наших дней)[Текст]/А.А. Асанканов, О.Дж. Осмонов. – Бишкек: [б.и.], 2002.- 284с.
- 13.Аттокуров, С. Кыргыз санжырасы[Текст]/С. Аттокуров.-Бишкек: [б.и.], 1993.-150б.
- 14.Аттокуров, С. Кыргыздар XVIII кылымда [Текст]/С. Аттокуров. – Бишкек: [б.и.], 2003.- 230с.
- 15.Аттокуров, С. Тагай бий [Текст]/С. Аттокуров. —Бишкек:[б.и.], 1994.- 120с.
16. Аттокуров, С. Тайлак баатыр [Текст]/С. Аттокуров.—Бишкек: [б.и.], 1994.- 111с.
- 17.Ахмеджанов, Г.А. Советская историография присоединения Средней Азии России[Текст]/Г.А. Ахмеджанов.—Ташкент: [б.и.], 1989.-186с.
- 18.Бабабеков, Х. Н. История Коканда [Текст]/Х.Н. Бабабеков. –Ташкент: [б.и.], 2006.- 230с.
- 19.Бабабеков, Х. Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-экономические и политические предпосылки (XVIII-XIXвв.) [Текст]/Х. Бабабеков. – Ташкент: [б.и.], 1990.- 235с.
- 20.Бабаджанов, Б.М. Кокандское ханство: власть, политика, религия [Текст]/Б.М. Бабаджанов. — Ташкент., Токио: Yanginashr, 2010. – 744 с.
- 21.Бактыгулов, Дж.С., Момбекова, Ж.К. История кыргызов и Кыргызстана с древнейших времен до наших дней [Текст]/ Дж.С.Бактыгулов, Ж.К.Момбекова. – Бишкек: [б.и.], 1999.- 267с.
- 22.Бактыгулов, Ж.С. Историография дореволюционного Киргизстана[Текст]/Ж.С. Бактыгулов.—Фрунзе: [б.и.], 1988.—89б.
23. Бартольд, В.В. Кыргыз жана Кыргызстандын тарыхы боюнча тандалма эмгектер [Текст]/В.В. Бартольд.- Бишкек: “Айбек»,1997.- 456 б.
- 24.Бартольд, В.В. Сочинение. Т.II (часть I) [Текст]/В.В. Бартольд. – М.: [б.и.], 1963.- 474б.

- 25.Бейсембиев, Т. “Тарих –и Шахрухи” – как исторический источник [Текст]/Т. Бейсембиев. – Алма-Ата: [б.и.], 1987.- 98с.
- 26.Бейсембиев, Т.К. Кокандская историография. Исследование по источниковедению Средней Азии XVIII –XIX веков[Текст]/Т.К. Бейсембиев.–Алматы:[б.и.], 2009.- 185с.
- 27.Бекмаханов, Е.Б. Присоединение Казахстана к России [Текст]/Е.Б. Бекмаханов. —М.: [б.и.], 1957.- 230с.
- 28.Бишкек, Медер. ”Тай-цзи сыры ачылсын”[Текст]/ Бишкек Медер. - Бишкек, [б.и.], 2004.- 320 б.
- 29.Бларамберг, И. Ф. Воспоминания [Текст]/И.Ф. Бларамберг.- М.: [б.и.], 1978.- 123с.
30. Булдаков, А. И. и др. История Средней Азии [Текст] /А.И.Булдаков, С.А. Шумов, А.Р. Андреев. – Фрунзе: [б.и.], 1876. – 377б.
- 31.Валиханов, Ч. Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Т2. [Текст]/Ч.Ч.Валиханов.-Алма-Ата, 1962.-285с.
- 32.Валиханов, Ч.Ч. Собрание сочинений в 5-ти томах [Текст]/Ч.Ч. Валиханов. —Алма-Ата: [б.и.],1984- 1985.
- 33.Вамбери, А. Путешествие по Средней Азии. Описание поездки из Тегерана через Туркменскую степь по восточному берегу Каспийского моря в Хиву, Бухару и Самарканд, совершенной в 1863 году АрминиемВамбери, членом Венгерской Академии. С картою Средней Азии[Текст]/А. Вамбери; Пер. с англ. -СПб.: [б.и.],1865.-112с.
- 34.Венюков, М.И. Исторические очерки России со времен Крымской войны до заключения Берлинского договора (1855-1878гг.) [Текст]/М.И. Венюков. – Лейпциг:[б.и.], 1878-1880.-Т. 1-4.
- 35.Венюков, М.И. Путешествие по окраинам Русской Азии и записки о них [Текст]/М.И. Венюков. —СПб.: [б.и.],1868.-156с.
36. Верецагин, В. В. На войне в Азии и Европе [Текст]/В.В. Верецагин.- М.: [б.и.],1894.- 167с.

- 37.Воропаева, В. И др.Джунушалиев, Д, Плоских, В. История Отечества. Краткий курс лекций по истории Кыргызстана [Текст]: Краткий курс лекций по истории Кыргызстана. 2-е изд./ В.И. Воропаева, Д. Джунушалиев, В.Плоских.-Бишкек: [б.и.], 2005.-226с.
- 38.Восточные авторы о кыргызах [Текст]/Сост. О. Караев. – Бишкек: [б.и.], 1994.- 211с.
- 39.Вяткин, М. П., Грязнов М.П. Кыргыз ССР тарыхы[Текст]/ М.П.Вяткин, М. П., Грязнов. – Фрунзе: [б.и.], 1973.-196с.
- 40.Газиев, А. Пулат-хан [Текст]/А. Газиев.- Бишкек: [б.и.], 1995.-86с.
41. Галузо, П.Г. Туркестан — колония[Текст]/П.Г.Галузо. —М.: [б.и.], 1929.- 111с.
- 42.Григорьев, В.В. Русская политика в отношении к Средней Азии [Текст]/В.В.Григорьев.– СПб.: [б.и.], 1874.-56с.
- 43.Григорьев, В.В. Среднеазиатские дела [Текст]/В.В. Григорьев. – М.: [б.и.], 1865.- 88с.
- 44.Гродеков, Н.И. Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области[Текст]/Н.И. Гродеков. – Ташкент: [б.и.], 1889.- Т. 1.-112с.
- 45.Грулев, М. Соперничество России и Англии в Средней Азии [Текст]/М. Грулев. – СПб.: [б.и.], 1909.- 63с.
- 46.Гуревич, Б. П. Международные отношения в Центральной Азии в XVII – первой половине XIX вв. [Текст]/Б.П. Гуревич. – М.: [б.и.], 1983.- 167с.
- 47.Джамгерчинов, Б. Очерки политической истории Киргизии XIX в. [Текст]/Б. Джамгерчинов. – Фрунзе: [б.и.], 1966. – 350б.
- 48.Джамгерчинов, Б.Д. Присоединение Киргизии к России[Текст]/Б.Д.Джамгерчинов.—М.: [б.и.], 1959.- 189с.
49. Дүйшөнбаев, П. Баатыр Бишкекпи же дыйкан Бишбекпи? [Текст]/П. Дуйшенбаев. – Бишкек: «Бийиктик плюс», 2015.- 66б.
- 50.Жакыпбеков, Ж. Историография проблем истории Кыргызстана второй половины XIX - начала XX вв. (Опыт, перспективы изучения) [Текст]/Ж. Жакыпбеков. —Бишкек: [б.и.], 1995. – 193с.

- 51.Зиёев, Х. Туркистонда Россия тажовузи вахукмронлиги гакаршикураш (XVIII XX асрбошлари)[Текст]/ Х. Зиёев. - Тошкент: Шарк, 1998.-123с.
- 52.Зиябидин, Максим. Фаргана хандарынын тарыхы [Текст]/ Зиябидин, Максим. – Бишкек, [б.и.], 2007.- 122с.
- 53.Золотницкая, Р.Л. Н.А. Северцов – географ и путешественник [Текст]/ Р.Л. Золотницкая.– М.: Географгиз, 1953. – 212 с.
- 54.Иванов, Д. Очерк военных действий в Средней Азии с 1847 - 1869 годы [Текст]/Д. Иванов.-Ташкент: [б.и.],1881.- Вып.2.- 93с.
- 55.История СССР[Текст].—М.: [б.и.], 1949.—Т.2.- 288с.
- 56.История народов Узбекистана [Текст]. —Ташкент: [б.и.], 1947.-Т.2. - 44 с.
- 57.История Узбекистана [Текст]. – Ташкент: [б.и.], 2005. – 227 с.
- 58.Казиев, Т. Олжобай менен Кишимжан [Текст]/Т. Казиев. – Бишкек: [б.и.], 1997.- 86с.
- 59.Казыбаев, П. Ш. Нышаа жана анын доору[Текст]/П.Ш. Казыбаев. – Бишкек:[б.и.], 2007.-234с.
- 60.Караев, О. Чагатайский улус. Государство Хайду. Могулистан. Образованиекыргызского народа [Текст]/О. Караев. – Бишкек: [б.и.], 1995.- 98с.
- 61.Каримов, Ш., Шамсутдинов, Р. Ватан тарихи[Текст]/Ш. Каримов, Т.Шамсутдинов. –Ташкент:«Укитувчи», 1997.- 156с.
- 62.Касымбеков, Т. Сынган кылыч [Текст]: Роман / Т. Касымбеков.- Бишкек: Кыргызстан, 1998.- 326с.
- 63.Касымбеков, Т. Сынган кылыч [Текст]: Роман/ Т. Касымбеков.- Фрунзе: [б.и.], 1976.-341с.
- 64.Касымбеков, Т. Кел-кел[Текст]: Роман/Т. Касымбеков.—Фрунзе: Кыргызстан, 1986.-330с.
- 65.Касымбеков, Т. Курманжан-датка[Текст] : Тарыхый бейне / Т. Касымбеков. —Бишкек: [б.и.], 1991.- 211с.

66.Кауфман, К.П. Проект всеподданнейшего отчета генерал-адъютанта К.П. Кауфмана 1-го по гражданскому управлению и устройству в областях Туркестанского генерал-губернаторства 7 ноября 1867 — 25 марта 1881 г. [Текст]/ К.П. Кауфман. —СПб.: [б.и.], 1885.-134с.

67. Кененсариев, Т. Алымкул Аталык: Тарыхый–булак наамалык бейне [Текст]/Т. кененсариев / Түз. жана коммент. Т.Кененсариев; Озбек тил.катор. А.Топчуев. – Бишкек., Ош :[б.и.], 1999. – 72 б.

68.Кененсариев, Т. Искак Асан уулу Полот хан[Текст]/Т. Кененсариев. – Бишкек:[б.и.],1997.- 80б.

69.Кененсариев, Т. Кыргыздар жана Кокон хандыгы[Текст]/ Т. Кененсариев.—Ош: ОшМУ, 1996.—64 б.

70. Кененсариев, Т. Кыргызстандын XIX кылымдын 50-70-жылдарындагы саясий өнүгүүсү[Текст]/Т. Кененсариев. – Бишкек: [б.и.], 2009. -392б.

71.Кененсариев, Т. Кыргызстандын Орусияга каратылышы [Текст]/Т. Кененсариев.—Бишкек: Кыргызстан, 1997.—360 б.

72.Кененсариев, Т., Авазов, Э. Анжиян көтөрүлүшү жана кыргыздар [Текст]/Т. Кененсариев, Э. Авазов. –Бишкек: [б.и.], 2002.- 138с.

73.Койгелдиев, М. Казак хандыгы[Текст]/М. Койгелдиев. –Алма-Ата,[б.и.], 2009.- 126с.

74. Койчуев, Т. и др. Кыргызы и их предки. Нетради-ционный взгляд на историю и современность[Текст]/ Т.Койчуев, В. Мокрынин, В.Плоских. – Бишкек: [б.и.],1994.- 234с.

75.Костенко, Л. Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности[Текст]/Л. Костенко.-СПб: [б.и.], 1871.-85с.

76.Кулумбетов, А. А. Ноокен районунун тарыхы [Текст]/А.А. Кулумбетов. -Жалал-Абад: [б.и.], 1998.- 112с.

77.Куропаткин, А.Н. Задачи русской армии [Текст]/А.Н. Куропаткин. – СПб : [б.и.], 1910.- Т.1-2.- 160с.

78.Кыргыздар: Санжыра. Тарых. Мурас. Өнөр [Текст]/Туз. К.Жусупов. — Бишкек: «Сорос—Кыргызстан», 1995. — Т.3.- 321с.

79. Кыргыздар: Санжыра. Тарых. Мурас. Салт [Текст] / / Түз. К. Жусупов. — Бишкек: Кыргызстан, 1991. — Т. 2. — 576 б.
80. Кыргыз ССР тарыхы [Текст]. — Фрунзе: [б.и.], 1973. — Т. 1. — 256 с.
81. Кыргыздар. Он томдук жыйнак [Текст] / Туз.: Кеңеш Жусупов, Каныбек Иманалиев. — Бишкек: Учкун, 2004. — Т. 1-10.
82. Кыргыздар. Он томдук жыйнак [Текст] / Туз.: Кеңеш Жусупов, Каныбек Иманалиев. — Бишкек: Бийиктик, 2011. — Т. 4. — 238 с.
83. Кыргызстандын эң байыркы мезгилден XIX кылымдын соңуна чейинки тарыхы [Текст]. — Бишкек: [б.и.], 1998. — 278 с.
84. Ламбер, Жюльетта (Адам). Генерал Скобелев [Текст] / Ламбер, Жюльетта (Адам). — СПб: [б.и.], 1886. — 43 с.
85. Левтеева, Л. Г. Присоединение Средней Азии к России в мемуарных источниках [Текст] / Л. Г. Левтеева. — Ташкент: [б.и.], 1986. — 123 с.
86. Левшин, А. И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей [Текст] / А. И. Левшин. — Алматы: [б.и.], 1996. — 23 с.
87. Леонов Н. Впервые в Алай. Путешествие А. П. Федченко в 1871 году [Текст] / Н. Леонов. — М., -Л.: [б.и.], 1951. — 65 с.
88. Лобысович, Ф. Поступательное движение в Среднюю Азию в торговом и дипломатическо-военном отношениях [Текст] / Ф. Лобысович. — СПб: [б.и.], 1900. — 56 с.
89. Лунин, Б. В. Средняя Азия в научном наследии отечественного востоковедения: Историографический очерк [Текст] / Б. В. Лунин. — Ташкент: [б.и.], 1979. — 148 с.
90. Львов, И. Завоевание Туркестана [Текст] / И. Львов // Русский вестник. — СПб, 1868. — Т. 76. — С. 111-123.
91. Макшеев, А. И. Исторический обзор Туркестана и наступательного движения в него русских [Текст] / А. И. Макшеев. — СПб.: [б.и.], 1890. — 98 с.
92. Мамбетакун, М. Ханзу жазмаларындагы Кыргыздар [Текст] / М. Мамбетакун. — Шинжаң: [б.и.], 2004. — 132 с.

- 93.Марков, Е. Россия в Средней Азии[Текст]/Е. Марков.—СПб.: [б.и.], 1901.- Т.2.—165с.
- 94.Мартенс, Ф.Ф. Россия и Англия в Средней Азии[Текст] / Ф.Ф. Мартенс.- СПб.: [б.и.], 1880.-115 с.
- 95.Маслова, О. В. Систематический указатель к тт. 417-591 Туркестанского сборника [Текст] /О.В. Маслова.- Ташкент: [б.и.], 1940.- Ч. 1. (1-2411); Ч. 2. (2412-3630).
96. Материалы для статистики Туркестанского края[Текст]. —СПб.: [б.и.], 1873—1876.-Вып.1—4.
- 97.Материалы для статистики Туркестанского края [Текст].—СПб., 1873.—1876.-Вып.2.- 230с.
- 98.Материалы для статистики Туркестанского края [Текст].—СПб., 1873—1876. -Вып.3.-180с.
- 99.Материалы для статистики Туркестанского края [Текст].—СПб., 1873—1876. --Вып.4.-200с.
- 100.Материалы по истории киргизов и Киргизии [Текст].- Вып. 1.- М.: “Наука”, 1973.- 230с.
- 101.Материалы по киргизскому землепользованию. Ферганская область. Андижанский уезд [Текст].-Ташкент: [б.и.], 1913.-65с.
102. Мирсаидов, А. История Кокандского ханства [Текст]/А. Мирсаидов.- Ташкент: «DAVRPRESS», 2007.- 218с.
- 103.Молдокасымов, К. Курманжандын көз жашы [Текст]/ К. Молдокасымов.—Бишкек: Кыргызстан, 1991.—16 б.
- 104.Мушкетов, И.В. Туркестан [Текст]/ И.В. Мушкетов.- СПб.: [б.и.], 1915.-Т.1.- 150с.
105. Набиев, Р. Н. Вакфное хозяйство Кокандского ханства[Текст]/Р.Н. Набиев. – Ташкент: [б.и.], 2007.-89с.
- 106.Набиев, Р.Н. Из истории Кокандского ханства [Текст]/Р.Н. Набиев. – Ташкент: [б.и.], 1973.- 122с.

107. Назаров, Ф. Записки некоторых народах и землях Средней Азии [Текст]/ Ф. Назаров.-СПб.: [б.и.], 1821.- 156с.
108. Наливкин, В. Краткая история Кокандского ханства [Текст]/В. Наливкин. –Казань:[б.и.], 1886. -215 с.
109. Оморов, А. Ажыбек датка [Текст]/А. Оморов. – Бишкек: [б.и.], 1996. – 23б.
110. Осмонов, О. Дж. История Кыргызстана[Текст]/О.Дж.Осмонов.- Бишкек: [б.и.], 2012 – 285с.
111. Осмонов, О. Дж. История Кыргызстана [Текст]/О.Дж. Осмонов.- Бишкек:[б.и.], 2010.-285с.
112. Осмонов, Ө. Ж. Кыргызстан тарыхы [Текст]/О.Ж. Осмонов. –Бишкек: [б.и.], 2012.-286б.
113. Осмонов, Ө. Ж. Кыргызстандын тарыхы. Байыркы доордон азыркы мезгилге чейин [Текст]/О.Ж.Осмонов. – Бишкек: [б.и.], 2010. -325б.
114. Өмүрбеков, Т.Н. Улуу инсандардын Кыргызстандын тарыхындагы ролу жана орду. (XIX ортосу - XX к.башы) [Текст]/Т.Н. Өмүрбеков. -Бишкек: Бийиктик, 2003.- 288 б.
115. Өмүрбеков, Т.Н. Эл башылар, эрендер жана эл тарыхы: (Тарыхий очерктер) [Текст]/Т.Н. Өмүрбеков. - Бишкек: Макспринт, 2014. - 228 б.
116. Өмүрбеков, Т.Н., Чоротегин Т.К. Кыргыздардын жана Кыргызстандын жаңы доордогу тарыхы (XVII - XX кк. башы): Орто мектептердин окуучулары үчүн кошумча сынак окуу куралы [Текст]/Т.Н. Өмүрбеков, Т.К.Чоротегин; Жооптуу ред. К.Үсөнбаев, А.Асанканов. — Бишкек: Кыргызстан, 1995. — 187 б.
117. Өмүрзакова, Т. Курманжандатка :Доор. Инсан. Ишмердүүлүк [Текст]/ Т. Өмүрзакова.-Бишкек: Кыр-гызстан, 2002. – 206 б.
118. Өмүрзакова, Т.Курманжандатка: Тарыхий очерк[Текст]/Т. Өмүрзакова. –Бишкек: Учкун, 2003.–96 б.

119. Павлов, Н.Г. История Туркестана в связи с историческим очерком сопредельных стран (Персии, Авганистана, Белуджистана, Индии и Восточного Туркестана) [Текст]/Н.Г. Павлов.- Ташкент: [б.и.], 1910.- Т. IV.- 238 с.
120. Плоских, В. М. Наш Кыргызстан [Текст]/В.М. Плоских. – Бишкек: [б.и.], 2004.- 290с.
121. Плоских, В.М. Киргизы и Кокандское ханство [Текст]/В.М. Плоских. – Фрунзе: [б.и.], 1977.- 230с.
122. Плоских, В.М. Очерк земельных отношений в Южной Киргизии накануне вхождения в состав России [Текст]/В.М. Плоских. – Фрунзе: [б.и.], 1965.- 180с.
123. Плоских, В.М. Очерки патриархально-феодалных отношений в Южной Киргизии (50-70- гг. XIX в.) [Текст]/В.М. Плоских. – Фрунзе: [б.и.], 1968.- 166с.
124. Покровский, М.Н. Дипломатия и войны царской России в XIX столетии [Текст]/ М.Н. Покровский.—М.: [б.и.], 1923.—1924.-123с.
125. Путешествия Рафаила Данибегашвили в Индию, Бирму и другие страны Азии [Текст]. – М.: [б.и.], 1969.- 93с.
126. Романовский, Д.И. Заметки по среднеазиатскому вопросу [Текст]/ Д.И. Романовский. – СПб.: [б.и.], 1868.- 56с.
127. Сапаралиев, Д. Взаимоотношения кыргызского народа с русскими и соседними народами в XVIII в. [Текст]/Д. Сапаралиев. – Бишкек: [б.и.], 1995.- 145с.
128. Сапаралиев, Д.Б. Этнополитическая история Оша и его окрестностей с XVIII до середины XIX в. [Текст]/Д.Б. Сапаралиев. – Бишкек: [б.и.], 1999.- 122с.
129. Сборник материалов для истории завоевания Туркестанского края [Текст]/Сост.: А. Г. Серебренников. -Ташкент. [б.и.], 1914–1915.- Т.1-22.
130. Северцов, Н.А. Путешествия по Туркестанскому краю [Текст]/Н.А. Северцов.–М.: Географгиз, 1947. –304 с.

- 131.Семенов, П.П. Путешествие в Тянь-Шань в 1856—1857 гг.[Текст]/ П.П.Семенов.—М.: [б.и.],1946.- 98с.
- 132.Серебренников, А. Кокандский поход 1875-1876 гг. [Текст]/А. Серебренников.- СПб.: Типография товарищества "Общественная польза", 1890.- Части 1-4.
- 133.Серебренников, А. Туркестанский край [Текст]: Сборник материалов/А. Серебренников. – Ташкент: [б.и.], 1914.- Ч.2. – 231с.
- 134.Солтоноев, Б. Кызыл кыргыз тарыхы [Текст] /Б.Солтоноев. — Бишкек: [б.и.], 1993.- 1-2-китеп.
- 135.Солтоноев, Б. Кыргыз тарыхы [Текст] / Б.Солтоноев. – Бишкек: [б.и.], 2003.- 87б.
- 136.Стамов, А. Жортуул [Текст]/А. Стамов.- Бишкек: [б.и.], 1992.-154с.
- 137.Стамов, А. Бишкек баатыр [Текст]/А. Стамов. –Бишкек: [б.и.], 2003.-98с.
- 138.Стенли, Лэн Пуль. Мусульманские династии[Текст]/ Стенли, Лэн Пуль. –Ташкент:[б.и.], 1965.- 513с.
- 139.Субботин, А.П. Россия и Англия на среднеазиатских рынках [Текст]/А.П.Субботин. – СПб.: [б.и.], 1885.- 83с.
- 140.Сыдыкбеков, Т. Мен миң жыл жашадым [Текст]/Т.Сыдыкбеков. – Бишкек[б.и.],1998.-125с.
- 141.Сыдыкова, К. Кыргыз тарыхы[Текст]/ К.Сыдыкова.- Бишкек: [б.и.], 2007.-345с.
- 142.Такырбашев, А. Байтик баатыр [Текст]/А. Такырбашев. —Бишкек: [б.и.], 1992.- 123с.
- 143.Терентьев, М.А. История завоевания Средней Азии [Текст] /М.А.Терентьев.-СПб.: [б.и.], 1906. -Т. 1-3.
- 144.Терентьев, М.А. Россия и Англия в борьбе за рынки [Текст]/М.А. Терентьев.- СПб.: [б.и.], 1876.- 118с.
- 145.Терентьев, М.А. Россия и Англия в Средней Азии [Текст]/М.А.Терентьев. – СПб.: [б.и.], 1875.-108с.

- 146.Тимковский, Е. Путешествие в Китай через Монголию в 1820 и 1821 гг. [Текст]/ Е.Тимковский. – СПб.: [б.и.], 1824.-165с
- 147.Токтогулов, А. Мезгил сапары [Текст]/А. Токтогулов. – Бишкек: [б.и.], 2006.-138с.
- 148.Токтоналиев, Ж. Хан Ормон [Текст] /Ж.Токтоналиев. – Бишкек: [б.и.], 2010.- 89с.
- 149.Төрөкан уулу Э. Сол канат кыргыз [Текст]/Э. Төрөкан уулу. – Бишкек: [б.и.], 1995. – 3-китеп.- 180б.
- 150.Троцкий В. Н. Отряд действующий на левом берегу Сыр-Дарьи [Текст]/ В.Н.Троцкий. — Ташкент: [б.и.], 1875.-111с.
151. Труды ИЯЛИ КирФАН СССР [Текст].—Фрунзе: [б.и.], 1954. — Вып. V.— С.137-142.
- 152.Туркестанский сборник сочинений и статей относящихся до Средней Азии вообще и туркестанского края в особенности, составляемый по поручению г. Туркестанского генерал-губернатора К.П. фон Кауфмана В.И. Межовым [Текст] : Систематический и азбучные указатели сочинений и статей на русском и иностранном языках.- СПб.: [б.и.], 1878. – Т. 1-150.
- 153.Туркестанский сборник сочинений и статей относящихся до Средней Азии вообще и туркестанского края в особенности, составляемый по поручению г. Туркестанского генерал-губернатора М. Г. Черняева В. И. Межовым [Текст]: Систематический и азбучные указатели сочинений и статей на русском и иностранном языках.- СПб.: [б.и.], 1884. –Т.151-300.
- 154.Туркестанский сборник сочинений и статей относящихся до Средней Азии вообще и туркестанского края в особенности, составляемый по поручению г. Туркестанского генерал-губернатора И. О. Розенбаха В. И. Межовым [Текст]:Систематический и азбучные указатели сочинений и статей на русском и иностранном языках.- СПб.: [б.и.], 1888.-Т. 301-416.
- 155.Усенбаев, К. Народные движения Средней Азии в XIX в. (По материалам Кыргызстана) [Текст]/ К.Усенбаев. – Бишкек-Ош: [б.и.], 1998.- 160с.

156. Усенбаев, К. Общественно-экономические отношения киргизов в период господства Кокандского ханства [Текст]/К. Усенбаев. – Фрунзе: [б.и.], 1961.-178с.
157. Усенбаев, К. Присоединение Южной Киргизии к России [Текст]/К. Усенбаев. – Фрунзе: [б.и.], 1960.- 148с.
158. Үмөталиев, М. Базыл баатыр [Текст]/М. Үмөталиев. - Бишкек: [б.и.], 2010.- 56с.
159. Федченко, А.П. Путешествие в Туркестан [Текст]/ А.П.Федченко.- СПб.: [б.и.], 1875.- Т.1., часть II.-112с.
160. ФедченкоЮ, А.П. Путешествие в Туркестан [Текст]/ А.П.Федченко. —М.: [б.и.], 1950.-123с.
161. Халфин, Н. А. Политика России в Средней Азии (1857–1868). [Текст]/ Н.А.Халфин.- М.: [б.и.], 1960.- 272 с.
162. Халфин, Н. А. Присоединение Средней Азии к России [Текст]/ Н.А.Халфин.- М.: [б.и.], 1965.- 467с.
163. Ханьков, Н. Описание Бухарского ханства [Текст]/Н. Ханьков.- СПб.: [б.и.], 1843.- 100с.
164. Хасанов, А. Взаимоотношения киргизов с Кокандским ханством и Россией в 50-70- гг. XIX в. [Текст]/А. Хасанов. – Фрунзе: [б.и.], 1961.- 138с.
165. Хасанов, А. Народные движения в Киргизии в период Кокандского ханства [Текст]/ А. Хасанов.- Фрунзе: [б.и.], 197. – 148с.
166. Хасанов, А.Х. Экономические и политические связи Киргизии с Россией [Текст]/ А. Х. Хасанов.- Фрунзе: [б.и.], 1960.-145с.
167. Хасанов, Б.В., Арифджанов, Э.К. Узбекистон тарихи: Маърузалартуплами [Текст]/ Б.В.Хасанов, Э.К.Арифджанов.- Ташкент: Узбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2003. - II кism. 8-бап.- 230с.
168. Хрестоматия по истории Кыргызстана. 2-изд. [Текст]/Сост. В.Воропаева. – Бишкек: [б.и.], 2004.-290с.
169. Хрестоматия по средневековой истории Кыргызстана (XIII-XVIII вв.) [Текст]/ Сост. Т. Джуманалиев. – Бишкек: [б.и.], 1996.- 320с.

170.Чоротегин, Т.К., Молдокасымов К.С. Кыргыздардын жана Кыргызстандын кыскача тарыхы[Текст]/ Т.К.Чоротегин, К.С. Молдокасымов. – Бишкек: [б.и.], 2000.- 160б.

171.Чоротегин, Т.К., Өмүрбеков, Т.Н. Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы: (VII к. башы — XVIII к. аягы) [Текст]: “-болук. Орто мектептин 7-классы үчүн окуу китеби / Т.К.Чоротегин, Т.Н. Өмүрбеков; Жооптуу ред. К.Үсөнбаев, Ө.Караев.- Бишкек: Кыргызстан, 1998.- 128 б.

172.Чоротегин, Т.К., Өмүрбеков, Т.Н. Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы (XIX к. башы — 1917-ж.) [Текст]: III бөлүк. Ортомектептин 8-классы үчүн окуу китеби / Т.К.Чоротегин, Т.Н. Өмүрбеков; Жооптуу ред. К.Үсөнбаев, А.Асанканов. — Бишкек: Кыргызстан, 1998. — 196 б.

173.Чотонов, Ү. Кыргызстандын байыркы мезгилдерден XIX кылымдын соңуна чейинки тарыхы [Текст]/У. Чотонов. – Бишкек: [б.и.], 1998.- 238б.

174. Шабдан баатыр [Текст].—Бишкек: [б.и.], 1994.- 168с.

175.Эгембердиев, А., Амирсаидов А. История Коканского ханства[Текст]/ А.Эгембердиев, А.Амирсаидов. – Ташкент: [б.и.], 2007.- 210с.

176.Элбеков, Э. Кабыландын кайгысы – Кангайты бий[Текст]/Э. Элбеков. – Жалал-Абад :[б.и.],1996.-118с.

177. Южаков, С.Н. Англо-русская распря: Небольшое предисловие к большим событиям [Текст]: Политический этюд / С.Н.Южаков. – СПб.: [б.и.], 1885.- 11с.

178.Яковлев, Н.Н. Народы Средней Азии в середине XIX в. [Текст]/Н.Н. Яковлев. —М. :[б.и.], 1946.- 121с.

I. Научные статьи

179. Абдул Гафаров, Саттар-хан. Краткий очерк внутреннего состояния Кокандского ханства перед завоеванием его русскими [Текст] / Саттар-хан, Абдул Гафаров // Туркестанские ведомости. – СПб., 1892. – №26. – С.32-48.

180. Абдыракманов, М. Мерген уулу тууралуу учкай сөз [Текст] / М. Абдыракманов // Кыргыз туусу. – 2009. – 31 март.

181. Авазов, Э. Фергана өрөөнүндөгү азаттык күрөштөр [Текст] / Э. Авазов // Искак Асануулу Полот хан. Азаттык жана мамлекеттүүлүк. – Бишкек: [б.и.], 2015. – 116б.

182. Акматалиев, А. Ормон хан [Текст] / А. Акматалиев // Кыргыздар. 10 томдук жыйнак. VI том. / Түзг.: К. Жусупов, К. Иманалиев. – Бишкек: [б.и.], 2004. – Б. 108 -112.

183. Алексеев, Л. Дело под Иканом [Текст] / Л. Алексеев // Исторический вестник. – СПб., 1893. – Т. 51. – № 3. – С. 796–805.

184. Бабабеков, А. Орусия Орто Азияны басып алганбы? [Текст] / А. Бабабеков // Кыргыз Маданияты. — 1990. — 20-дек.

185. Бернштам, А.Н. Великое наследие киргизского народа [Текст] / А.Н. Бернштам // Известия КирФАН СССР. — 1945. — Б.81-89с.

186. Бернштам, А.Н. Из истории международных и военных отношений киргизского народа (с древнейших времен до 1924 г.) [Текст] / А.Н. Бернштам // Известия КирФАН СССР. — 1945. — Б.112-118.

187. Бернштам, А.Н. Историческое прошлое киргизского народа [Текст] / А.Н. Бернштам // Известия КирФАН СССР. — 1942. — Б.24—25.

188. Валиханов, Ч.Ч. Аблай [Текст] / Ч.Ч. Валиханов // Собр. Соч. в 5-ти томах. Т.4. – Алма-Ата, 1985. – Б.112- 125.

189. Валиханов, Ч.Ч. Дело о возвращении из Тибета татар Абдрашитова и Сейфуллина, сопутствовавших надворному советнику Рафаилову. [Текст] / Ч.Ч. Валиханов // Собрание сочинений в 5-ти тт.-2-т. — Алма-Ата, 1985. – С. 34-45.

- 190.Валиханов, Ч.Ч. Записка о Кокандском ханстве[Текст]/Ч.Ч. Валиханов //Собрание сочинений в 5-ти тт.-Т.3.—Алма-Ата, 1985.- Б.122-140.
- 191.Вельяминов-Зернов, В.В. Сведения о Кокандском ханстве [Текст]/ В.В. Вельяминов-Зернов //Вестник РГО.- СПб.,1856.-Ч.XVIII.-Кн.5.-Отд.2.- С.107-132.
- 192.Венюков, М.И. Поступательное движение России в Средней Азии[Текст]/М.И.Венюков // Сборник государственных знаний.-СПб.,1877.- Т.3.-С.23-34.
- 193.Галузо, П.Г. Национально-освободительное движение в Средней Азии [Текст]/П.Г. Галузо // Революция в Средней Азии.-Ташкент., 1929.- С.34-43.
- 194.Голубев, А. Краткий отчет о результатах Иссык-Кульской экспедиции [Текст]/А. Голубев //Вестник РГО. —Ч.XXVIII. —Отд.1. —1860.- С.34-43.
- 195.Джамгерчинов, Б.Д. Киргизия в эпоху Ормон хана (Из истории феодально-родовых войн киргизов в XIX в.) [Текст]/Б.Д. Джамгерчинов //Труды ИЯЛИ КирФАН СССР. —вып.1.—С.111-130.
- 196.Ибраимов, Ы. Көнөк баатыр [Текст]/ Ы. Ибраимов// Көк Асаба.- 2010.-15май.
197. Кененсариев, Т. Искак Полот хан (1842-1876) – Азаттыктын күрөшкери [Текст]/Т. Кененсариев // Азаттык жана мамлекеттүүлүк. – Бишкек, 2015. – Б.59-62.
- 198.Кененсариев, Т. Кокандское ханство как форма государственности кыргызов [Текст]/Т. Кененсариев // Диалог цивилизаций.- Вып.III. Развитие государственности в условиях взаимодействия кочевых обществ и оседлых оазисов в зоне шелкового пути.-Бишкек, 2003.- С. 129-133.
- 199.Кененсариев, Т. Кокон хандыгы кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн бир формасы катарында[Текст]/Т. Кененсариев // Ош, Уш, Osh. Эл аралык адабий-көркөм, коомдук-саясий альманах.- Ош, 2003.-№4(18).- Б.36-55.

- 200.Кененсариев, Т. Кокон хандыгыны тарыхынан... [Текст]/Т. Кененсариев //Кыргыздар. 14 томдук.- Бишкек, 2011.- Т. VII.- Б.349-350; 403-404.
- 201.Кокандское ханство по новейшим известиям[Текст]// Туркестанский сборник.–Ташкент, 1870. -Т.23.–С.56-63.
202. Корнеев, В. Неизвестные страницы забытой войны [Текст]/В. Корнеев//Независимо военное обозрение. – 1999.- №22.- С.11-16.
203. Костенко, Л. Экспедиция в Алайскиегоры[Текст]/Л. Костенко //Русский Инвалид.- 1876 г.—№ 239.-С.23-32.
- 204.Кун, А. Некоторые сведения о Ферганской долине [Текст]/А. Кун// Военный сборник.- СПб, 1876.–№4.- С. 421-422; 441.
- 205.Кун, А. Очерки Кокандского ханства[Текст]/А.Кун //Известия РГО. — СПб., 1876.-Т.12.- С. 12-18.
- 206.Куропаткин, А.Н. Из дневника [Текст]/А.Н. Куропаткин //Красный архив.—1920.—№ 1(20).- С. 3-8.
- 207.Кызаев, А. Атаке баатыр [Текст]/А.Кызаев // Кыргыздар. 10 томдук жыйнак. VI том. / Түз.: К. Жусупов, К. Иманалиев. – Бишкек, [б.и.], 2004. – Б.204-227.
- 208.Левшин, А. И. Об имени Киргиз-Казацкого народа и отличии его от подлинных, или диких киргизов[Текст]/А.И. Левшин //Московский вестник.- 1827.- Ч. IV.- № XIV.-С.7-15.
- 209.Маев, Н. От Ташкента до Кульджи [Текст]/Н. Маев// Материалы для статистики Туркестанского края. —СПб.,1873.-Вып.2.-С.23-28.
210. Месяц плена у коканцев: Сочинение Николая Северцова. Издание графа Кушелева-Безбородко [Текст].-СПб., в тип. Рюмина и Комп., 1860. — 98 с. 1 л. карт // Русское слово.—1859.—№ 10.-С.12-18.
- 211.Михайлов, М. Поход в Коканд в 1875 году (из записок артиллериста)/[Текст]/ М. Михайлов //Туркестанские Ведомости.—1884.—№ 3.- С.10-13.

212. Молдокасымов, К. Кокон ордосунда кыргыз тарыхчысы кызмат өтөгөн [Текст] / К. Молдокасымов // ЭркинТоо. – 2001. – 2-июль.
213. Молдокасымов, К. Жаркынайым [Текст] / К. Молдокасымов // Кыргыздар. – Т.9. – Б.84-86.
214. Молдокасымов, К. Алымбек датка-Кокондун баш увазири // [Текст] / К. Молдокасымов // КыргызРуху. — 1995. — 10-17 март.
215. Молдокасымов, К. Алымкул аталык [Текст] / К. Молдокасымов // КыргызТуусу. – 2003. – 15-18-авг.
216. Молдокасымов, К. Искак молдо – Кокондун акыркы ханы [Текст] / К. Молдокасымов // Заман Кыргызстан. – 1994. – 18-25 нояб.; 2 дек.
217. Молдокасымов, К. Кокон хандыгы жана тарых чындыгы [Текст] / К. Молдокасымов // Заман Кыргызстан. — 1997. — 2-май.
218. Молдокасымов, К. Кыргыз—өзбек достугунун башаты [Текст] / К. Молдокасымов // Саясий Трибуна. — 1991 — № 4. — Б.72—77.
219. Молдокасымов, К. Полот хан [Текст] / К. Молдокасымов // Мурас. – 1991. – №1. – Б.28-33.
220. Молдокасымов, К.С. Исхак молдо (Полот хан) – Кокондун акыркы ханы [Текст]: Жумурияттык илимий-тажрыйбалык жыйындын баяндамалары жана баш макалалары / К. Молдокасымов // Азаттык жана мамлекеттүүлүк. – Бишкек, 2015. – Б.69-82.
221. Наливкин, В.П. Киргизы Наманганского уезда [Текст] / В.П. Наливкин // Туркестанские ведомости. – 1881. – №20–21. – С.34-46.
222. Наливкин, В.П. Очерки земледелия в Наманганском уезде [Текст] / В.П. Наливкин // Туркестанские ведомости. – 1880. – №11,13,15,18,21,24,25,29.
223. Нийаз Мухаммед Хуканди. “Тарих – и Шахрухи» [Текст] / Нийаз Мухаммед Хуканди // МИКК. – М., 1973. – Вып.1. – С.34-39.
224. Нурекин, А. Очерк истории Кокана с 1841 по 1864 гг. [Текст] / А.Нурекин // Туркестанские Ведомости. – 1871. – № 35. – С.7-15.
225. Павлов, С., Рабинович М. Кокандское восстание (1875-1876 гг.) [Текст] / С.Павлов, М.Рабинович // Борьба классов. – М., 1936. – №4. – С.64-72.

- 226..Пантусов, Н. О податях и повинностях существующих в бывшем Кокандском ханстве в последнее время правления Худояр хана[Текст]/Н. Пантусов // Туркестанские ведомости.- 1893. —№ 61.- С.56-67.
- 227.Пантусов, Н. Сборы и пошлины в бывшем Кокандском ханстве. [Текст]/Н. Пантусов //Туркестанские ведомости.—1876. —№ 16.- С.17- 21.
- 228.Петровский Н.Ф. Очерки Кокандского ханства [Текст]/Н.Ф. Петровский // Туркестанский Сборник.-1873.- Т.76.- С.44-56.
- 229.Попов, А.Л. Из истории завоевания Средней Азии [Текст]/А.Л. Попов // Исторические Записки.- 1940.- Т.9.-С.23-28.
230. Потанин, Г. Показания сибирского казака Максимова о кокандском владении [Текст]/Г.Потанин// Вестник Императорского Русского географического общества.- СПб., 1860. -Ч. 28.- № 3.- С.65-75.
- 231.Потанин, Н. Записки о Кокандском ханстве хорунжего Потанина 1930 г. [Текст]/Н.Потанин //Военный журнал.-1931.- № 4-5.- С. 35–36.
- 232.Сведения о дикокаменных киргизах [Текст] // Записки РГО. — Кн.V.—СПб., 1851.- С.45-56.
- 233.Серебренников, А. Г. К истории Кокандского похода[Текст]/А.Г. Серебренников // Военный Сборник.-1897.-№9.-С.5-28; 1899.-№4.-С.211-226.
- 234.Соболев, Л. Краткий обзор положения дел в Коканде[Текст]/Л. Соболев // Туркестанский сборник.- СПб., 1914.-Т.152.-С.45-51.
235. Сооронов, О. Мамыр баатыр [Текст]/ О.Сооронов // Кыргыздар. 10 томдук жыйнак. VIтом. – Бишкек: [б.и.], 2004.- Б.54-65.
236. Үсөйүн ажы Кыргыз улутунун келип чыгышы[Текст] // Кыргыз санжырасы. – Бишкек, 1994.- Б.23-35.
- 237.Хорошхин, А.П. Заметки о Коканде[Текст]/ А.П. Хорошхин // Туркестанские Ведомости. – СПб., 1876.- Т.23.- С. 45-56.
- 238.Хорошхин, А.П. Отрывки из дневника в Кокане [Текст]/ А.П. Хорошхин // Сборник статей, касающихся до Туркестанского края. – СПб., 1876.- С. 32-38.

239.Хорошхин, А.П. Очерки о Коканде [Текст]/ А.П. Хорошхин // Сборник статей, касающихся до Туркестанского края .– СПб., 1876.- С. 54-65.

240.Хорошхин, А.П. От Коканда до Ходжента [Текст]/ А.П. Хорошхин // Сборник статей, касающихся до Туркестанского края. – СПб., 1876.-С.23-34.

241.Энгельгард, Н. Очерки Коканда [Текст]/ Н.Энгельгард //Туркестанские ведомости. – СПб., 1886. – № 4.-С.58-65.

III.Автореферату и диссертации.

242.Хуршут, Э.У. “Мунтахабат-Таварих” как исторический памятник Средней Азии первой половины XIX в.[Текст]: Автореф. диссер. д-ра исторических наук/ Э.У.Хуршут. –Ташкент, 1990.- 45с.

IV.Электронные ресурсы

243.Авазов, Э. Мамыр Мерген уулу – боштондук күрөштүн баатыры[Электронный ресурс].- Режим доступа:// http://muras.barakelde.org/unews/un_post:3359. 4:31 11 Февраля 2013.- Загл. с экрана.

244.Вельяминов-Зернов, Владимир Владимирович[Электронный ресурс].- Режим доступа:// <https://ru.wikipedia.org/wiki>.- Загл. с экрана.

245.Джунгарское ханство: Казахо-джунгарская война, Казахстан... [Электронный ресурс].- Режим доступа:// wiki-li^ki/ru>citates/167420/4.- Загл. с экрана.

246.Джунгарское ханство-Википедия[Электронный ресурс].- Режим доступа:// [ru.wikipedia.org>wiki/](http://ru.wikipedia.org/wiki/).- Загл. с экрана.

247.Encyclopædia Britannica. Архивировано из первоисточника 5 августа 2012. [Электронный ресурс].- Режим доступа://<http://global.britannica.com/EBchecked/topic/621041/Uzbek-khanate>.- Загл. с экрана.

248.История Восточного Туркестана[Электронный ресурс].- Режим доступа://ru.wikipedia.org.- Загл. с экрана.

249.Кененсариев, Т. Кокон хандыгын изилдөө жана кыргыз тарых наамасы. Талаш маселелер жана изилдөө перспективалары (1,2,3-макалалар) [Электронный ресурс].- Режим доступа: // [http://muras.barakelde.org/unews/un_post:3645, 3646, 3648](http://muras.barakelde.org/unews/un_post:3645,3646,3648), 04.03., 06.03. 2015.- Загл. с экрана.

250.Кененсариев, Т. Мамыр Мерген уулу – кыргыз элинин азаттыгы үчүн жанын берген баатыр-инсан [Электронный ресурс].- Режим доступа://http://muras.barakelde.org/unews/un_post:3624. 5-январь, 2015.- Загл. с экрана.

251. Кокандское_ханство [Электронный ресурс].- Режим доступа://ru.wikipedia.org/wiki/.- Загл. с экрана.

252.Кыргызская Республика.Президент КР А. Атамбаев (2016..... Указ «Об объявлении 2016 года Годом истории и культуры»[Электронный ресурс].-Режим доступа: <http://www.kabar.kg/rus/society/full/100600>.- Загл.с экрана.

253.Кыргызская Республика. Президент КР (2012...Указ Президента КР «О мерах по углублению изучения исторического и культурного наследия народа Кыргызстана и формированию гражданского патриотизма» от 27 января 2012 года [Электронный ресурс] .- Режим доступа: // http://www.president.kg/ru/apparat_prezidenta/komissii_pri_prezidente/komissija_po_ra_zvitiju_istoricheskoy_nauki.- Загл. с экрана.

254.Первые российские исследователи истории Кыргызстана (XVIII – нач. XIX вв.) [Электронный ресурс].- Режим доступа:<http://www.gumilev-center.su/pervye-rossijskie-issledovateli-istorii-kyrgyzstana-xviii-nach-xix-vv>. Пятница, Март 29th, 2013.- Загл.с экрана.

255. Uzbekkhanate [Электронный ресурс].- Режим доступа <https://ru.wikipedia.org/wiki/>.- Загл. с экрана.

256.Узбекские племена[Электронный ресурс].- Режим доступа: //<https://ru.wikipedia.org/>.- Загл. с экрана.

257. 2016-жыл Тарыхжанамаданиятжылыдепжарыяланды [Электронный ресурс].- Режим доступа: <http://www.azattyk.org/a/27457632.html>./декабрь 30, 2015.- Загл. с экрана.

258. Ферганская область (Узбекистан) [Электронный ресурс].- Режим доступа: [//pcience.com](http://pcience.com).ссылка. Lidr.uz-Фергана.- Загл. с экрана.

V . Чет тилиндеги адабияттар

259. Kenensariyev, T. TheKyrgyz and Kokand Khanate (Translatedby: AlirezaKhodagholipour (Кыргыздаржана Кокон хандыгы) фарси nbkbylt [Text] /T. Kenensariyev.- Ош: [б.и.], 2000.- 56с.

260. Kenensariyev, T. TheKyrgyzandKokandKhanate (Кыргыздаржана Кокон хандыгы) англис тилинде[Text] /T. Kenensariyev.- Ош: [б.и.], -2000.-68 б.

Санжырачылардан алынган маалыматтар:

1. Алиев Муқанбет. Жалал-Абадоблусу, Базар-Коргон р-ну, Арстанбапайылы. [Текст]/ 70 жаштаЖедигер. [Текст]/

2. АсанбековАбдыкайым. Жалал-Абадоблусу. Ноокен р-ну, Бүргөндүайылы. 1926-2003. [Текст]/Жедигер.

3. АсанбековАбдымомун. Жалал-Абадоблусу, Ноокен р-ну, Бүргөндү 1920-2001-жж. Жедигер.

4. АтановКочкорбай. Жалал-Абадоблусу, Ноокен району, Бүргөндүайылы. 1920-2002-жж. [Текст]/Жедигер.

5. БазарбаевАйталы. Жалал-Абадоблусу, Ноокен р-ну, Майлуу-Суушаары. 1900-1990жж[Текст]/ Жедигер.

6. БороновАкмат. Жалал-Абадоблусу, Базар-Коргон р-ну, Көк-Алмаайылы. 1880-1969-жж. [Текст]/Жедигер.

7. ЖоробаевЭсен. Жалал-Абадоблусу, Ноокен р-ну, Бүргөндүайылы. Жашы 68. [Текст]/ Жедигер.

8. КалдаровКудайберди. Жалал-Абадоблусу, Ноокен р-ну, Кызыл-Кыяайылы. [Текст]/70 жаштаЖедигер.

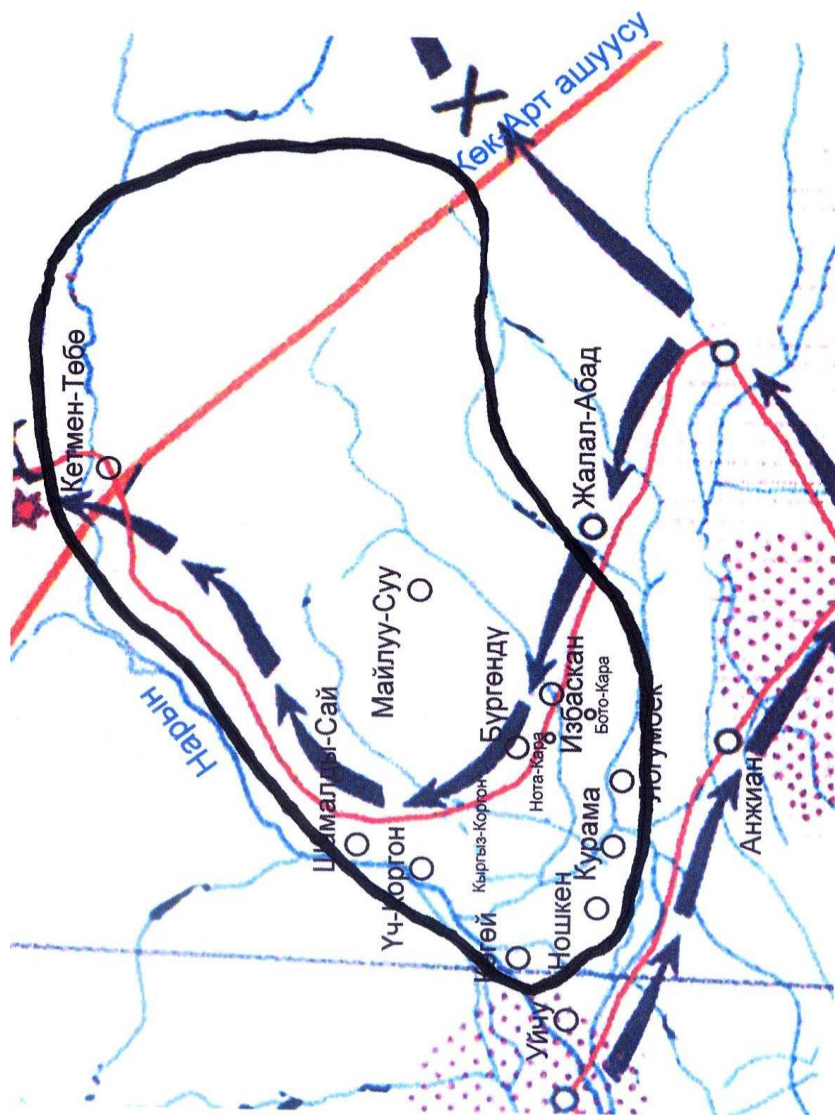
9. Молдо Арип. Жалал-Абад облусу, Ноокен р-ну, Бүргөндү айылы. 1880-1961-жж Жедигер..

10. Парпибаев Дөкөн. Жалал-Абад облусу, Майлуу-Суу шаары. 68 жашта Жедигер.

11. Шер ажы Жалал-Абад облусу, Ноокен р-ну, Бүргөндү айылы. 87 жашта. Жедигер.

ТИРКЕМЕЛЕР

1. Эки Суу арасы XVI-XIX кылымдарда аттуу карта



2. Эки-Суу Арасындагы кыргыз төбөлдөрүнүн эстеликтери боюнча фото-сүрөттөр



1-сүрөт

Чоң Мамбеттин бейити

Арстанбап «Жүнүскан Ата» мазары

Арстанбапта эки тоонун ортосундагы ак топурактуу аянты 5 га кең талаада Жүнүскан ата мазарынын айланасында тогуз дөбө болгон. Кеңеш өкмөтү учурунда казылып изилденген. Бул дөбөлөр усундардын доорунан калган болсо керек. Азыр эки дөбө калган. Бул дөбөлөр көчмөндөрдүн билермандарынын тукумуна киргендеринин көрүстөнү. Эң чоң дөбөлөр болсо өтө атактуу адамдардын тукуму коюлган мүрзө болуп саналат¹. Арстанбапта бул чоң мазардан сырткары да эски мазарлар көп. Бирок алар тар, тоолуу, таштуу, жерлерде орношкон.



2-сүрөт. Жедигер уулу Мөнкөнүн күмбөзү 1668-ж. Өзбекстан Республикасы Курама айылы

¹ М. П.В яткин, М. П. Грязнов «Кыргыз ССР тарыхы» Ф. 1973. 87-б.



3-сүрөт. Нарбото уулу Кангайты бийдин күмбөзү



4-сүрөт. Нарбото бийдин күмбөзү.

Эшен, кожо, молдолордун туура берген кеңеши менен Нарботого шейит кеткендиктен корумдалып, алды тарабына дубал тургузулуп, күмбөз тургузулган эмес.



5-сүрөт. Кангайты бий медресеси
Андижан обл, Пахтабат р-ну, Маданият с.
(Нотакара айылы азыркы Маданият көчөсү)



6-сүрөт. Избасар бай мечити
(бүгүнкү күндө “Отакузы хожи жума мечити”)
Нарбото жогорку даражалуу манап курдурган мечит
Андижан обл., Пахтабат р-ну, Маданият с., Ботокара к.